

Lucifer. Adam in ballingschap, of Aller treurspelen treurspel. Noah, of Ondergang der eerste wereld

Joost van den Vondel

Editie M.A. Schenkeveld-van der Dussen

bron

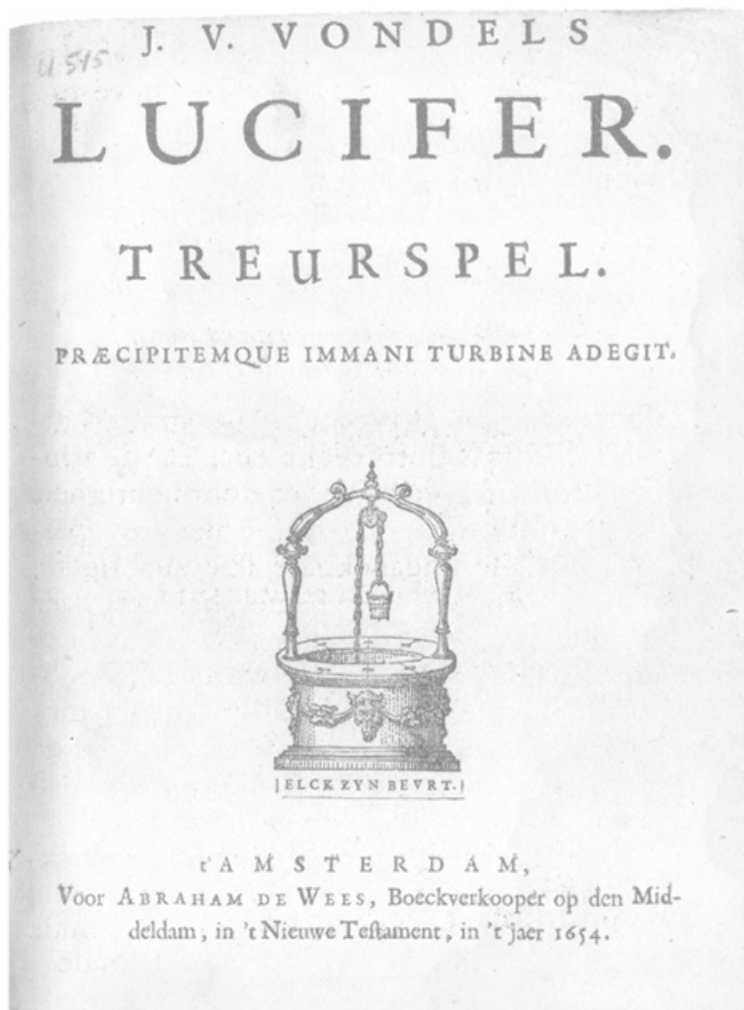
Joost van den Vondel, *Lucifer. Adam in ballingschap, of Aller treurspelen treurspel. Noah, of Ondergang der eerste wereld* (ed. M.A. Schenkeveld-van der Dussen). Bert Bakker, Amsterdam 2004

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/vond001luci11_01/colofon.php

© 2016 dbnl / M.A. Schenkeveld-van der Dussen

Joost van den Vondel

Lucifer^{aant.}

PRAECIPITEMQUE IMMANI TURBINE ADEGIT⁺

+ Het motto is ontleend aan Vergilius' *Aeneis* VI, 594, volgens Vondels eigen vertaling:
‘[De Almachtige Vader] dreef hem met een vreselijken dwarrelwind, dat hij tuimelde.’

Den onverwinnelijksten vorst en here, Den Here Ferdinandus den Derden, gekoren Rooms en Keizer, Altijd Vermeerder des Rijks.⁺

[1] Gelijk de goddelijke majesteit in een ongenaakbaar licht gezeten is, zo zit
 [2] ook de wereldse mogendheid, die haar licht uit God schept en de Godheid
 [3] afbeeldt, in haren glans verheerlijkt. Maar gelijk de Godheid, of liever³
 [4] opperste Goedheid den allerminsten en ootmoedigen met den toegang tot⁴
 [5] haren troon begenadigt, zo gewaardigt de tijdelijke mogendheid ook den
 [6] allerkleinsten dat hij zich eerbiedig voor hare voeten vernedert. Op deze
 [7] hoop verstout zich mijne zanggodin, van verre, aan uwe keizerlijke ma-⁷
 [8] jesteit op te offeren dit treurspel van Lucifer, wiens stijl wel rijkelijk de
 [9] deftigheid en statigheid vereist waarvan de poëet spreekt:

10 Omne genus scripti gravitate Tragoedia vincit¹⁰

Hoe hoog men dave in stijl en toon,
 het Treurspel spant alleen de kroon;

[13] Doch wat aan de vereiste hoogdravendheid des stijls ontbreekt, dat zal de¹³
 [14] toneelstof, titel en naam en doorluchtigheid des persoons vergoeden, die¹⁴

+ *Ferdinandus den Derden*: Ferdinand III, keizer van het Duitse rijk van 1637-1657; *Altijd... Rijks*: vertaling van de Romeinse keizerstitel 'semper augustus', waarbij 'augustus' in verband wordt gebracht met het werkwoord 'augere': vermeerderen

3 *de Godheid afbeeldt*: een beeld is van de Godheid

4 *Godheid... Goedheid*: in zijn leerdicht *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* (1662) I, 44 legt Vondel een etymologisch verband tussen God en goed: 'Deez' spruit in Duits uit goed.'

7 *mijne zanggodin*: mijn muze, mijn 'ik als dichter'

10 *Omne... vincit*: citaat uit Ovidius' *Tristia* II, 381: de tragedie overtreft ieder genre in ernst en waardigheid

13 *doch... ontbreekt*: maar wat er eventueel ontbreekt aan de vereiste hoge stijl (bescheidenheidsformule)

14 *doorluchtigheid*: hoge positie

[15] hier, ten spiegel van alle ondankbare staatzuchtigen, zijn treurtoneel, den¹⁵
 [16] hemel, bekleedt, waaruit hij, die zich vermat aan Gods zijde te zitten en
 [17] Gode gelijk te worden, verstoten en rechtvaardiglijk ter eeuwige duis-
 [18] ternisse verdoemd werd. Op dit rampzalige voorbeeld van Lucifer, den
 [19] aartsengel, en eerst heerlijksten boven alle engelen, volgden sedert, bij
 [20] kans alle eeuwen door, de wederspannige geweldenaars, waarvan oude
 [21] en jonge historiën getuigen en tonen hoe geweld, doortraptheid en listige
 [22] aanslagen der ongerechten, met glimp en schijn van wettigheid ver-
 [23] momd, ijdel en krachteloos zijn, zo lang Gods voorzienigheid de gehei-
 [24] ligde machten en stammen handhaaft, tot rust en veiligheid van aller-²⁴
 [25] hande staten, die, zonder een wettig opperhoofd, in gene burgerlijke
 [26] gemeenschap kunnen bestaan: waarom Gods Orakel zelf, den menselij-²⁶
 [27] ken geslachte ten beste, deze mogendheid, als zijn eigen in enen adem²⁷
 [28] bevestigt, gebiedende Gode en den keizer elk hun recht te geven. Chris-²⁸
 [29] tenrijk doorgaans gelijk een schip in de wilde zee aan alle kanten, en²⁹
 [30] tegenwoordig van Turk en Tarter, bestormd en in nood van schipbreuke,³⁰
 [31] vereist ten hoogste deze eendrachtige eerbiedigheid tot het keizerdom,
 [32] om den algemenen ervvijand des Christennaams te stuiten en den rijksbo-
 [33] dem en zijne grenzen tegen den inbreuk der woeste volken te veiligen en te
 [34] sterken; waarom God te danken is, dat het Hem liefde 't gezag en de
 [35] kroon des H. Rooms en Rijks, voor 's Vaders overlijden, op den jongsten³⁵
 [36] rijksdag, in den zone, FERDINANDUS DEN VIERDEN, te verzekeren; een
 [37] zegen, waarop zo vele volken moed dragen, en de toneeltrompet van onze³⁷

15 *staatzuchtigen*: zij die een hogere plaats wensen dan hun toekomt

24 *machten en stammen*: dynastieën

26 *Gods Orakel zelf*: nl. Christus

27 *mogendheid*: machtspositie; *als zijn eigen*: evenals die van Hemzelf

28 *Gode... geven*: vgl. Mattheus 22:21: 'Geef dan de keizer wat des keizers is, en Gode wat Gods is.'; *Christenrijk*: het geheel van de christelijke volkeren

29 *doorgaans*: steeds maar door; *tegenwoordig*: (meer bepaald) nu

30 *Turk en Tarter*: de dreiging van de Turken was rond 1654 actueel. Het was voor Vondel een probleem waar hij steeds mee bezig was. De Ta(r)taren, een volk op de Krim, zijn een toonbeeld van barbaarsheid

35 *jongsten*: meest recente, te weten 1653 toen Ferdinand Maria als Rooms [= Romeins] Koning werd aangewezen als opvolger van zijn vader keizer Ferdinand III

37 *moed dragen*: moed hebben gevat; *en de toneeltrompet... ommevoert*: en ook de reden dat onze Nederlandse muze in dit toneelstuk de overwonnen Lucifer in de triomftocht van de hemelse veldheer Michaël meevoert ten aanschouwe van degene die op de Duitse troon zit

[38] Nederduitse zanggodinne te moediger voor den troon van Hoogduits-³⁸
 [39] land den overwonnen Lucifer in Michaëls triomfstaatsie ommevoert.

[40] UWE KEIZERLIJKE

[41] MAJESTEITS

[42] alleroetmoedigste dienaar

[43] J.V. VONDEL.

38 *Nederduitse... Hoogduitsland*: als vaker suggereert Vondel met deze terminologie een band tussen de Republiek en het Duitse rijk die in feite al lang niet meer bestond

Op de afbeeldinge van Keizerlijke Majesteit, Ferdinandus den Derden; Toen Joachimus Sandrart van Stockau mij uit Wenen in Oostenrijk zijn Majesteits afbeeldinge, met haar loofwerk en sieraden vereerde⁺

Deus nobis haec otia fecit

- De zon van Oostenrijk verheft haar schone stralen¹
 uit schaduwen van kunst veel schoner in elks oog,²
 dewijl ze, in haren troon gestegen hemelhoog,
 zich niet ontziet zo laag op ons gezicht te dalen.⁴
- 5 De derde FERDINAND, geschapen tot regeren,
 gelijk een tweede August, en Vader van de peis,
 zijn zoon de heirbaan wijst naar 't hemelse paleis,
 en leert met wapenen van vrede triomferen.
 Gezegend is het rijk, gezegend zijn de volken,
- 10 waar zijn voorzienigheid genadig 't oog op houdt,
 en hem de weegschaal wordt van 't heilig recht betrouwd.

+ Vondel bezingt hier een geschenk van zijn vriend de schilder Joachim von Sandrart, die hem vanuit Wenen een gravure heeft gezonden van een schilderstuk *Des hohen Hauses von Oesterreich Triumph*. In dit sonnet komen dezelfde motieven naar voren als in de Opdracht, maar met toevoeging van enkele accenten. De nadruk ligt hier op keizer Ferdinand III als vrededorst. Dat blijkt al uit het motto: 'Deus haec otia fecit', het citaat uit Vergilius' *Ecloga* I, 6, waarmee de Romeinse dichter keizer Augustus prijst omdat hij het land rust heeft geschonken. In vs. 6 van het sonnet heet Ferdinand dan ook 'tweede August' en 'vader van de peis [vrede]'. Hij verdient deze titel omdat onder zijn bewind de vrede van Münster tot stand is gekomen, die ook een einde aan de Dertigjarige Oorlog bracht. De hoop is dus gerechtvaardigd dat een nieuwe 'gouden eeuw' zal aanbreken, een toespeling op Vergilius' vierde *Ecloga* waar een nieuwe vrededorst wordt verwelkomd.

1 *De zon van Oostenrijk*: keizer Ferdinand III

2 *uit schaduwen van kunst*: een bescheidenheidsformule: de (schilder)kunst kan deze zon slechts uit de verte benaderen

4 *zich... ontziet*: zich niet te groot voelt

Een arend brocht zijn zwaard en scepter uit de wolken.
Een kroon versiert het hoofd, ter heerschappij gewijd:¹³
dit hoofd versiert de kroon, en schept een gulden tijd.

13 *Een kroon... de kroon*: paradox: normaal gesproken siert een kroon het hoofd, maar in dit geval zet het hoofd (dus de persoonlijkheid van deze keizer) de kroon (het symbool van de regeermacht) luister bij

Berecht aan alle kunstgenoten, en Begunstigers der Toneelspelen.

[1] Hier wordt u, om uwen kunstijver weder t' ontsteken, en uwen geest tef-¹
 [2] fens te stichten en te verkwikken, het heilig treurtoneel dat den hemel
 [3] afbeeldt, opgeschoven. De grote Aartsengelen, Lucifer en Michaël, elk
 [4] met hunne aanhangelingen van wederzijde gesterkt, komen de stellaadje⁴
 [5] stofferen en hun rollen spelen. Het toneel en de personaadjen zijn zeker
 [6] zodanig en zo heerlijk dat ze enen heerlijker stijl vereisen en hoger laarzen⁶
 [7] dan ik haar weet aan te trekken. Niemand die de spraak van d' onfeilbare
 [8] orakelen des goddelijken Geests verstaat, zal oordelen dat wij een ge-⁸
 [9] dichtsels van Salmoneus bijbrengen, die midden in Elis, Jupijn, op zijnen⁹
 [10] wagen en metalen brug, braverende en met een brandende fakkel den
 [11] bliksem en donder nabootsende, van den donder geslagen werd; nochte¹¹
 [12] wij vernieuwen hier geen grijze fabel van den Reuzenstrijd, onder wiens
 [13] schorse de poëzij hare toehoorders reukeloze verwaandheid en Godloze¹³
 [14] kerkschenderijen zocht te verleren en natuurkennis in te boezemen;¹⁴
 [15] namelijk, dat lucht en winden, in den hollen buik en het zwavelachtige
 [16] ingewand der aarde besloten, bij wijlen ademtocht zoekende, met geweld
 [17] van geborsten steenrotsen, smook, en rook, en vlammen, en aardbevin-
 [18] gen, en schrikkelijk geluid, uitbersten, en hemelhoog opgestegen, in het
 [19] neerstorten, den grond van land en zee met asse en stenen bestulpen en
 [20] ophopen. Onder de profeten verzekeren ons van den afval des Aartsen-
 [21] gels en zijnen aanhang, Izaïas en Ezechiël; bij den Evangelist, Christus,²¹

1 *teffens*: tegelijk

4 *komen de stellaadje stofferen*: zullen op de planken verschijnen

6 *heerlijk*: verheven; *hoger laarzen*: in de Griekse tragedie speelden de acteurs op hoge toneellaarzen

8 *gedichtsels*: verzonnen verhaal

9 *Salmoneus... werd*: koning Salmoneus probeerde, op zijn strijdswagen op een koperen brug rijdend, met een toorts in de hand een onweer na te bootsen en daarmee aan de dondergod Jupiter gelijk te worden. Jupiter strafte hem met een bliksemstraal en joeg hem door een stormwind uit het zadel. Vergilius' *Aeneis* VI, 585-594

11 *nochte wij vernieuwen hier geen*: en evenmin brengen we hier opnieuw voor de dag een

13 *reukeloze*: roekeloze brutale

14 *kerkschenderijen*: aanvallen op de godsdienst; *verleren*: af... leren

21 *Evangelist*: nl. Lucas

[22] het allerwaarachtigste orakel, ons met ene stem uit den hemel bevolen te²²
 [23] horen; en endelijk Judas Thaddeus, zijn getrouwe apostel; welker spreu-²³
 [24] ken waardig zijn in eeuwig diamant en waardiger in onze harten geprint
 [25] te worden. Izaías roept: *O Lucifer, die vroeg opgingt, hoe zijt ge ter aarde*²⁵
 [26] *geploft? Die de volken kwetste, in uw harte spraakt: 'Ik wil in den hemel*
 [27] *stijgen, mijnen stoel boven Gods gestarnte verheffen, op den berg des ver-*
 [28] *bonds aan de noordzijde zitten. Ik wil boven de hoge wolken steigeren,*
 [29] *den Allerhoogsten gelijk worden.'* Maar gij zult ter helle toe, in den poel
 [30] *des afgronds, vernederd worden.* God spreekt door Ezechiël aldus: *Gij*³⁰
 [31] *zijt een uitgedrukte gelijkenis, vol wijsheid, en volkomen schoon. Gij*
 [32] *waart in de weelde van Gods paradijs bekleed met allerhande kostelijke*
 [33] *stenen, sardis en topazen en jaspis en chrysolieten en onyx en beril, saffier*
 [34] *en karbonkel en smaragden: goud was uw sieraad. Op den dag uwer*
 [35] *scheppinge waren uwe schalmeien vaardig. Gij breidde u uit gelijk een*
 [36] *beschaduwende Cherubijn en ik zette u op Gods berg. Gij wandelde mid-*³⁶
 [37] *den onder de blakende stenen. Gij waart volschapen in uwen tred, van*
 [38] *den dage uwer scheppinge aan totdat men u op boosheid betrapte.* Beide
 [39] deze spreuken zijn, naar den letterlijken zin, d' een van den koning van
 [40] Babylon, d' ander van den Koning van Tyrus te verstaan, die, bij Lucifer
 [41] in hunne heerlijkheid en hoogmoed geleden, bestraft en gedreigd worden.
 [42] JESUS Christus ziet mede op den val van den weerspannigen Lucifer, daar
 [43] hij zegt: *Ik zag den Satan, gelijk enen bliksem, uit den hemel vallen,* en⁴³
 [44] Thaddeus ontvouwt den afval der Engelen, en hun misdaad, en de straf
 [45] daarop gevolgd, zonder enige bewimpeling, beknopt op deze wijze:⁴⁵
 [46] *Doch hij heeft de Engelen die hunne hoogheid niet bewaarden maar hun*⁴⁶
 [47] *behuizinge verlieten, met eeuwige banden van duisternisse, tegen het oor-*⁴⁷
 [48] *deel des groten Gods bewaard.* Wij stuiten dan met deze gouden spreu-

22 *orakel*: vertolker van de stem Gods; *ons... horen*: in Matth. 17:5 klinkt een stem uit de hemel: 'Deze is mijn geliefde Zoon, in wie Ik mijn welbehagen heb, hoort Hem!'

23 *endelijk*: tenslotte; *Judas... apostel*: de schrijver van de brief van Judas in het Nieuwe Testament, niet te verwarren met de discipel Judas die Jezus heeft verraden; *welker spreuken*: de uitspraken van alle genoemden

25 *O Lucifer... worden*: zie Jesaja 14:12-15

30 *Gij zijt... betrapte*: zie Ezechiël: 28:12-15

36 *beschaduwende*: de Cherubijnen, een soort engelen, worden uitgebeeld met uitgespreide vleugels

43 *Ik... vallen*: zie Lucas 10:18

45 *zonder enige bewimpeling*: volstrekt helder

46 *Doch... bewaard*: zie Judas vs. 6

47 *tegen het oordeel... bewaard*: in afwachting van het laatste, definitieve oordeel van God gevangen gehouden

[49] ken, en inzonderheid met Judas Thaddeus, leerling en afgezant des he-⁴⁹
 [50] melsen Leraars en Konings aller koningen, gelijk op enen diamanten
 [51] schild alle de pijlen der ongelovigen, die de zekerheid van der geesten
 [52] afval zouden durven in twijfel trekken. Behalve dit onderstut ons ten
 [53] overvloede doorgaans d' eendrachtige en eerwaardigste aloudheid der⁵³
 [54] godvruchtige oudvaderen, die in den grond dezer geschiedenis overeen
 [55] stemmen. Doch om de kunstgenoten niet op te houden, zullen we ons met
 [56] drie plaatsen genoegen. D' eerste getrokken uit den heiligen Cypriaan,⁵⁶
 [57] bisschop en martelaar te Carthago, waar hij schrijft: *Hij, die te voren*
 [58] *door een Engelse Majesteit ondersteund, Gode aangenaam en waard was,*
 [59] *borst, toen hij den mens naar Gods beeld geschapen zag, door enen boos*
 [60] *aardigen naarijver uit, hem door ingeven van dien naarijver niet eer ten*
 [61] *val brengende voordat hij zelf door dien naarijver ter neergestort lag,*
 [62] *gevangen eer hij ving, bedorven was eer hij hem bedorf; terwijl hij, van*
 [63] *Nijdigheid aangeprikkeld, den mense van de genade der onsterfelijkheid,*
 [64] *hem geschonken, beroofde, en zelf ook verloor hetgene hij tevoren had-*⁶⁵
 [65] *de.* De grote Gregorius bestelt ons de tweede spreuk: *Deez' afvallige en-*
 [66] *gel, geschapen om boven d' andere regimenten der Engelen uit te blinken,*
 [67] *is door zijn hovaardij zulks ter neder gestort dat hij nu de heerschappije*
 [68] *der standvastige engelen onderworpen blijft.* Het derde en leste bewijs
 [69] scheppen wij uit de predikatiën van den honingvloeienden Bernardus.⁶⁹
 [70] *Schuwt de hovaardij, ik bidde u, schuwt ze toch. D' oorsprong van alle*
 [71] *overtredinge is hovaardij, die Lucifer zelf, klaarder dan alle starren uit-*
 [72] *blinkende, met een eeuwige duisternisse heeft verdonkerd. Zij heeft niet*
 [73] *alleen enen engel, maar den oppersten van alle engelen in enen duivel ver-*
 [74] *anderd.* De Hovaardij en Nijdigheid, twee oorzaken of aanstokers van
 [75] dezen afgrijselijken brand van tweedracht en oorloge hebben wij uitge-
 [76] drukt onder het gespan van twee bestarnde dieren, den Leeuw en den⁷⁶
 [77] Draak, die voor Lucifers oorlogswagen gespannen, hem tegen God en
 [78] Michaël aanvoeren, aangezien deze dieren twee zinnebeelden van deze
 [79] hoofdgebreken verstrekken. Want de leeuw, der dieren koning, gemoe-
 [80] digd door zijne krachten, acht uit verwaandheid niemand boven zichzelf-
 [81] ven en de Nijdigheid kwetst met hare tong den benijden van verre, gelijk

49 *leerling...* Konings: discipel van Christus, de hemelse leraar en oppervorst

53 *doorgaans:* doorlopend, eensgezind, zonder uitzondering

56 *Cypriaan:* Cyprianus (ong. 200-258); citaat: zie voetnoot WBV, 609

65 *Gregorius:* paus en kerkvader (†604); citaat: zie voetnoot WBV, 609

69 *honingvloeienden Bernardus:* Bernard van Clairvaux (1091-1153), bijgenaamd doctor mellifluus; citaat: zie voetnoot WBV, 609

76 *bestarnde:* sterrenbeelden vormende

[82] de draak met het schieten van zijn vergif zijnen vijand van verre kwetst.⁸²
 [83] Sint Augustijn, deze twee hoofdgebreken Lucifer toe-eigenende, maalt⁸³
 [84] ons den aard derzelve levendig af en zegt dat de hovaardij is een liefde tot
 [85] zijn eigen grootsheid, maar de nijdigheid een haatster van een anders
 [86] geluk, waaruit klaar genoeg blijkt wat hieruit geboren wordt: want een
 [87] iegelijk, zegt hij, die zijn eigen grootsheid bemint, benijdt zijns gelijken,⁸⁷
 [88] naardien ze met hem gelijkstaan; of benijdt zijnen minder, opdat die hem
 [89] niet gelijk werde; of die groter zijn dan hij, omdat ze boven hem staan.
 [90] Nu, dewijl de dieren zelf van verdoemde geesten misbruikt en bezeten
 [91] worden, gelijk in den aanvang de paradijsslang, en in de heileeuwe de⁹¹
 [92] zwijnskudden, die met een groot gedruis in zee stortten en dewijl de⁹²
 [93] gestarnten aan den hemel zelfs bij dieren afgetekend ook bij de profeten
 [94] gedacht worden (gelijk de Pleiades of Zevenstar, en Arcturus, Orion, en
 [95] Lucifer), zo gelieve het u de weligheid en leerzaamheid der toneelpoëzije⁹⁵
 [96] te vergeven dat de rampzalige geesten zich op ons toneel hiermede wape-
 [97] nen en verweren: want den helsen gedrochten niets eigener is dan slimme
 [98] treken, en het misbruik der schepselen en elementen tot afbreuk van⁹⁸
 [99] d' ere en den naam des Allerhoogsten, zoverre Hij dit gehengt. Sint Jan, in⁹⁹
 [100] zijne Openbaringe, beeldt de hemelse geheimenissen en den strijd in den
 [101] hemel door den draak uit, wiens staart nasleepde het derde deel der star-
 [102] ren, bij de godgeleerden op d' afvallige engelen geduid; waarom men in¹⁰²
 [103] poëzije de gebloemde wijze van spreken niet al te neuswijs behoort te zif-¹⁰³

82 *draak*: in deze gestalte zijn de duivelse slang en de apocalyptische draak gecontamineerd. Beide hebben vergif als wapen

83 *Sint Augustijn*: kerkvader Augustinus (354-430)

87 *zeit... staan*: zie voetnoot WBV, 609

91 *heileeuwe*: de periode na Christus' komst op aarde

92 *zwijnskudden*: Jezus joeg een legioen boze geesten in een kudde zwijnen die zich vervolgens in zee stortte. Zie Matth. 8:30-32; *dewijl... Lucifer*: ook bij de bijbelschrijvers worden sterrenconstellaties met diernamen aangeduid. De Pleiaden in Job 38:31, Arcturus en Orion in Job 9:2 en Amos 5:18, Lucifer (niet als sterrenbeeld maar als de morgenster) in Psalm 109 (Vulg.) en 2 Petrus 1:19

95 *weligheid*: levendige verbeeldingskracht

98 *treken*: streken

99 *gehengt*: toestaat; *Sint Jan... starren*: zie Openbaring 12:4

102 *op... geduid*: als slaande op... uitgelegd

103 *gebloemde*: allegorische

[104] ten, nocte naar de scherpzinnigheid der schoollessen te regelen. Ook¹⁰⁴
 [105] moeten wij onderscheiden de tweederhande personaadjen die dit toneel
 [106] betreden, namelijk kwaadwillige en goede engelen, die eenieder hun eigen
 [107] rol spelen; gelijk Cicero en de voegelijkheid zelf ons elke persoonadje,
 [108] naar heuren staat en aard, leren uitbeelden. Ondertussen ontkennen wij
 [109] geenszins dat heilige stof den toneeldichter nauwer verbindt en intoomt
 [110] dan wereldse historiën of heidense verziensels; onaangezien d' oude en¹¹⁰
 [111] befaamde handvest der poëzije, bij Horatius Flaccus in zijne Dichtkunste¹¹¹
 [112] met deze vaarzen uitgedrukt:

De schilder en poët ontvingen beid' een macht
 van alles te bestaan wat elk zich dienstig acht.

[115] Doch hier dient inzonderheid aangetekend hoe wij, om den naarijver der
 [116] hoogmoedige en nijdige geesten te heftiger t' ontsteken, den engelen de
 [117] geheimenis van het toekomende mensworden des Woords, door den aarts-
 [118] engel Gabriël, gezant en geheimenistolk der Godheid, enigszins ontdek-
 [119] ken; hierin (onder verbeteringe) volgende, niet het gevoelen der meesten,
 [120] maar sommiger godgeleerden, naardien dit ons treurtafereel rijker stof en
 [121] luister bijzet; zonder dat wij evenwel, in dit punt noch in andere omstan-
 [122] digheden van oorzaken, tijd, plaatse en wijze (waarvan wij ons dienden,
 [123] om dit treurspel krachtiger, heerlijker, gevoegelijker en leerzamer uit te
 [124] voeren) de rechtzinnige waarheid opzettelijk willen in het licht staan, of

104 *Ook... uitbeelden*: het argument is kennelijk: wij moeten de goede en de kwade engelen op de een of andere manier onderscheiden. Vandaar dat de kwade geesten met iets dierlijks worden uitgebeeld. Dát zo'n onderscheid gemaakt moet worden en dat aard en voorstelling met elkaar dienen overeen te stemmen baseert Vondel op de leer van de 'voegelijkheid', het decorum, een van de belangrijkste onderdelen van poetica en retorica. Cicero (106-43) schreef hierover in zijn *De inventione* II

110 *verziensels*: verzinsels; *onaangezien*: ondanks

111 *handvest*: vrijbrief, traditioneel recht; *bij Horatius... acht*: in de *Ars poetica* van Q. Horatius Flaccus vs. 9-10 staat: 'pictoribus atque poetis quidlibet audendi semper fuit aequa potestas'; schilders en dichters hebben altijd het recht gehad wat dan ook te wagen

[125] iets naar ons eigen vonden en goeddunken, vaststellen. Sint Pauwels,¹²⁵
 [126] Gods geheimenisschrijver aan de Hebreëen, verheft zelf, benijdenswaar-¹²⁶
 [127] dig genoeg tot afbreuk van het rijk der logenen en verleidende geesten, de
 [128] heerlijkheid, macht en Godheid van het mens-geworden Woord, door
 [129] zijn uitstekendheid boven alle engelen, in naam, in zoonschap en erfge-
 [130] naamschap, in het aanbidden der engelen, in zijne zalvinge, in zijne ver-
 [131] heffinge aan Gods rechterhand, in de eeuwigheid zijner heerschappije als
 [132] een koning over de toekomstige wereld en de oorzaak en het einde aller
 [133] dingen en een gekroond hoofd der mensen en engelen, zijne aanbidders,
 [134] Gods boden, en geesten, gezonden ten dienst der mensen, erfgenamen der
 [135] zaligheid, welker natuur Gods Zoon, de engelen voorbijgaande, in het
 [136] bloed van Abraham aanneemt. Bij gelegenheid van deze onschuld acht ik¹³⁶
 [137] niet ongerijmd hier terloops iets aan te roeren tot onschuld van toneel en
 [138] toneeldichten die bijbelstof voorstellen, naardien ze bijwijlen opspraak¹³⁸
 [139] onderworpen zijn; gelijk trouwens 's mensen zinnelijkheid verscheiden is,
 [140] en d' ongelijke getemperdheid der hersenen veroorzaakt dat d' een trek¹⁴⁰
 [141] tot een zelve zaak heeft die den anderen tegen het hart steekt. Alle eerlijke
 [142] kunsten en oefeningen hebben hare bejiveraars en tegenwrijters, ook hun
 [143] recht gebruik en misbruik. De heilige treurspeldichters hebben onder de
 [144] oude Hebreëen tot hun voorbeeld den poët Ezechiël, die den uittocht der¹⁴⁴
 [145] twaalf stammen uit Egypten in Grieks nagelaten heeft; onder d' eerwaar-

125 *Sint Pauwels... aanneemt*: Vondel verwijst hier naar de aan Paulus toegeschreven Brief aan de Hebreëen 1:4-13. Daar staat te lezen dat Jezus de engelen in naam [nl. als Zoon en dus ook erfgenaam] overtreft en door hen aanbeden dient te worden, dat Hij gezalfd is boven zijn medeschepselen (Christus=gezalfde), dat Hij aan Gods rechterhand is gezeten en eeuwig zal leven, dat door Hem hemel en aarde geschapen zijn en dat Hij eeuwig regeert. De engelen zijn Gods boden, maar zij zijn ook dienaren van de mensen die de zaligheid beërven zullen. Dit alles heeft Vondel overgenomen. De laatste uitspraak van dit gedeelte, nl. dat God de engelen heeft gepasseerd terwille van de mens, is nu net niet in de Hebreënbrief te vinden. Het gaat hier om een eigen conclusie van Vondel, die wel begrijpelijk is, gebaseerd als ze is op het gegeven dat Christus als zoon van Abraham (dus als mens in het volk van Israël) geboren is

126 *benijdenswaardig genoeg*: prikkelend tot bijna afgunstige navolging

136 *onschuld*: verontschuldiging, rechtvaardiging

138 *opspraak*: kritiek

140 *getemperdheid*: gesteldheid, stemming

144 *Hebreëen*: joden; *Ezechiël... heeft*: joods dichter (2^e eeuw na Christus) van een in het Grieks geschreven tragedie over de uittocht uit Egypte, waarvan fragmenten bewaard zijn

[146] dige oudvaders hebben zij het grote licht uit den Oosten, Gregorius Na-¹⁴⁶
 [147] zianzener, die zelf den Gekruisten Verlosser in Griekse toneelvaarzen uit-
 [148] beeldde; gelijk wij nog van wijlen den koninklijken gezant, Hugo de¹⁴⁸
 [149] Groot, dat grote licht der geleerdheid en vromigheid onzer eeuwe, Sint
 [150] Gregorius' spoor nastrevende, voor zijn treurspel van den Gekruisten, in
 [151] Latijn beschreven en dien onverganklijken en stichtigen arbeid eer en
 [152] dankbaarheid schuldig blijven. Onder d' Engelse onroomsen heeft de ge-
 [153] leerde pen van Richard Baker Lucifer en al den handel der oproerige gees-¹⁵³
 [154] ten, ook vrij breed in 't rijmeloos uitgestreken. Wel is waar dat de Vaders¹⁵⁴
 [155] der oude kerke de gekristende toneelspeelders buiten de gemeenschap der¹⁵⁵
 [156] Kerke keerden en het toneelspel van dien tijd heftig bestreden, maar let
 [157] men er wel op, de tijd en reden van dien was heel anders gelegen. De
 [158] wereld lag toen nog diep, op vele plaatsen, in heidense afgoderije verzon-
 [159] ken. De grond des Christendoms was nog onbestorven, en de toneelspe-¹⁵⁹
 [160] len werden Cybele, der gedroomde goden moeder, een grote afgodinne,
 [161] ter ere gespeeld en gehouden voor een verdienstig middel om hierdoor
 [162] landplagen van den hals des volks af te keren. Sint Augustijn getuigt hoe¹⁶²
 [163] de heidense aartspriester, een bedienaar van Numa's instellingen en afgod-¹⁶³
 [164] dendienst, te Rome ter oorzake van een zware pest, de toneelspelen eerst
 [165] instelde en door zijn gezag bekrachtigde. Scaliger zelf bekent dat ze om de¹⁶⁵
 [166] gezondheid des volks te verwerven door ingeven van de Sibylle ingesteld¹⁶⁶

- 146 *Gregorius... uitbeeldde*: Sint Gregorius van Nazianze werd door sommigen als de auteur beschouwd van een Grieks treurspel over de lijdende Christus
- 148 *gelijk... blijven*: gelijk wij nog [...] Hugo de Groot [...], die Gregorius nastreefde, voor zijn treurspel *Christus patiens* [...] eer en dank verschuldigd zijn; *van wijlen*: wijlen
- 153 Richard Baker: leefde van 1568-1644. Auteur van *Apologie for Laymen's Writing in Divinity, with a Short Meditation upon the Fall of Lucifer* (1641). De hoofdtitel van dit werk zal Vondel hebben aangestaan. De auteur kan hem verder ook geïnteresseerd hebben vanwege zijn verdediging van het toneel *Theatrum redivivum; The Theatre Vindicated, a reply to the Histrio-Mastix of William Prynne* (1642). Er zijn overigens geen aanwijzingen dat Vondel Engels las en hij moet deze informatie dus uit de tweede hand hebben gekregen
- 154 *'t rijmeloos*: het proza
- 155 *gekristende*: christen geworden
- 159 *grond*: fundament; *nog onbestorven*: nog niet stevig geworden
- 162 *Sint Augustijn... bekrachtigde*: in het eerste boek van *De civitate Dei* staat dat de hogepriester vanwege dreigende pest toneelspelen heeft ingesteld
- 163 *Numa's instellingen en afgodendienst*: de Romeinse cultus, door koning Numa in de oergeschiedenis van Rome ingesteld
- 165 *Scaliger... waren*: Julius Caesar Scaliger (1484-1585), *Poetices* 1, 37
- 166 *Sibylle*: heidense profetes

[167] waren; in voegen dat dit spelen eigenlijk strekte tot een krachtig voedsel¹⁶⁷
 [168] van de blinde afgoderije des heidendoms en verheffinge der afgoden; een
 [169] ingekankerde gruwel, wiens uitroeien den eersten kruishelden en de ge-
 [170] durig worstelende kerke op zoveel zweet en bloed stond, maar nu lang
 [171] uitgestorven gene voetstappen in Europa laat. Dat dan de H. oudvaders
 [172] die tonelen hierom en tegelijk om het bederf der zeden en andere open-
 [173] bare en schaamteloze misbruiken van naakte jongelingen, vrouwen en
 [174] maagden en andere vuiligheden bestraffen, was nodig en loflijk, gelijk het
 [175] in dien gevalle nog zoude zijn. Dit nu overgeslagen, laat ons het nut en¹⁷⁵
 [176] den oorbaar van stichtelijke en vermakelijke spelen niet te licht wegwor-¹⁷⁶
 [177] pen. Heilige en eerlijke voorbeelden dienen ten spiegel om deugd en god-¹⁷⁷
 [178] vruchtigheid t' omhelzen; gebreken en d' elenden, daaraan gehecht, te¹⁷⁸
 [179] schuwen. Het wit en oogmerk der wettige treurspelen is de mensen te ver-¹⁷⁹
 [180] morwen door schrik en medogen. Scholieren en opluikende jonkheid¹⁸⁰
 [181] worden door spelen in talen, welsprekendheid, wijsheid, tucht en goede
 [182] zeden en manieren, geoefend, en dit zet in de tere gemoeden en zinnen,¹⁸²
 [183] een plooi van voegelijkheid en geschiktheid, die hun tot in den ouderdom
 [184] toe bijblijven en aanhangen: ja het gebeurt bijwijlen dat overvliegende¹⁸⁴
 [185] vernuften, bij gene gemene middelen te buigen noch te verzetten, door¹⁸⁵
 [186] spitsvondigheden en hoogdravenden toneelstijl geraakt en buiten hun¹⁸⁶
 [187] eigen vermoeden getrokken worden, gelijk een edele luitsnaar geluid¹⁸⁷
 [188] geeft en antwoordt, zodra heur weergade van dezelve nature en aard en
 [189] op enen gelijken toon en andere luit gespannen, getokkeld wordt van een

167 *in voegen dat*: zodat men kan concluderen dat

175 *in dien gevalle*: als dat nu nog steeds het geval was; *Dit nu overgeslagen*: nu dit (specifieke probleem) behandeld is

176 *oorbaar*: bruikbaarheid

177 *eerlijke*: eerbare

178 *elenden*: ellendige verschrikkingen

179 *wit*: doel; *wettige*: moreel acceptabele

180 *schrik en mededogen*: de al door Aristoteles besproken katharsis die bij de toeschouwers tot stand wordt gebracht door hun inleving in het lot van de toneelpersonages; *scholieren*: met name op de Latijnse school gaven de leerlingen uitvoeringen van klassieke en neolatijnse toneelstukken

182 *zet... een plooi van... geschiktheid*: went hen om op een ordelijke manier hun plaats kennen

184 *overvliegende vernuften*: uitzonderlijk begaafden

185 *gemene*: gewone

186 *buiten... vermoeden*: zonder dat ze er erg in hebben

187 *gelijk een... drijven kan*: het beeld van de getokkelde snaar die een andere snaar, op gelijke wijze gestemd, in beweging brengt, komt ook in de emblematiek voor. Om aan te geven dat de eerste tokkelaar een goed mens is (dat heeft hij immers voor zijn betoog nodig) haalt Vondel er het bijbelverhaal bij van David die door zijn harpspel de boze geesten uit koning Saul kon verdrijven (1 Koningen 18:10)

[190] geestige hand, die, al spelende, den tuimelgeest uit enen bezeten en ver-
 [191] stokten Saul drijven kan. De historiën der eerste kerke bezegelen dit met
 [192] de gedenkwaardige voorbeelden van Genesius en Ardaleo, beiden toneel-¹⁹²
 [193] speelders, in den schouwburg door den H. Geest verlicht en bekeerd; ter-¹⁹³
 [194] wijl ze, onder het spelen, den christensen godsdienst willende beschim-
 [195] pen, overtuigd wierden van de waarheid die ze geleerd hadden uit hun
 [196] deftige speelrollen, doorgaans beter gestoffeerd met pit van wijsheid dan¹⁹⁶
 [197] laffe redenen, urenlang in den wind gestrooid en eer verdrietig dan leer-¹⁹⁷
 [198] zaam. Men worpt ons ten opzichte van bijbelstofte voor dat men geen
 [199] spel met heilige zaken behoorde te spelen en zeker, dit zou wat schijns¹⁹⁹
 [200] hebben in onze tale, die juist het woord van spel medebrenge, maar wie
 [201] slechts een woord of anderhalf Grieks kan uitstamelen, weet wel dat dit
 [202] woord bij Grieken en Latijnen geen gebruik heeft in dien zin: want tra-
 [203] goedia is een koppelwoord, en betekent eigenlijk bokkenzang naar der
 [204] herderen wedgezangen, ingesteld om met zingen enen bok te winnen, uit
 [205] welke gewoonte de treurzangen en sedert de toneelspele, hunnen oor-
 [206] sprong namen; en wil men ons immers dus ongenadig knuffelen om het²⁰⁶
 [207] woord spel, waar blijven we dan met orgelspel, Davids harp- en zangspel,
 [208] en het spel van tien snaren, en ander fluit- en snarenspele, bij verscheiden-²⁰⁸
 [209] heid van onroomsen, in hunne vergaderingen ingevoerd?

[210] Wie dan dit onderscheid vat, zal wel, het misbruik der toneelkunste
 [211] bestraffende, het rechtmatig gebruik niet ongenadig vallen en dezen heer-
 [212] lijken, ja goddelijken vond, een eerlijke uitspanning en honigzoete ver-²¹²
 [213] kwikkinge van 's levens moeielijkheden, de jeugd en kunstbeminnende
 [214] burgerije niet misgunnen; opdat wij, hierdoor gemoedigd. Lucifer met
 [215] meer ijver ten treurtonele voeren, waar hij, endelijk, van Gods bliksem²¹⁵
 [216] getroffen, ter helle stort, ten klaren spiegel van alle ondankbare staat-
 [217] zuchtigen, die zich stoutelijk tegen de geheiligde machten en majesteiten
 [218] en wettige overheden durven verheffen.

192 *Genesius en Ardaleo*: toneelspelers die tijdens hun spel door de goede tekst tot bekering werden gebracht; beide zijn heilig verklaard

193 *terwijl*: omdat

196 *deflige*: indrukwekkende; *gestoffeerd*: gevuld

197 *laffe*: onbeduidende

199 *wat schijns*: een schijn van juistheid

206 *knuffelen*: kritisch aanpakken

208 *bij verscheidenheid... ingevoerd*: zoals dat in de kerkdiensten van diverse niet-katholieken is ingevoerd. Men denke aan orgelspel en psalmzingen

212 *vond*: uitvinding

215 *endelijk*: ten slotte

Inhoud

- [1] Lucifer, d' Aartsengel, opperste, en doorluchtigste boven alle engelen, ho-¹
 [2] vaardig en staatzuchtig, uit blinde liefde tot zijn eigen, benijdde Gods²
 [3] onbepaalde grootheid, ook den mens, naar Gods beeld geschapen en in³
 [4] het welig paradijs met de heerschappije des aardbodems begiftigd. Hij be-
 [5] nijdde God en den mens te meer, toen Gabriël, Gods heraut, alle engelen
 [6] voor dienstbare geesten verklaarde en de geheimenissen van Gods toeko-
 [7] mende mensworden hun ontdekte; waardoor, het engelsdom voorbijge-⁷
 [8] gaan, de waarachtige menselijke natuur met de Godheid verenigd, een ge-⁸
 [9] lijke macht en majesteit te verwachten stond: waarom de hovaardige en
 [10] nijdige geest, pogende zichzelf Gode gelijk te stellen en den mens bui-¹⁰
 [11] ten den hemel te houden, door zijne medestanders ontelbare engelen¹¹
 [12] oprokkende, wapende en tegen Michaël, 's hemels veldheer en zijne heir-¹²
 [13] krachten, onaangezien Rafaëls waarschuwing, aanvoerde en afgestre-¹³
 [14] den, na de neêrslag, uit wrake den eersten mens en in hem alle zijne nako-
 [15] melingen, ten val brocht en hij zelf met zijne weerspannelingen ter helle
 [16] gestort, en eeuwig verdoemd werd.

[17] Het toneel is in den hemel.

1 In twee zinnen vat Vondel achtergrond en inhoud van zijn drama samen. De lange, bijna ademloze tweede zin beeldt de onafwendbare gang van de gebeurtenissen treffend af

2 *zijn eigen*: zichzelf; eventueel kan ook: zijn eigen (grootheid)

3 *onbepaalde*: oneindige

7 *ontdekte*: openbaarde

8 *gelijke*: nl. met Christus, dus God

10 *geest*: nl. Lucifer

11 *door*: met hulp van

12 *oprokkende*: ophitste

13 *onaangezien*: ondanks

Personaadjnen

BELZEBUB } wederspannige oversten
 BELIAL } wederspannige oversten
 APOLLION } wederspannige oversten
 GABRIËL, Gods geheimenistolk
 REI VAN ENGELEN
 LUCIFER, stedehouder
 LUCIFERISTEN, oproerige geesten
 MICHAËL, veldheer
 RAFAËL, beschermengel
 URIËL, Michaëls schildknaap

Eerste bedrijf

BELZEBUB, Belial, Apollion

BELZEBUB

- Mijn Belial ging hene op lucht en vleugels drijven
om uit te zien, waar onze Apollion mag blijven.
Vorst Lucifer zond hem, tot dezen tocht bekwaam,
naar 't aardrijk, opdat hij eens nader kennis naam'
5 van Adams heil en staat, waarin d' Almogendheden⁵
hem stelden. Het wordt tijd om weder van beneden
te keren hier ter stede: ik gis, hij is niet veer.
Een wakker dienaar vliegt op 't wenken van zijn heer
en stut zijn meesters troon getrouw met hals en schouder.

BELIAL

- 10 Heer Belzebub, gij raad van 's hemels stedehouder,
hij steigert steil, van kreits in kreits, op ons gezicht.¹¹
Hij streeft den wind voorbij en laat een spoor van licht
en glansen achter zich, waar zijn gezwinde wieken
de wolken breken. Hij begint onz' lucht te rieken
15 in enen andren dag en schoner zonneschijn,
waar 't licht zich spiegelt in het blauwe kristallijn.¹⁶
De hemelkloten zien met hun gezicht, van onder,¹⁷
terwijl hij rijst, hem na, eenieder in 't bijzonder,
verwonderd om dien vaart en goddelijken zwier,

- 5 *heil en staat*: gelukzalige toestand; *d'Almogendheden*: Vondel kan dit meervoud gebruiken
hetzij omdat hij aan de Drie-eenheid denkt, hetzij vanwege het Hebreeuwse meervoud Elohim,
gebruikt als Godsnaam
11 *steigert*: stijgt voortdurend; *kreits*: hemelsfeer (Vondel denkt vanuit het ptolemeïsch
wereldbeeld, waarin de aarde zich in het centrum van tien hemelsferen bevindt die eromheen
draaien); *op ons gezicht*: op ons toe
16 *kristallijn*: de kristalhemel, de negende
17 *hemelkloten*: hemelbollen, de planeten waarnaar de sferen genoemd zijn en de sterren, die
zich in de sfeer van het firmament bevinden

- 20 die hun geen engel schijnt, maar eer een vliegend vier.²⁰
 Geen star verschiet zo snel. Hier komt hij aangestegen
 met enen gouden tak en heeft de steile wegen²²
 voorspoedig afgeleid.

BELZEBUB

Wat brengt Apollion?

APOLLION

- Heer Belzebub, ik heb zo vlijtig als ik kon
 25 het laag gewest bespied en offer u de vruchten,
 zo diep beneden ons in andre zon en luchten
 gesproten: oordeel, uit de vruchten, van het land
 en van den hof, door God gezegend en geplant²⁸
 tot wellust van den mens.²⁹

BELZEBUB

- Ik zie de gouden bladen
 30 met perlen van de lucht, den zilvren dauw, geladen.
 Hoe lieflijk riekt dit loof, dat zijne verfbhoudt!³¹
 Hoe gloeit dit vrolijk ooft van karmozijn en goud!³²
 't Waar' jammer zo men dit ontwijdde met de handen.³³
 't Gezicht bekoort den mond. Wie zou niet watertanden
 35 naar aardse lekkernij? Hij walgt van onzen dag
 en hemels mann', die 't ooft der aarde plukken mag.³⁶
 Men zou ons paradijs om Adams hof verwensen.³⁷
 't Geluk der engelen moet wijken voor de mensen.

20 *vier*: vuur

22 *gouden tak*: geplukt van de boom des levens uit het paradijs

28 *hof*: tuin, nl. het paradijs

29 *wellust*: genot

31 *verf*: kleur

32 *karmozijn*: rood

33 Belzebub komt blijkbaar in de verleiding een vrucht van deze tak te plukken en op te eten, een vooruitwijzing naar Eva's plukken en eten van de vrucht van de boom der kennis; *ontwijdde*: zou ontwijden

36 *mann'*: het hemelse brood dat de joden in de woestijn te eten kregen (Exodus 16:13-36). Dit werd wel beschouwd als 'panis angelicus', engelenbrood. Belzebub acht dit nu van minder waarde dan aardse vruchten en hij drukt zich meteen krachtadig uit met 'verwensen' en 'walgt', zoals ook de Israëlieten er op den duur genoeg van kregen (Numeri 11:4-6)

37 *paradijs*: hemels paradijs

APOLLION

- 40 Nietwaar, heer Belzebub? Al schijnt de hemel hoog,
 wij leggen veel te laag. Hetgeen ik met mijn oog
 gezien heb, mist me niet. 't Vermaak van 's werlds hoven,⁴¹
 een enig Eden, gaat ons paradijs te boven.

BELZEBUB

Laat horen wat ge zaagt, wij luistren samen toe.

APOLLION

- 45 'k Verzwijg mijn henevaart, om niet te reppen hoe
 gezwind ik nedersteeg en zonk door negen bogen,
 die sneller dan een pijl, rondom hun midpunt vlogen.
 Het rad der zinnen kan zo snel niet ommeslaan⁴⁷
 in onz' gedachten, als ik, lager dan de maan
 en wolken afgegleên, bleef hangen op mijn pennen,⁴⁹
 50 om 't oosterse gewest en landschap t' onderkennen,⁵⁰
 op 't aanzicht van den kloot, waar d' oceaan om spoelt,⁵¹
 waarin zo menig slag van zeegedrochten woelt.
 Van verre zag men hier een hogen berg verschieten,⁵³
 waaruit een waterval, de wortel van vier vlieten,⁵⁴
 55 ten dale nederbruist. Wij streken steil en schuin
 voorover met ons hoofd en rustten op de kruin
 des bergs, vanwaar men vlak de zalige landouwen
 der onderwereld en haar weelde kon aanschouwen.⁵⁸

BELZEBUB

Nu schilder ons den hof en zijn gestaltenis.

- 41 *mist me niet*: is me niet ontgaan, heb ik goed begrepen
 47 *Het rad... gedachten*: Vondel verwerkt hier twee gedachten: 1. De negen sferen vlogen sneller dan een pijl rond hun middelpunt; 2. Ik gleed, sneller nog dan het snel ronddraaiende wiel van onze gedachten en gevoelens in ons denken, naar beneden. En dan gaat Vondel via 'als' (vs. 48, toen, tot op het moment dat) met de rust van het voorlopige eindpunt (vs. 48-49) verder
 49 *pennen*: vleugels
 50 *oosterse gewest*: Eden werd in het oosten gesitueerd
 51 *op het aanzicht van den kloot*: bij het zien van de wereldbol
 53 *verschieten*: wazig opdoemen
 54 *waterval... vlieten*: de hooggelegen bron (zie vs. 61) waaruit de vier paradijsrivieren ontspringen
 58 *onderwereld*: de wereld beneden (gezien vanuit de hemel)

APOLLION

- 60 De hof valt rond, gelijk de kloot der wereld is.
 In 't midden rijst de berg, waaruit de hoofdbron klatert,
 die zich in vieren deelt en al het land bewatert,
 geboomte en beemden laaft en levert beken uit
 zo klaar gelijk kristal, waar geen gezicht op stuit.⁶⁴
- 65 De stromen geven slib en koesteren de gronden.⁶⁵
 Hier worden onyxsteen en bdellion gevonden.⁶⁶
 Hoe klaar de hemel ook van starren blinkt en barnt,⁶⁷
 hier zaaide vrouw Natuur in stenen een gestarnt⁶⁸
 dat onze starren dooft. Hier blinkt het goud in d' aderen.
- 70 Hier wou Natuur haar schat in énen schoot vergaderen.

BELZEBUB

Wat zweeft er voor een lucht, waarbij dat schepsel leeft?

APOLLION

- Geen engel onder ons zo zoet een adem heeft
 gelijk de frisse geest, die hier den mens bejegt,
 het aangezicht verkwikt en alles streelt en zegent:
- 75 dan zwelt de boezem der landouw van kruid en kleur,
 en knop en telg en bloem en allerhande geur.
 De dauw ververst ze 's nachts. Het rijzen en het dalen
 der zonne weet zijn maat en matigt zo haar stralen
 naar eis van elke plant dat allerhande groen
- 80 en vrucht gevonden wordt in enerlei seizoen.

BELZEBUB

Nu maal me de gedaante en 't wezen van de mensen.

APOLLION

Wie zou ons engelsdom voor 't mensdom willen wensen,⁸²
 wanneer men schepsels ziet die 't al te boven gaan,
 en onder wiens gezag alle andre dieren staan.

64 *waar.. stuit*: waar je doorheen kunt kijken

65 *slib*: vruchtbare aarde (denk aan de Nijl); *koesteren*: behandelen zorgzaam

66 *onyxsteen en bdellion*: edelstenen

67 *barnt*: brandt

68 *in stenen... dooft*: in de vorm van aardse edelstenen een gesternte dat de glans van de hemelse sterren overtreft

82 *engelsdom*: engelengemeenschap

- 85 Ik zag den ommevang van honderdduizend dieren,
die op het aardrijk treên, of in de wolken zwieren,
of zwemmen in den stroom, zo ieder is gewend,
en leven schept in zijn bijzonder element.
Wie zou eenieders aard en eigenschappen ramen
- 90 als Adam? Want hij gaf ze op ene rij haar namen.⁹⁰
De bergleeuw kwispelde hem aan met zijnen staart,
en loeg den meester toe. De tiger lei zijn aard
voor 's konings voeten af. De landstier boog zijn horen
en d' olifant zijn snuit. De beer vergat zijn toren.
- 95 Griffioen en adelaar kwam luistren naar dien man.⁹⁵
Ook draak en Behemoth en zelfs Leviatan.⁹⁶
Nog zwijg ik welk een lof den mens wordt toegezongen
en toegekwinkeleerd van 't lustprieel vol tongen;⁹⁸
terwijl de wind in 't loof, de beek langs d' oevers speelt,
- 100 en ruist op een muziek, dat nimmer 't hart verveelt.
Had zich Apollion in zijnen last gekweten,¹⁰¹
hij had ons hemelrijk in Adams rijk vergeten.

BELZEBUB

Wat dunkt u van het paar, dat gij beneden zaagt?

APOLLION

- 105 Geen schepsel heeft omhoog mijn ogen zo behaagd
als deze twee omlaag. Wie kon zo geestig strengelen
het lichaam en de ziel en scheppen dubbele engelen,¹⁰⁶
uit kleiaarde en uit been. Het lichaam, schoon van leest,¹⁰⁷
getuigt des Scheppers kunst, die blinkt in 't aanschijn meest,¹⁰⁸

90 *Want... namen*: zie Genesis 2:20

95 *Griffioen*: fabeldier, half adelaar, half leeuw. De WB-annotator wijst erop dat in het Hebreeuwse woord voor 'havik' in de bijbelvertaling van Mourentorf met griffioen wordt vertaald en meent daarom dat ook Vondel op een havik doelt, omdat de griffioen niet in de bijbel voorkomt. Mij lijkt de havik echter een beetje klein voor deze context

96 *draak*: reuzenslang; *Behemoth en zelfs Leviatan*: in de bijbel genoemde monsterlijk grote dieren (o.m. Job 40:10 en 20)

98 *tongen*: vogeltongen

101 *Had... gekweten*: had ik, Apollion, verder niets meer te doen gehad, [dan had ik...]

106 *dubbele engelen*: nl. mannen en vrouwen

107 *uit... been*: Adam werd geschapen uit aarde. Eva uit Adams rib (vgl. vs. 128)

108 *aanschijn*: aanzicht

- den spiegel van 't gemoed. Wat lid mij kon verbazen,¹⁰⁹
 110 ik zag het beeld der ziele in 't aangezicht geblazen.
 Bezit het lijf iets schoons, dat vindt men hier bijeen.
 Een Godheid geeft haar glans door 's mensen ogen heen.
 De redelijke ziel komt uit zijn tronie zwieren.¹¹³
 Hij heft, terwijl de stomme en redeloze dieren
 115 naar hunne voeten zien, alleen en trots het hoofd
 ten hemel op naar God, zijn Schepper, hoog geloofd.

BELZEBUB

Hij looft hem niet vergeefs voor zoveel rijke gaven.¹¹⁷

APOLLION

- Hij heerst, gelijk een god, om wien het al moet slaven.
 D' onzichtbre ziel bestaat uit geest en niet uit stof.
 120 Z' is heel in ieder lid, het brein verstrekt haar hof.¹²⁰
 Zij leeft in eeuwigheid en vreest noch roest noch schennis.
 Z' is onbegrijpelijk. Voorzichtigheid en kennis,¹²²
 en deugd en vrijen wil bezit ze in eigendom.
 Voor hare majesteit staan alle geesten stom.
 125 De wijde wereld zal eerlang van mensen krielen.
 Zij wacht, uit luttel zaads, een rijken oogst van zielen;
 En hierom huwde God den man aan zijn mannin.

BELZEBUB

Wat dunkt u van zijn ribbe en lieve gemalin?

APOLLION

- Ik dekte mijn gezicht en ogen met mijn vleugelen,
 130 om mijn gedachten en genegendheên te teugelen,¹³⁰
 zodra zij mij gemoette, als Adam met der hand
 haar leidde door het groen. Bijwijlen hield hij stand,¹³²
 beschouwde ze overzij en onder dat belonken¹³³

109 *Wat... verbazen*: hoe ik hun ledematen apart ook bewonderde

113 *tronie*: aangezicht

117 *vergeefs*: zonder reden

120 *Z' is... hof*: die ziel is in al zijn ledematen volledig aanwezig, maar het brein is haar specifieke woonplaats

122 *onbegrijpelijk*: niet te grijpen, ontastbaar; *Voorzichtigheid*: een wijze vooruitziende blik

130 *genegendheên*: neigingen

132 *hield... stand*: stond hij stil

133 *overzij*: van terzijde

- begon een heilig vier zijn zuivre borst t'ontvonken.
 135 Dan kuste hij zijn bruid en zij den bruidegom,
 dan ging de bruiloft in met enen wellekome¹³⁶
 en brand van liefde, niet te melden maar te gissen,
 een hoger zaligheid, die d'engelen nog missen.
 Hoe arm is enigheid! wij kennen geen gespan
 140 van tweederhande kunne, een jonkvrouw en een man.
 Helaas! Wij zijn misdeeld: wij weten van geen trouwen,
 van gade of gading, in een hemel, zonder vrouwen.¹⁴²

BELZEBUB

Zo wordt er mettertijd een wereld aangeteeld?

APOLLION

- Door een genot van 't schoon, in 's mensen brein gebeeld¹⁴⁴
 145 en ingedrukt met kracht van d'opgespannen zinnen.
 Dat houdt dit paar verknocht. Hun leven is beminnen
 en wederminnen met een onderlingen lust,
 Onendelijk gelest en nimmer uitgeblust.¹⁴⁸

BELZEBUB

Nu pas me deze bruid naar 't leven af te malen.¹⁴⁹

APOLLION

- 150 Dit eist natuurs penseel, geen verf, maar zonnestralen.
 De man en vrouw zijn bei volschapen, even schoon
 van top tot teen. Met recht spant Adam wel de kroon
 door kloekheid van gedaante en majesteit van 't wezen,¹⁵³
 als een ter heerschappij des aardrijks uitgelezen.¹⁵⁴
 155 Maar al wat Eva heeft vernoeft haar bruiigoms eis:¹⁵⁵
 der leden tederheid, een zachter vel en vleis,

136 *wellekom*: omhelzing; het woord 'welkom' wordt ook in erotische zin gebruikt, zoals hier in verband met het woord 'bruiloft' voor de hand ligt

142 *gading*: huwelijk

144 *Door... zinnen*: door een genieten van het lichamelijk schoon, zoals dat in 's mensen brein is verbeeld, hem/haar ingeprent met een krachtige inspanning van alle zintuigen

148 *Onendelijk*: oneindig vaak

149 *pas... af te malen*: schilder me... af

153 *wezen*: gelaatsuitdrukking

154 *een*: iemand

155 *vernoeft... eis*: komt geheel en al tegemoet aan de verlangens van haar bruidegom

- een vriendelijker verf, aanminnigheid der ogen,
 een minnelijke mond, een uitspraak, wiens vermogen¹⁵⁸
 bestaat in eedler klank; twee bronnen van ivoor¹⁵⁹
 160 en wat men best verzwijge, eer dit een geest bekoor'.
 Bejegent engelen, hoe schoon ze uw oog behaagden,¹⁶¹
 het zijn wanschapenheên bij 't morgenlicht der maagden.¹⁶²

BELZEBUB

Het schijnt gij blaakt van minne om 't vrouwelijke dier.

APOLLION

- Ik heb mijn slagveer in dat aangename vier
 165 gezengd. Het viel me zwaar van onder op te stijgen,
 te roeien, om den top van Englenburg te krijgen.¹⁶⁶
 Ik scheidde, doch met pijn en zag wel driewerf om.
 Nu blinkt geen Serafijn in 't hemels heiligdom
 170 als deze in 't hangend haar, een gouden nis van stralen,
 die schoon gewaterd van den hoofde nederdalen¹⁷⁰
 en vloeien om den rug. Zo komt ze als uit een licht
 tevoorschijn en verheugt den dag met haar gezicht.
 Laat perle en perlemoer u zuiverheid beloven,
 haar blankheid gaat de perle en perlemoer te boven.

BELZEBUB

- 175 Wat baat al 's mensen roem, indien zijn schoonheid smelt
 en endelijk verwelkt, gelijk een bloem op 't veld?¹⁷⁶

APOLLION

- Zolang die hof beneên niet ophoudt ooft te geven,
 zal dit gezaligd paar bij zulk een appel leven¹⁷⁸
 die daar in 't midden groeit, bevochtigd van den stroom,
 180 waarbij de wortel leeft. Deez' wonderbare boom

158 *uitspraak*: stemgeluid

159 *bronnen... ivoor*: ivoorkleurige borsten

161 *Bejegent engelen*: als ge engelen tegenkomt

162 *wanschapenheên bij*: wanschepsels vergeleken bij

166 *roeien*: een werkwoord dat inspanning uitdrukt, de ijle lucht lijkt vervangen door water;
krijgen: bereiken

170 *gewaterd*: als watergolven

176 *endelijk... veld*: vgl. Ps. 103:15

178 *bij*: door

wordt 's levens boom genoemd. Zijn aard is onbederflijk.¹⁸¹
 Hierdoor geniet de mens hef eeuwig en onsterflijk,
 en wordt den engelen, zijn broederen, gelijk,
 ja, overtreft ze in 't eind en zal zijn macht en rijk
 185 verbreiden overal. Wie kan zijn vleugels korten?
 Geen engel heeft de macht zijn wezen uit te storten
 in duizendduizenden, in een oneindig tal.
 Nu overreken eens wat hieruit worden zal.¹⁸⁸

BELZEBUB

De mens is machtig dus ons over 't hoofd te wassen.¹⁸⁹

APOLLION

190 Zijn wasdom zal ons haast verschrikken en verrassen.¹⁹⁰
 Al duikt zijn heerschappij nu lager dan de maan,
 al is die macht bepaald, hij zal al hoger gaan,
 om zijnen stoel in top der hemelen te zetten.
 Zo God dit niet belet, hoe kunnen wij 't beletten?
 195 Want God bezint den mens en schiep het al om hem.¹⁹⁵

BELZEBUB

Wat hoor ik? Een bazuin? Gewis hier wil een stem¹⁹⁶
 op volgen: zie eens uit, terwijl we hier verbeien.

APOLLION

D' Aartsengel Gabriël, gevolgd van 's hemels reien,
 genaakt in 's Hoogsten naam, om uit den hogen troon
 200 t' ontvouwen, als heraut, hetgeen hem wierd geboôn.

BELZEBUB

Ons lust te horen wat d' Aartsengel zal gebieden

181 's levens boom: behalve de boom van de kennis van goed en kwaad met zijn verboden vrucht staat er in het paradijs ook nog de levensboom, die de mens, zoals Apollion hier uitlegt, onsterfelijk zal maken. De latere verdrijving uit het paradijs betekent ook de menselijke sterfelijkheid, vgl. Gen. 2:9

188 overreken: reken... uit

189 wassen: groeien

190 haast: spoedig

195 bezint: heeft... lief

196 wil: zal

*GABRIËL, Rei van engelen***GABRIËL**

- Hoort toe, gij engelen, hoort toe, gij hemellieden.
 De hoogste Goedheid, uit wiens boezem alles vloeit,
 wat goed, wat heilig is; die nimmer wordt vermoeid
 205 door weldoen, noch verarmd van haar genadeschatten,²⁰⁵
 tot nog met geen begrijp der schepselen te vatten,²⁰⁶
 deez' Goedheid schiep den mens haar eigen beeld gelijk;
 ook d' engelen, opdat zij te samen 't eeuwig rijk
 en nooit begrepen goed, na 't vierig onderhouden
 210 der opgeleide wet, met God bezitten zouden.
 Zij bouwde 't wonderlijk en zienelijk heelal
 der wereld, Gode en ook den mense te geval,
 opdat hij in dit hof zou heersen en vermeren;
 met al zijne afkomst Hem bekenen, dienen, eren
 215 en stijgen, langs den trap der wereld, in den trans
 van 't ongeschapen licht, den zaligenden glans.
 Al schijnt het geestendom alle andren t' overtreffen,
 God sloot van eeuwigheid het mensdom te verheffen,
 ook boven 't engelsdom en op te voeren tot
 220 een klaarheid en een licht, dat niet verschilt van God.
 Gij zult het eeuwig Woord, bekleed met been en âren,²²¹
 gezalfd tot Heer en hoofd en rechter, al de scharen
 der geesten, engelen en mensen tegelijk,
 zien rechten, uit zijn troon en onbeschaduwde rijk.²²⁴
 225 Daar staat de stoel alree geheiligd in het midden.
 Dat alle d' engelen Hem passen aan te bidden,
 zo ras Hij innerij, wien 't menselijk gestalt,
 ook boven ons natuur verherelijkt, gevalt.
 Dan schijnt de heldre vlam der Serafijnen duister,
 230 bij 's mensen licht en glans en goddelijken luister.²³⁰

205 *verarmd*: verarmd raakt, minder rijk wordt (bij het uitdelen van haar schatten)

206 *begrijp*: begripsvermogen

221 *het eeuwig Woord*: Christus. De hele passage (vs. 222-229) legt uit dat Christus na zijn menswording het hoofd en de rechter zal zijn van engelen en mensen. De engelen moeten Hem aanbidden als Hij zich zal vertonen in de door Hem verkozen menselijke gedaante, die de natuur van de engelen overtreft

224 *rechten*: rechtspreken

230 *bij*: vergeleken bij

Genade dooft natuur en al haar glansen uit.²³¹
 Dit 's noodlot en een onherroepelijk besluit.²³²

REI

Al wat de hemel stemt, zal 't hemels heir behagen.²³³

GABRIËL

- Zo past u trouw in Gods en 's mensen dienst te dragen,
 235 naardien de Godheid zelf de mensen zo bemint.
 Wie Adam eert, het hart van Adams Vader wint.
 De mens en engel, beid' uit enen stam gesproten,
 zijn medebroeders, uitgekoren lotgenoten,
 des Allerhoogsten zoons en erven, zonder smet.
 240 Een ongedeelde wil en liefde zij uw wet.
 Gij weet, hoe 't engelsdom moet onderscheiden worden²⁴¹
 In drierhande rij, een negenvoudige orden.
 De hoogste in Serafijn, en Cherubijn, en Troon,
 Die zitten in Gods raad en sterken zijn geboôn.²⁴⁴
 245 De middenrij bestaat uit Heerschappijen. Krachten,
 en Machten, die op 't woord van Gods geheimraad wachten,²⁴⁶
 tot 's mensen nut en heil en hulp in 't algemeen.
 De derde en laagste rij, gewijd uit Vorstenheên,
 en grote Aartsengelen en Engelen, moet duiken²⁴⁹
 250 voor 't woord der middelrije, en laten zich gebruiken
 beneden het gewelf van zuiver kristalijn
 in hun bijzondren last, zo wijd 't gestarrent schijn'.
 Wanneer de wereld koom' zich verder uit te breiden,²⁵³

- 231 *Genade... uit:* Gods genadige besluit de mens te verheffen gaat uit boven de natuur, hoe schitterend ook
 232 *noodlot:* een vaststaand toekomstig gebeuren, vrijwel synoniem met 'een onherroepelijk besluit' van God
 233 *stemt:* besluit
 241 *Gij weet... schijn':* in deze passage volgt Vondel de bekende hiërarchische indeling van de engelen in drie orden, bestaande uit elk drie soorten. Deze indeling berust gedeeltelijk op bijbelteksten (Kolossenzen 1:16) en is het eerst uitgewerkt door ps. Dionysius
 244 *in:* ingedeeld in
 246 *Gods geheimraad:* de drie hoogste orden
 249 *moet duiken:* is ondergeschikt aan
 253 *Wanneer... kroom:* Gabriël voorspelt hier dat de engelen op den duur, wanneer het mensdom zich heeft uitgebreid, een speciale taak als beschermengel zullen vervullen, waarbij ieder een bijzondere streek, stad of persoon onder zijn hoede krijgt

- wordt elk van deze rij in zijn gewest bescheiden,²⁵⁴
 255 of weet zijn eigen stad en huis en wat persoon
 zijn zorg bevolen blijft, ter ere van Gods kroon.
 Getrouwen, gaat dan heen, onsterfelijke goden,²⁵⁷
 gehoorzaamt Lucifer, verknocht aan Gods geboden.
 Bevordert 's hemels eer, in 't menselijk geslacht,
 260 eenieder in zijn wijk, eenieder op zijn wacht.
 Laat sommigen voor God de schaal vol wierook branden,
 en brengen voor Gods troon der mensen offerhanden
 en wens en gebeên en zingen 's Godheids lof,
 dat zich de galm verspreie in 't eeuwig juichend hof.
 265 Een ander draai' gestarnte en ronde hemelkloten,
 of zett' den hemel op, of hou de lucht gesloten²⁶⁶
 met wolken, om den berg te zegenen omlaag,
 met enen zonneschijn of verse regenvlaag
 van manne en honingdauw, waar God wordt aanbeden²⁶⁹
 270 door d' eerste onnozelheid, de burgerij van Eden.²⁷⁰
 Wie door de lucht en 't vier en aarde en water rent,
 die matige op zijn pas eenieder element,²⁷²
 naar Adams wens, of legg' den bliksemstraal aan banden,
 of breidele den storm, of breek' de zee op stranden.
 275 Een ander sla de treên des mensen gade op 't veld.
 De Godheid heeft zijn haar tot op een haar geteld.²⁷⁶
 Men draag' hem op de hand, dat hij zijn voet niet stote.²⁷⁷
 Wordt iemand, als gezant, gezonden van een grote²⁷⁸
 aan Adam, 's aardrijks vorst, dat hij zijn last verricht'.
 280 Zo luidt mijn last, waaraan de Godheid u verplicht.

REI VAN ENGELEN

Zang

Wie is het, die zo hoog gezeten
 zo diep in 't grondeloze licht,

- 254 *in... bescheiden*: naar...gezonden
 257 *goden*: niet ongebruikelijke aanduiding voor de engelen; men beriep zich daarvoor op Ps.
 82 (Vulgaat 81): 1 en 6
 266 *op*: open
 269 *manne*: manna, hemels voedsel
 270 *d' eerste onnozelheid*: de eerste mensen, die in staat van onschuld leven
 272 *op zijn pas*: zoals het past
 276 vgl. Luc. 12:7
 277 vgl. Ps. 91 (Vulgaat 90): 12
 278 *grote*: hogere engel

van tijd noch eeuwigheid gemeten,
 noch ronden, zonder tegenwicht,
 285 bij Zich bestaat, geen steun van buiten
 ontleent, maar op Zichzelven rust,
 en in Zijn wezen kan besluiten
 wat om en in Hem, onbewust
 van wanken, draait en wordt gedreven
 290 om 't een en enig middelpunt;
 der zonnen zon, de geest, het leven;
 de ziel van alles wat gij kunt
 bevroên, of nimmermeer bevroeden;
 het hart, de bronaër, d' oceaen
 295 en oorsprong van zo vele goeden
 als uit Hem vloeien en bestaan
 bij zijn genade en alvermogen
 en wijsheid, die hun 't wezen schonk
 uit niet, eer dit in top voltogen
 300 palais, der heemlen hemel, blonk;
 waar wij met vleuglen d' ogen dekken,
 voor aller glansen Majesteit;
 terwijl we 's hemels lofgalm wekken,
 en vallen uit eerbiedigheid,
 305 uit vreze, in zwijm op 't aanzicht neder;
 Wie is het? Noemt, beschrijft ons Hem,
 met ene Serafijnenveder.
 Of schort het aan begrijp en stem?³⁰⁸

Tegenzang

Dat 's GODT. Oneindig eeuwig Wezen³⁰⁹
 310 van alle ding, dat wezen heeft!
 Vergeef het ons, o nooit volprezen
 van al wat leeft of niet en leeft,
 nooit uitgesproken, noch te spreken;³¹³
 vergeef het ons en scheld ons kwijt,
 315 dat geen verbeelding, tong, noch teken

308 *begrijp*: bevattingsvermogen

309 *Godt*: ik heb in dit met kapitalen gemarkeerde woord Vondels spelling aangehouden omdat hij aan de vier letters van het godswoord groot belang hechtte, vanwege het Hebreeuwse tetragrammaton

313 *te spreken*: uit te spreken

- U melden kan. Gij waart, Gij zijt,
 Gij blijft dezelfde. Alle englenkennis
 en uitspraak, zwak en onbekwaam,³¹⁸
 is maar ontheiliging en schennis,
 320 want ieder draagt zijn eigen naam,
 behalve Gij. Wie kan U noemen
 bij uwen naam? Wie wordt gewijd
 tot uw orakel? Wie durft roemen?³²³
 Gij zijt alleen dan die Gij zijt,
 325 Uzelf bekend en niemand nader.
 U zulks te kennen als Gij waart,³²⁶
 der eeuwigheden glans en ader,
 wien is dat licht geopenbaard?
 Wien is der glansen glans verschenen?
 330 Dat zien is nog een hoger heil
 dan wij van uw genade ontlenen;
 dat overschrijdt het perk en peil
 van ons vermogen. Wij verouden
 in onzen duur, Gij nimmermeer.
 335 Uw wezen moet ons onderhouden.³³⁵
 Verheft de Godheid: zingt haar eer.

Toezang

- Heilig, heilig, nog eens heilig,
 driemaal heilig: eer zij God.
 Buiten God is 't nergens veilig.
 340 Heilig is het hoog gebod.
 Zijn geheimenis zij bondig.³⁴¹
 Men aanbidde zijn bevel.
 Dat men overal verkondig',
 wat de trouwe Gabriël
 345 ons met zijn bazuin kwam leren.
 Laat ons God in Adam eren.
 Al wat God behaagt, is wel.

318 *uitspraak*: taal

323 *uw orakel*: iemand die u kan verklaren; *Wie durft roemen*: wie durft er zich, in vergelijking met U, op iets te beroemen?

326 *zulks*: zo

335 *onderhouden*: instandhouden

341 *bondig*: bindend

Tweede bedrijf

LUCIFER, Belzebub

LUCIFER

- Gij, snelle geesten, houdt nu stand met onzen wagen:³⁴⁸
 al hoog genoeg in top Gods Morgenstar gedragen;³⁴⁹
 350 al hoog genoeg gevoerd. 't Is tijd dat Lucifer
 nu duike, voor de komst van deze dubbele star,³⁵¹
 die van beneden rijst en zoekt den weg naar boven,³⁵²
 om met een aardsen glans den hemel te verdoven.
 Borduurt geen kronen meer in Lucifers gewaad;
 355 verguldt zijn voorhoofd niet met enen dageraad³⁵⁵
 van morgenstar en straal, waarvoor d' aartsengelen nijgen;
 een andre klaarheid komt in 't licht der Godheid stijgen,
 en schijnt onz' glansen dood, gelijk de zon bij daag
 de starren dooft, voor 't oog der schepselen omlaag.
 360 't Is nacht met engelen en alle hemelzonnen:³⁶⁰
 de mensen hebben 't hart des Oppersten gewonnen
 in 't nieuwe paradijs: de mens is 's hemels vriend.
 Onz' slavernij gaat in. Gaat hene, viert en dient³⁶³
 en eert dit nieuw geslacht als onderdane knapen.
 365 De mensen zijn om God en wij om hen geschapen.
 't Is tijd, dat 's engels nek hun voeten onderschraag',
 dat ieder op hen passe en op de handen draag³⁶⁷
 of op de vleugels voere in d' allerhoogste tronen.
 Onze erfenis komt hun als uitverkoren zonen,
 370 onz' eerstgeboorte leit nu achter in dit rijk.³⁷⁰

348 *houdt... stand met:* zet... stil

349 *Morgenstar:* Lucifer (zie Jes. 14:12)

351 *dubbele star:* nl. man en vrouw

352 *die... boven:* deze sterren gedragen zich abnormaal door anders dan 'vallende sterren' nu juist te stijgen

355 *verguldt... straal:* zet hem geen diadeem op dat versierd is met een gouden afbeelding van de opkomende, stralende morgenster

360 *hemelzonnen:* stralende hemellichten, te weten engelen

363 *gaat in:* begint

367 *op... passe:* hen gaat bedienen

370 *leit... achter:* is... achtergesteld

De zoon des zesden dags, den Vader zo gelijk³⁷¹
 geschapen, strijkt de kroon. Met recht is hem gegeven³⁷²
 den groten staf waarvoor alle eerstgeboornen beven³⁷³
 en sidderen. Hier geldt geen tegenspraak: gij hoort
 375 wat Gabriël bazuïnt voor 's hemels gouden poort.

BELZEBUB

O stedehouder van Gods opperheerschappijen,
 wij horen 't al te wel en midden in 't verblijven
 der reien enen klank die 't eeuwig feest bedroeft.
 De last van Gabriël leit klaar: dat woord behoef³⁷⁹
 380 geen Cherubijntong om ons den zin t' ontvouwen.³⁸⁰
 Men hoefde Apollion naar d' onderste landouwen
 niet af te vaardigen om nader gâ te slaan
 wat Adam al bezit, zo laag beneên de maan.
 Het blijkt hoe heerlijk hem de Godheid begenadigt,
 385 ook door een lijfwacht van veel duizenden verdadigt³⁸⁵
 en handhaaft in zijn staat en aanzien, min noch meer³⁸⁶
 of hij gehuldigd waar' tot aller geesten heer.
 De poort des hemels staat voor Adams afkomst open.
 Een aardworm, uit een klomp van aarde en klei gekropen,
 390 braveert uw mogendheid. Gij zult het mensdom zien³⁹⁰
 zo verre boven u en, vallende op uw kniën,
 met nederslachtigheid en neergeslagene ogen³⁹²
 aanbidden zijne macht en hoogheid en vermogen.
 Het zal, verherelijkt van d' allerhoogste macht,
 395 zich zetten aan de zij der Godheid in zijn kracht
 en heersen, langer en nog wijder dan de rondes³⁹⁶
 der endloze eeuwigheid, aan tijd noch plaats gebonden,
 om God, haar middelpunt en omloop, tegelijk
 zich draaien zonder rust. Wat hoeft men klaarder blij

371 *De zoon... dags*: Adam, die op de zesde dag geschapen werd

372 *strijkt de kroon*: behaalt de overwinning, krijgt de macht

373 *den groten staf*: de koningsscepter; *eerstgeboornen*: nl. de engelen

379 *leit klaar*: is duidelijk

380 *Cherubijntong*: taal van een Cherubijn, die als lid van Gods raad het beste Zijn bedoelingen kent

385 *lijfwacht... duizenden*: engelenwacht (vgl. vs. 275 vv.)

386 *min noch meer of*: precies alsof

390 *braveert... mogendheid*: trotseert uitdagend uw macht

392 *nederslachtigheid*: nederigheid

396 *nog... eeuwigheid*: dus: over het gehele heelal

- 400 dat God de mensen wil verheffen, ons verneren?
 Wij zijn ter dienstbaarheid, de mensen tot regeren
 geboren. Leg voortaan den scepter uit der hand:
 een lager is er, die de kroon daar boven spant,
 of spannen zal eerlang. Leg af uw morgenstralen
 405 en hulsel voor deez' zon, of pas haar in te halen
 met zangen en triomf en goddelijk sieraad.
 Wij zien den hemel haast veranderen van staat.
 De starren zien vast uit en wijken met verlangen
 om met eerbiedigheid dit nieuwe licht t' ontvangen.

LUCIFER

- 410 Dat zal ik keren, is het anders in mijn macht.⁴¹⁰

BELZEBUB

- Daar hoor ik Lucifer en zie hem, die den nacht
 van 's hemels aangezicht verdrijven kan en jagen.
 Waar hij verschijnt, begint het heerlijk op te dagen.⁴¹³
 Zijn wassend licht, het eerste en allernaaste aan God,
 415 vermindert nimmermeer. Zijn woord is 't hoog gebod,
 zijn wil en wenk een wet, van niemand t' overtreden.
 De Godheid wordt in hem gediend en aangebeden,
 bewierookt en gevierd en zou een lager stem
 nu dondren uit Gods troon, gebieden boven hem?
 420 Zou God een jonger zoon, geteeld uit Adams lenden,
 verheffen boven hem? Dat waar' het erfrecht schenden⁴²¹
 van 't alleroudste kind en zijn stadhouderij
 ontluisteren. Naast God is niemand groot als gij.
 De Godheid zette u eens in glorie aan haar voeten:
 425 geen mens verstoute zich onze orden om te wroeten⁴²⁵
 en dit bezworen recht t' ontwijden, zonder reën,
 of al de hemel raakt in 't harnas tegeneen.

LUCIFER

Gij vat het recht: het past rechtschapen heerschappijen⁴²⁸
 geenszins haar wettigheid zo los te laten glijen,

- 410 *anders*: althans
 413 *op te dagen*: licht te worden
 421 *waar'*: zou
 425 *verstoute*: mag het wagen
 428 *rechtschapen*: op recht gegronde

- 430 want d' oppermacht is d' eerste aan hare wet verplicht,⁴³⁰
 veranderen voegt haar minst. Ben ik een zoon van 't licht,
 een heerser over 't licht, ik zal mijn recht bewaren.⁴³²
 Ik zwicht voor geen geweld noch aartsgeweldenaren.
 Laat zwichten al wat wil, ik wijk niet enen voet.
- 435 Hier is mijn vaderland. Noch ramp, noch tegenspoed,
 noch vloeken zullen ons vervaren, noch betomen.
 Wij zullen sneven, of dien hoek te boven komen.⁴³⁷
 Is 't noodlot, dat ik val, van eer en staat beroofd,
 laat vallen, als ik val met deze kroon op 't hoofd,⁴³⁹
- 440 dien scepter in de vuist, dien eersleep van vertrouwden,
 en zoveel duizenden als onze zijde houden.
 Dat vallen strekt tot eer en onverwelkbren lof:
 en liever d' eerste vorst in enig lager hof,
 dan in 't gezaligd licht de tweede, of nog een minder.
- 445 Zo troost ik mij de kans en vrees nu leed noch hinder.⁴⁴⁵
 Maar hier komt 's hemels tolk en wakkere heraut
 met Gods geheimnisboek, zijn zorg toegetrouwd.⁴⁴⁷
 Het waar' niet ongeraên hem nader t' ondervragen.
 Ik wil hem tegentreên en aftreên van den wagen.

GABRIËL, Lucifer

GABRIËL

- 450 Heer Stedehouder, hoe? Waarhene leit de reis?⁴⁵⁰

LUCIFER

Naar u, heraut en tolk van 't hemelse paleis.

GABRIËL

Mij dunkt, ik zoude uw wit aan 't voorhoofd kunnen gissen.⁴⁵²

- 430 *d'eerste*: als eerste; *aan hare...* *verplicht*: aan haar eigen wet gebonden
 432 *bewaren*: handhaven
 437 *dien hoek... komen*: deze moeilijkheid overwinnen (zeilterm)
 439 *laat*: laat me dan maar
 445 *troost... mij*: waag ik
 447 *Gods geheimnisboek*: het boek met de geheime raadbesluiten van God (vgl. Openb. 5:1-5 en hierna vs. 547-548)
 450 *leit*: is gelegen, gaat
 452 *wit*: bedoeling

LUCIFER

Gij, die den duistren grond van Gods geheimenissen
 door 't licht van uw vernuft ontdekt en openbaart,
 455 verlicht me met uw komst.

GABRIËL

Wat is 't, dat u bezwaart?

LUCIFER

Het raadslot en besluit der Godheid, die de waarde
 des hemels lager schat dan 't element der aarde,
 den hemel onderdrukt, het aardrijk uit een poel
 door alle starren voert, het mensdom op den stoel
 460 der engelen zet, berooft hun 't recht der eerste gaven,
 gebiedt ze om 's mensen nut te zweten en te slaven.
 Het geestendom, gewijd tot ambtenaars van 't hof⁴⁶²
 des hemels, zal voortaan een aardworm, uit het stof
 gekropen en gegroeid, ten dienst staan, op hem passen,
 465 en in getal en staat ons over 't hoofd zien wassen?
 Waartoe vernedert ons d' oneindige genâ
 zo vroeg? Wat engel paste op zijnen dienst te spâ?⁴⁶⁷
 En hoe waar 't mogelijk dat de Godheid zich zou mengen
 met mensen, de natuur der uitgekorene engelen
 470 voorbijslaan, en zijn aard en wezen storten in⁴⁷⁰
 een lichaam, d' eeuwigheid verknopen aan 't begin?
 Het hoogste aan 't allerlaagst? Den Schepper aan 't geschapen?
 Wie kan uit dit besluit den zin te samen rapen?
 Zal 't eeuwigschijnend licht nu schuil gaan in den nacht
 475 der wereld? Zullen wij, stadhouders van Gods macht,
 voor dit geleend gezag, een wulps vermogen, knielen?⁴⁷⁶
 Ontelbre lichaamloze en godgelijke zielen
 zien buigen voor een grof en zakkend element,⁴⁷⁸
 waar God zijn majesteit en wezen inneprent?
 480 Wij geesten zijn te grof om dit geheim te vatten.
 Gij, die het slot bewaart van Gods geheimnisschatten,

462 *ambtenaars*: functionarissen

467 *Wat... spâ*: welke engel was er ooit te laat met zijn dienstbetoon?

470 *voorbijslaan*: overslaan

476 *wulps*: onvolgroeid

478 *zakkend*: naar beneden neigend

ontvouw ons, mag het zijn, dit donkere geschil
uit uw gezegeld boek; ontvouw ons 's hemels wil.

GABRIËL

- Zo veel 't geoorloofd zij te melden uit Gods bladen.
485 Veel weten kan altijd niet vordren, somtijds schaden.
De Hoogste ontdekt ons slechts wat Hij geraden vindt.⁴⁸⁶
Het al te sterke licht schijnt Serafijnen blind.⁴⁸⁷
De zuivre Wijsheid wou ten deel' haar wil bezegelen,⁴⁸⁸
ten dele ontsluiten. Zich te schikken en te regelen
490 naar heur gestelde wet, dat voegt den onderzaat,
die aan zijn meesters last en wil gebonden staat.
De reden en het wit waarom wij namaals wachten,⁴⁹²
na 't overleven van een tafel erfgeslachten,⁴⁹³
den Heer, die, God en mens geworden in der tijd,
495 den scepter voeren zal en breed en overwijd
de starren, aarde en zee en al wat leeft regeren,
verbergt de hemel u: de tijd wil d' oorzaak leren.⁴⁹⁷
Gehoorzaamt Gods bazuin: gij hebt zijn wil gehoord.

LUCIFER

- Zo zal een vreemdeling, een worm, het hoogste woord
500 hierboven voeren en een ingeboren zwichten⁵⁰⁰
voor vreemde heerschappij? De mens een zetel stichten,
zo verre boven God?

GABRIËL

- Genoeg u met uw lot
en staat en waardigheid, u toegeleid van God.
Hij hief u in den top van alle hierarchijen,
505 doch niet om iemands glans en opgang te benijen.
De wederspanningheid verplet haar hoofd en kroon,

486 *ontdekt*: openbaart

487 *Serafijnen*: (zelfs) de hoogste engelenorde

488 *bezegelen*: verzegeld houden

492 *De reden... namaals wachten*: de reden en de bedoeling waarom wij voor later verwachten
(den Heer vs. 494)

493 *tafel erfgeslachten*: een hele stamboom van elkaar opvolgende geslachten

497 *wil*: zal

500 *ingeboren*: autochtoon

indien ze wederstreev' des Oppersten geboën.
Uw aanzien schept zijn licht alleen uit Gods vermogen.⁵⁰⁸

LUCIFER

Ik heb tot nog mijn kroon voor God alleen gebogen.

GABRIËL

510 Zo buig ze ook voor 't besluit der Godheid, die het al,
wat wezen heeft uit niet of namaals wezen zal,
bestiert tot zeker eind, hoewel wij 't niet beseffen.⁵¹²

LUCIFER

515 Den mens in 't heilig licht der Godheid te verheffen,
den mens, zo hoog met God vergodlijkt in zijn troon,
te zien het wierookvat toezwaaien, op den toon
van duizendduizenden eenstemmige koralen,⁵¹⁶
verdooft de majesteit en diamanten stralen
van onze morgenstar; die straalt nu langer niet
en 's hemels blijchap slaat aan 't kwijnen van verdriet.

GABRIËL

520 De zaligheid bestaat in een gerust genoeg,⁵²⁰
in 't stemmen met Gods wil en zich naar Hem te voegen.

LUCIFER

525 De majesteit van God en Godheid wordt verkleend
indien ze haar natuur met 's mensen bloed vereent,
verenigt en verbindt. Wij geesten grenzen nader
aan God en zijn natuur, als zoons van enen Vader⁵²⁵
geteeld en Hem gelijk, indien 't geoorloofd is⁵²⁶
te stellen tegeneen deze ongelijkenis
van een oneindigheid en 't eindig, de bepaalde

508 *Uw aanzien... vermogen*: u ontleent uw glans en aanzien alleen aan de macht van God

512 *tot zeker eind*: met vaste bedoeling

516 *eenstemmige koralen*: eensgezinde koorzangers

520 *genoegen*: tevredenheid

525 *enen*: één

526 *Hem gelijk... macht*: hier dreigt Lucifer een grens te overschrijden en geschrokken neemt hij de woorden enigszins terug: als het tenminste geoorloofd is met elkaar op een lijn te stellen wat in principe ongelijk is: oneindig en eindig, beperkt en onbeperkt

- bij d' onbepaalde macht. Indien de zon verdwaalde⁵²⁹
 530 uit hare streek en zich bekleedde met een smook,
 om al den aardkloot toe te lichten, uit een rook
 en zwarten damp, hoe zou de vreugd der wereld sterven!
 Wat zou het aards geslacht al glans en leven derven!
 De zon al majesteits ontberen in haar loop!
 535 Ik zag den hemel blind, de starren overhoop,
 wanorden orden en geschiktheid overrompelen,⁵³⁶
 indien de bron van 't licht haar klaarheid kwam te dompelen
 in 't graf van een moeras. Verschoon me, o Gabriël,⁵³⁸
 indien ik uw bazuin, de wet van 't hoog bevel,
 540 een luttel wederstreve, of schijn te wederstreven.
 Wij ijvren voor Gods ere; om God zijn recht te geven
 verstout ik mij en dwaal dus verre buiten 't spoor
 van mijn gehoorzaamheid.

GABRIËL

- Gij ijvert krachtig voor
 de glorie van Gods naam, doch zonder t' overwegen
 545 dat God het punt waarin zijn hoogheid is gelegen,
 veel beter kent dan wij, dies staak uw onderzoek.
 De mensgeworden God zal dit geheimnisboek,
 met zeven zegelen gesloten, zelf ontsluiten.
 Nu smaakt ge niet het pit, maar ziet de schors van buiten.
 550 Dan zal men d' oorzaak zien, de reden, den waarom
 van zijn verholendheên en diep in 't heiligdom⁵⁵¹
 der heiligdommen gaan. Nu voegt het ons te duiken⁵⁵²
 en dezen dageraad t' aanbidden, te gebruiken⁵⁵³
 met dankbaarheid, totdat de kennis in haar kracht
 555 de twijfeling verdrijv', gelijk de zon den nacht.
 Nu leren wij allengs Gods wijsheid tegenstappen,⁵⁵⁶
 eerbiedig en beschroomd. Zij openbaart bij trappen
 het licht der wetenschap en kennis, en begeert
 dat ieder, op zijn wacht, zich onder haar verneêrt.

- 529 Dan hervat hij zijn betoog met het beeld van de zon die zichzelf verduistert ofwel zich in
 een donker moeras dompelt. De toepassing laat hij aan Gabriël over
 536 *geschiktheid*: regelmaat
 538 *Verschoon*: vergeef
 551 *verholendheên*: verborgenheden
 552 *duiken*: buigen
 553 *dageraad*: dagend inzicht
 556 *tegenstappen*: tegemoet treden

- 560 Heer stedehouder, rust en handhaaf d' eerste onz' wetten.⁵⁶⁰
Ik ga, waar God mij zendt.

LUCIFER

Men zal er scherp op letten.⁵⁶¹

BELZEBUB, Lucifer

BELZEBUB

De Stedehouder hoort, waar dit plakkaat op draait⁵⁶²
dat Gabriëls bazuin zo trots heeft uitgekraaid.

Hij gaf Gods oogmerk u, ook scherp genoeg, te ruiken.⁵⁶⁴

- 565 Men zal uw mogendheid aldus de vleugels fnuiken.⁵⁶⁵

LUCIFER

Zo licht niet, neen gewis, men kan erin voorzien.⁵⁶⁶
Geen minder drome hier zijn meerder te gebiën.

BELZEBUB

Hij dreigt weerspanningheid haar hoofd en kroon te pletten.

LUCIFER

Nu zweer ik bij mijn kroon het al op één te zetten,⁵⁶⁹

- 570 te heffen mijnen stoel in aller heemlen trans,
door alle kreitsen heen en starrelichten glans.

Der heemlen hemel zal mij een paleis verstrekken,
de regenboog een troon, 't gestarrente bedekken

mijn zalen, d' aardkloot blijft mijn steun en voetschabel.⁵⁷⁴

- 575 Ik wil op een karos van wolken, hoog en snel
gevoerd door lucht en licht, met bliksemstraal en donder,
verbrijzelen tot stof, wat boven of van onder

560 *rust*: berust

561 *Men... letten*: ambigu: 1. we zullen nauwkeurig uw opdrachten uitvoeren 2. we zullen nauwlettend toezien of het wel goed gaat

562 *waar... draait*: dit dwangbevel op uitloopt

564 *gaf... te ruiken*: duwde... onder de neus

565 *fnuiken*: kortwieken

566 *erin voorzien*: daar iets aan doen

569 *het al op één te zetten*: alles op één kaart te zetten

574 *voetschabel*: voetbank. In deze passage betreft Lucifer allerlei bijbelse uitdrukkingen die op God betrekking hebben op zichzelf

- zich tegen ons verzet, al waar' 't den veldheer zelf;⁵⁷⁸
 ja eer we zwichten, zal dit hemelsblauw gewelf,
 580 zo trots, zo vast gebouwd, met zijn doorluchte bogen
 te barsten springen en verstuiven voor onze ogen,
 't geradbraakt aardrijk zien als een wanschapen romp,⁵⁸²
 dit wonderlijk heelal in zijnen mengelklomp,⁵⁸³
 en wilde woestheid weer verwarren en verkeren.⁵⁸⁴
 585 Laat zien, wie Lucifer durft trotsen en braveren.
 Men dage Apollion.⁵⁸⁶

BELZEBUB

Hier treedt hij voor den dag.

APOLLION, Lucifer, Belzebub

APOLLION

- O stedehouder van Gods onbepaald gezag,
 orakel in den raad der onderdane goden,
 ik offer u mijn dienst en wacht op uw geboden.
 590 Wat eist de majesteit van haren onderdaan?

LUCIFER

- Het lust ons uwen zin en inzien te verstaan
 op een gewichtig stuk; dat zal me niet mislukken.
 Het wit is Michaël de slagveer uit te rukken,
 opdat onz' toeleg niet op zijn vermogen stuit'.
 595 Hij voert met zijnen arm zo vele orakels uit⁵⁹⁵
 als ooit de Godheid heeft met hare hand gedreven⁵⁹⁶
 in eeuwig diamant: daar wordt de mens geheven
 in top der hemelen, door alle kreitsen heen,
 en ziet het engelsdom zo diep, zo laag, beneên
 600 zijn voettapijt, in stof vast grimmelen als wormen.⁶⁰⁰
 Het lust me met geweld dien zetel te bestormen,

578 *veldheer zelf*: Michaël

582 *zien*: eruitzien

583 *mengelklomp*... *woestheid*: in zijn oertoestand van ongevormde materie

584 *verkeren*: veranderen

586 *Men dage*: laat roepen

595 *orakels*: besluiten; *zo vele*... *als*: alle... die

596 *gedreven*: gegrift

600 *grimmelen*: wriemelen

en op te zetten bij dat opzet, in één slag,⁶⁰²
al teffens wat mijn staat en star en kroon vermag.⁶⁰³

APOLLION

Een loffelijk bestaan: dat uwe kroon vermere⁶⁰⁴
605 en aanwasse op dien voet. Ik reken mij tot ere
te raden, onder u, tot zulk een brave daad.
Het zij die recht en wel of averechts beslaat,⁶⁰⁷
de wil is prijselijk, al wou het niet gedijen.
Maar om niet reukeloos noch radeloos te strijen,⁶⁰⁹
610 hoe treedt men allerbest tot zulk een stout bestaan?
Hoe veiligst tegen 't punt van 't raadslot aangeaan?⁶¹¹

LUCIFER

Men kante hier met list ons eigen raadslot tegen.

APOLLION

Dat zeggen heeft wat in: geleende macht te wegen⁶¹³
in ene zelve schaal met d' Almacht! Haar gewicht
615 weegt over. Wacht uw kroon: wij vallen veel te licht.⁶¹⁵

BELZEBUB

Zo licht niet, of de kans zal eerst in twijfel hangen.

APOLLION

Van wien, of hoe, of waar dien aanslag aangevangen?
Het overpeinzen kwetst alree Gods majesteit.

LUCIFER

Men hou haar ongekwetst en stappe met beleid⁶¹⁹
620 die steile steilten op en nooit gebaande rotsen.
Beleid en moed verwint en durft gevaren trotsen.

602 *op... zetten*: inzetten

603 *al teffens*: alles tegelijk

604 *bestaan*: onderneming

607 *beslaat*: uitpakt

609 *reukeloos*: roekeloos

611 *punt*: scherpe kant

613 *dat zeggen... in*: zo'n uitspraak houdt wel wat in!

615 *wacht*: pas op met

619 *men hou haar ongekwetst*: men late haar [= Gods majesteit] ongemoeid (met de bedoeling: we gaan tegen Michaël optrekken, die is onze gelijke, vgl. vs. 625-626)

APOLLION

Geen Almacht, noch haar kroon: men koom' ze niet te na,⁶²²
 tenzij men leren wil met naberouw te spa.⁶²³
 De minder moet gedwee voor zijnen meerder wijken.

LUCIFER

- 625 Laat d' Almacht rusten: zet gelijkheid en gelijken
 te samen. Laat eens zien, wiens wapen zwaarder weeg'.
 Ik zie onz' vijanden gevlucht, den hemel leeg
 met enen slingerslag; onz' heiren overladen
 van herelijken roof; dan wijder zich beraden.⁶²⁹

APOLLION

- 630 Gij weet wat Michaël, Gods veldheer, al vermag:
 Gods regimenten staan verplicht aan zijn gezag.
 Hij draagt den sleutel van het wapenhuis hierboven.
 De wacht is hem betrouwd. Hij houdt op alle hoven⁶³³
 getrouw een wakend oog, zodat er niet een star⁶³⁴
 635 van al het hemels heir, in 't minst, zich reppen dar⁶³⁵
 noch op dien hemeltocht uit zijn gelid verroeren.
 Men vangt haast aan maar zulk een oorlog uit te voeren,⁶³⁷
 dat draaft onz' macht voorbij en sleept een langen staart
 van zwarigheden na. Wat tuig, wat stormgevaart
 640 kan tegen hem bestaan, en d' opperbenden slopen?
 Al zette 's hemels slot zijn diamantpoort open,
 het vreesde list noch laag, noch overrompeling.

BELZEBUB

- Indien men ons besluit bekrachtig' met de kling,
 ik zie de morgenstar op onzen hogen standerd
 645 braveren, 's hemels staat en heerschappij veranderd.

- 622 *Geen Almacht noch haar kroon:* Apollion vult de feitelijke betekenis van 'gevaren' in en waarschuwt daarvoor
 623 *spa:* laat
 629 *dan... beraden:* en dan beraden we ons verder
 633 *hoven:* hemelkringen (vgl. vs. 830)
 634 *star:* hemellichaam dat zijn vaste plaats heeft in het heelal en zijn vaste bewegingskring volgt, en tegelijk iedere engel
 635 *zich reppen dar:* zich (buiten zijn opdracht) durft te bewegen
 637 *Men vangt haast aan:* je kunt snel met zoiets beginnen; *uit te voeren:* ten einde toe te voeren

APOLLION

De veldheer Michaël voert, ruim zo trots en fier,
 Gods wonderlijken naam in 't veld van zijn banier,
 de zon in top.⁶⁴⁷

LUCIFER

Wat baat een naam met licht geschreven?
 Een heldenstuk als dit wordt geenszins doorgedreven
 650 met titelen en pracht, maar dapperheid en moed,⁶⁵⁰
 en trekken van vernuft en loosheid uitgebroed.⁶⁵¹
 Gij zijt een meester, tuk om geesten in te luien,⁶⁵²
 te rijgen aan uw snoer, te leiden, op te ruien.
 Gij kunt bederven zelfs de vroomsten van de wacht⁶⁵⁴
 655 en leren weifelen wat nooit op weiflen dacht.
 Begin, wij zien Gods heir gereten aan twee delen;
 de hoofden en de leën aan 't muiten en krakelen,
 de meeste macht alree geblinddoekt en verdoofd,
 en oversten en elk vast roepen om een hoofd.⁶⁵⁹
 660 Indien ge een vierde deel op onze zij kunt tronen,
 men zal uw kloek beleid met eer en ambten kronen.
 Ga heen en overleg dit stuk met Belial:
 het moet er duister zijn, waar hij verdolen zal.
 Zijn tronie, glad vernist van veinzen en bedriegen
 665 in 't mommen, niemand kent die haar voorbij kan vliegen.⁶⁶⁵
 Ik stijg te wagen: leg het over met u twee.⁶⁶⁶
 De hofraad is vergaard, en wacht onz' komst alree.⁶⁶⁷
 Men zal, zodra gij komt, u beiden binnenroepen.
 Heer overste, bewaak de hofpoort met uw troepen.

BELIAL, Apollion

BELIAL

670 Gods stedehouder dient zich van ons beid' omhoog.

647 *wonderlijken naam*: wonderbaarlijke naam, vgl. Jes. 9:5

650 *titelen en pracht*: prachtig klinkende titels

651 *trekken*: listen

652 *in te luien*: binnen te loodsen

654 *bederven*: verleiden (Apollion betekent 'bederfengel')

659 *vast*: voortdurend

665 *mommen*: zich vermommen

666 *leg... over*: overleg

667 *hofraad*: adviesraad van engelen (zie vs. 731)

APOLLION

Wij vliegen tegelijk, als pijlen van zijn boog

BELIAL

en doelen op één wit, doch hachelijk te raken.⁶⁷²

APOLLION

Sta vast, de hemel wil van dezen aanslag kraken.⁶⁷³

BELIAL

Laat kraken al wat wil, het moet er nu op staan.⁶⁷⁴

APOLLION

675 Hoe grijpen wij dit stuk met kans en voordeel aan?

BELIAL

De wapens dienen ons, men moet van 't heir beginnen.

APOLLION

De hoofden eerst, meteen de stoutsten zien te winnen.⁶⁷⁷

BELIAL

Door ietwat glimpelijks en met een schijn verbloemd.⁶⁷⁸

APOLLION

Zo geef het dan een naam: laat horen hoe gij 't noemt.

BELIAL

680 Men handhaav' 't engelsdom, zijn handvest, eer en staten,⁶⁸⁰
en kieze een hoofd, waarop zich ieder mag verlaten.

APOLLION

Dat hebt ge recht gevat: ik wens geen schoner stof⁶⁸²

672 *wit*: doel

673 *wil*: zal

674 *het... staan*: alles moet nu op die ene kaart gezet zijn

677 *meteen de stoutsten*: en tegelijk ook de stoutmoedigsten

678 *ietwat glimpelijks*: iets huichelachtigs

680 *handhaav'*: kome op voor; *handvest*: geheel van privileges

682 *wens geen*: kan me niet... wensen een

- noch zaad tot mouterij, om burgerij en hof⁶⁸³
 te schennen tegeneen en scharen tegen scharen:⁶⁸⁴
 685 want ieder is gezind zijn staat en eer te waren⁶⁸⁵
 en wettigheid, waartoe d' Almogendheid hem riep,
 eer zij de mensen vormde en zoveel spader schiep.
 Het hemelse paleis is ons tot erf gegeven.
 Den geesten, die dus hoog op hunne vleugels zweven
 690 en vrij van lichamen niet zakken naar omlaag,
 past beter dit gewest dan 't aards geslacht, te traag
 om tegen zijn natuur te kiezen deze bogen.⁶⁹²
 Hier valt de dag te sterk, te krachtig en hun ogen
 verdragen geenszins 't licht, ons vroeger aangewend.
 695 De mens beware dan zijn eigen element,
 als andre dieren: hij genoeg' zich met de palen⁶⁹⁶
 van zijnen rijken hof. Het rijzen en het dalen
 van zon en maan verdeel' de maanden en het jaar.
 Hij neem' den ronden loop der heldre starren waar.
 700 Hij nuttige zijn ooft en al den geur der kruiden,
 en keer' zich oost, en west, ten noorden, en ten zuiden.
 Dat zij zijn tijdverdrijf, en wat behoeft hij meer?
 Wij kennen nimmer hier een aardsen opperheer.
 Zo sluit ik. Kunt ge, help dien zin beknopter uiten.

BELIAL

- 705 Den mens in eeuwigheid ten hemel uit te sluiten.

APOLLION

Dat klinkt alle engelen te wonderwel in 't oor.
 Dat vliegt, gelijk een vier, van 't een in 't ander koor,
 Door negen ordens heen en alle hierarchijen.

BELIAL

- Zo zal men allerbest versufte traagheid mijen.
 710 Ons heil en uitkomst hangt aan snelheid en aan spoed.

683 *burgerij en hof*: de engelenburgerij versus de engelen van de hemelse hofhouding

684 *scharen*: legerkorpsen

685 *waren*: verdedigen

692 *bogen*: hemelsferen

696 *palen*: grenzen

APOLLION

Niet min aan kloek beleid en dapperheid en moed.

BELIAL

Die zal door toeval van ontelbre vanen groeien.⁷¹²

APOLLION

Zij morren vast; men moet hier heimlijk onder roeien,⁷¹³
zich mengen in dien hoop en voeden hun beklag.

BELIAL

715 Dan diende Belzebub, een god van groot gezag,
zijn wapen aan hun klacht en wettigheid te hangen.⁷¹⁶

APOLLION

Niet plotsling, maar allengs en als door zijdegangen.

BELIAL

De stedehouder met zijn tegenwoordigheid
biê zelf de sterke hand aan zulk een trots beleid.

APOLLION

720 Wij zullen in den raad zijn zin en voorstel horen:
hij veinze voor een poos en geve in 't end de sporen
aan 't opgeruide heir, verlegen om een hoofd.

BELIAL

Aan 't hoofd hangt al de zaak. Hoe veel gij hun belooft,
zij zullen zonder hoofd dien optocht niet beginnen.

APOLLION

725 Wat ree gewonnen is, behoeft men niet te winnen.⁷²⁵
Wie meest gekwetst wordt in zijn heerlijkheid en staat,
dien geldt het eerst; die stapp' vooraan en sla de maat⁷²⁷
in zoveel duizenden.

712 *toeval... vanen*: toestromen van ontelbare compagnieën

713 *vast*: al; *roeien*: zich hier heimelijk onder begeven

716 *wapen*: wapenteken

725 *ree*: al

727 *dien geldt het eerst*: die gaat er het eerst aan

BELIAL

De billijkheid en reden
 vereren hem deez' kroon. Doch eer we dieper treden,
 730 zo laat ons al 't gevaar eerst wegen, niets bestaan,⁷³⁰
 of al de hofraad steek' hier zelf zijn zegel aan.

REI VAN ENGELEN*Zang*

Hoe zien de hoffelijke gevels⁷³²
 zo rood? Hoe straalt het heilig licht⁷³³
 zo rood op ons gezicht,
 735 door wolken en bedroefde nevels?
 Wat damp, wat mist betreft
 dat zuiver, nooit bevekt,
 en loutere saffier;⁷³⁸
 die vlam, dien glans, dat vier
 740 van 't heldere Alvermogen?
 Hoe schijnt ons nu de diepe gloed
 der Godheid toe zo zwart als bloed,⁷⁴²
 die flus zo klaar alle ogen⁷⁴³
 Verheugde? Wie begrijpt, wie kent
 745 deze oorzaak onder d' engelsdommen,
 die boven Adams element,
 nog flus op galm van kelen zwommen
 op lucht van geesten, in de glans
 die galerij en tin en trans,
 750 gewelf van koor en hof verguldde
 en met een ziel van vreugd vervulde
 alwat hierboven leeft en zweeft?
 Wie is er, die ons reden geeft?

Tegenzang

Toen wij op Gabriëls bazuinen,
 755 ontvonkten en een nieuwe wijs

- 730 *bestaan*: ondernemen
 732 *hoffelijke gevels*: de gevels van de engelenhoven
 733 *rood*: kleur van avondzon, kleur van oorlog en bloed
 738 *saffier*: de blauwe kleur van de hemel
 742 *zwart*: donker
 743 *flus*: zojuist nog

- aanhieven, God ten prijs,
 de rozegaarden en de tuinen
 van 't hemels paradijs,
 door zulk een dauw en spijs
 760 van lof en zang verblijd,
 ontloken, scheen de Nijd⁷⁶¹
 van onder in te sluipen.
 Een groot getal der geesten stom
 en bleek en doods, ging, drom bij drom,
 765 misnoegend henedruipen.
 De wenkbrauw hing verslenst op 't oog.
 Het gladde voorhoofd zette een rimpel.
 De hemelduiven hier omhoog,
 onnozel eerst, oprecht en simpel,
 770 aan 't zuchten sloegen, zo het scheen;
 alsof de hemel waar' te klein
 voor haar toen Adam werd verkoren,
 en zulk een kroon den mens beschoren.
 Deez' smet ontstelt het oog van 't Licht.⁷⁷⁴
 775 Z' ontsteekt die vlam in Gods gezicht.⁷⁷⁵
 Wij willen ons uit liefde in 't midden van hun mengen,
 En deze oplopendheid weer tot bedaren brengen.

761 *ontloken*: gingen bloeien; *Nijd*: gepersonificeerde Afgunst

774 *oog van 't Licht*: Gods blik

775 *vlam*: vlam van toorn, vgl. vs. 1364-1365

Derde bedrijf

LUCIFERISTEN, Rei

LUCIFERISTEN

- Hoe kan men in zijn waan zo vroeg bedrogen worden!
 Hoe is 't alree verkeerd! Wij schatten niemands orden
 780 gelukkiger dan d' onze in dit opgaande rijk,
 ja, achtten onzen staat den oppersten gelijk,
 en onveranderlijk en boven 't aards gezegend,
 wanneer ons Gabriël met Gods bazuin bejement,
 en uit de gouden poort verbaast met dit gebod,
 785 hetwelk al 't engelsdom versteekt van 't hoogste lot,⁷⁸⁵
 hun uit den vollen schoot der Godheid eerst geschonken.
 Daar leggen wij te laag en zien de schone vonken
 en stralen van onze eer en heerlijkheid geblust,
 de ganse hierarchie des hemels ongerust,
 790 den mens, in top van staat en macht, zo trots verheven
 dat wij als slaven voor zijn heerschappije beven.
 O onverwachte slag en staatverwisseling!
 Och treurgenoten, zet u hier in enen ring
 in 't ronde, zet u hier te samen; helpt ons treuren
 795 en zuchten: het is tijd ons feestgewaad te scheuren,
 te klagen; niemand kan tenminste ons dit verbiên.
 De blijerschap smelt en zal nu d'eerste droefheid zien.
 Helaas, helaas, helaas, gebroeders, hemelreien,
 legt af uw hoofdsieraad, verandert uw livreien
 800 en vrolijkheid in rouw; slaat neer uw aangezicht.
 Zoekt schaduwen, als wij. De droefheid schuwt het licht.
 Eenieder volge onz' stem en bange jammerklachten.
 Verdrinkt in jammer, zinkt in droevige gedachten.
 Het klagen helpt en zet de droefheid ook van 't hart.⁸⁰⁴
 805 Nu schept in kermen lust: het kermen heelt de smart.

785 *versteekt*: berooft

804 *zet... ook van*: haalt zelfs weg... van

Nu roept uit enen mond en vollegt ons misbaren:⁸⁰⁶
helaas, helaas, helaas, waar is ons heil gevaren!

REI

Wat weeklacht hoort men hier? Onaangenamen toon,
de hemel ijst hieraf. Deez' lucht is niet gewoon
810 te horen een muziek van druk op noten galmen
door 't juichende gewelf. Triomfen, kransen, palmen
en harpen passen ons en snaren. Wat wil dit?
Wie of hier hangends hoofds ineengekrompen zit,
verlaten en bedrukt en zonder nood beladen?⁸¹⁴
815 Wie geeft hun treurens stof? Wie kan deze oorzaak raden?
Mijn reigenoten, volgt: 't is nodig dat men vraag'
naar d' oorzaak van hun leed en deze donkre vlaag
van droefheid, die den glans van onze pracht ontluistert,
het licht van 't eeuwig feest benevelt en verduistert.
820 De hemel is een hof van weelde en vreugd en vreê.
Hier nestelt aan dit dak noch rouw, noch hartewee.
Mijn reigenoten volgt en troost ze in hun bezwaren.

LUCIFERISTEN

Helaas, helaas, helaas, waar is ons heil gevaren!

REI

Genoten van ons heil en blijchap, broeders, hoe?⁸²⁴
825 O zonen van het licht, hoe dus bedroefd te moe?
Wie geeft u stof aldus te jammeren, te treuren?
Gij had begonnen 't hoofd ten hemel op te beuren,
te bloeien in den dag, die neerstraalt van Gods glans.
De hemel brocht u voort om vlug van trans in trans,
830 van 't een in 't ander hof te steigeren, te zweven
in 't onbeschaduwde licht, vernoege, verzaad te leven,
op een gedurig feest te smaken 't hemels mann'
van Gods onsterfelijkheid, in een gerust gespan⁸³³
van feestgenoten. Hoe? Dit voegt geen burgerijen
835 van englenstad, o neen, dit voegt geen Heerschappijen,
geen Machten, Tronen, noch geen heersend hemelsdom!

806 *misbaren*: jammeren

814 *nood*: noodzaak

824 *Genoten*: deelgenoten

833 *gerust gespan*: zorgeloze gemeenschap

Gij krypt uw droefheid in en zit versuft en stom.
 Laat horen wat u deert: ontdekt het uw gespelen.
 Ontdekt uw hartkwetsuur, dat wij die mogen helen.

LUCIFERISTEN

- 840 Och broeders, vraagt ge nog met errenst wat ons let?⁸⁴⁰
 Gij hoort, zo wel als wij, wat Gabriël trompet:
 hoe wij, door 't nieuw bevel, van onzen staat vervielen
 in ene slavernij der aarde en zoveel zielen
 als uit een luttel bloeds en zaads te spruiten staan.
- 845 Wat is bij ons alree mishandeld of misdaan,⁸⁴⁵
 dat God een waterbel, vol wind en lucht geblazen,
 verheft om d' engelen, zijn zonen, te verbazen,⁸⁴⁷
 een basterdij verheft, gevormd uit klei en stof?
 Wij waren pas gewijd tot pijlers van zijn hof,⁸⁴⁹
- 850 bekleedden onzen plicht, als trouwe rijksgenoten,
 en worden op een sprong gebannen en gestoten⁸⁵¹
 uit deze waardigheid, verdrukt te streng en straf.
 De handvest en het recht, dat ons de Godheid gaf,⁸⁵³
 wordt ingetrokken en, in stede van regeren
- 855 met God en onder God, zal Adam triomferen
 en heersen, in zijn bloed en afkomst, onbepaald.⁸⁵⁶
 De zon der geesten is te plotseling gedaald.
 Och lotgenoten, volgt onz' droefheid en misbaren:
 helaas, helaas, helaas, waar is ons heil gevaren!

REI

- 860 Ontstelt ge u om den last van God en Gabriël?
 Dit schijnt een razernij. Wie durft het hoog bevel
 berispen? Wie verwaand de Godheid wederstreven?
 Wij zijn gehouden God zijn recht en eer te geven,
 te rusten in zijn wet. Wie treedt hier in geschil

840 *let*: hindert

845 *mishandeld*: verkeerd gehandeld

847 *verbazen*: ontstellen

849 *pas*: nauwelijks. Mogelijk wordt hier even gezinspeeld op de 'proeftijd' van de engelen:
 Lucifer is onlangs tot stadhouder benoemd om te beproeven of hij onder alle omstandigheden
 aan God trouw zou blijven. Ook de woorden 'alree' van vs. 845 en al eerder 'vroeg' van vs.
 467 wijzen erop dat Lucifer nog niet lang in functie is

851 *op een sprong*: op één sprong, plotseling

853 *handvest*: geheel van privileges

856 *in zijn... onbepaald*: met zijn onbegrensde nakomelingschap

- 865 met Gods almogendheid? Zijn wenk en woord en wil
 verstrekke ons ene wet en maat en vaste regel.
 Wie tegenspreekt, die breekt des Alderhoogsten zegel.
 Gehoorzaamheid behaagt den Heerser in dit rijk
 veel meer dan wierookgeur en goddelijk muzijk.
- 870 Gij zijt (och weest zo trots en hoog niet in uw wapen,) tot onderdanigheid, tot heersen min geschapen.⁸⁷¹
 Och, medebroeders, staakt dit kermen en geklag
 en buigt u onder 't juk van 't enig hoofdgezag.

LUCIFERISTEN

Zegt liever, onder 't juk van grimmelende mieren.

REI

- 875 Wanneer het Hem behaag', moet gij u laten stieren.

LUCIFERISTEN

Wat hebben wij verbeurd? Geeft reden en bescheid.⁸⁷⁶

REI

Verbeurd? Gij kwetst Gods kroon door ongeduldigheid.

LUCIFERISTEN

Wij klagen van verdriet en enkel ongenoegen.

REI

In stee van uwen wil gerust naar God te voegen.

LUCIFERISTEN

- 880 Wij steunen op het recht, ons wettig toegestaan.

REI

Uw recht en handvest blijv' de Godheid onderdaan.

LUCIFERISTEN

Hoe kan de meerder voor een minder zich vernêren?

871 *tot heersen min*: minder tot heersen

876 *verbeurd*: misdaan; *bescheid*: antwoord

REI

Die zich gelaten stelt. God dienen is regeren.⁸⁸³

LUCIFERISTEN

Gewillig, zo de mens regere daar beneên.⁸⁸⁴

REI

885 De mens leeft met zijn lot vernoegd, al is het klein.

LUCIFERISTEN

Den mens is boven dat een hoger lot beschoren.

REI

Na menige eeuwen wordt zijn opgang eerst geboren.⁸⁸⁷

LUCIFERISTEN

Een eeuw beneden is omhoog een ogenblik.⁸⁸⁸

REI

Het ga zo 't wil, zo 't moet, zo d' Oppermacht dit schikk'.

LUCIFERISTEN

890 Men had ons nutter deez' geheimenis gezwegen.

REI

De Godheid openbaart haar hart, tot u genegen.

LUCIFERISTEN

Nog milder tot den mens: Zij zet hem bovenaan.⁸⁹²

REI

Verknocht met Gods natuur, een wonderlijk bestaan.⁸⁹³

883 *Die... stelt*: [dat kan] wie zich gelaten onderwerpt; *God... regeren*: uitspraak van paus Leo de Grote, later wapenspreuk van de Engelse vorsten: Deo servire regnare est

884 *Gewillig, zo*: graag, als dan de mens maar (alleen)

887 *Na... geboren*: nl. met de geboorte van Christus

888 *Een eeuw... ogenblik*: vgl. Ps. 90 (Vulgaat 89): 4: want duizend jaren zijn in uw ogen als de dag van gisteren

892 *Zij*: de Godheid

893 *Verknocht... natuur*: ja, maar alleen omdat hij eens met de goddelijke natuur verbonden zal worden

LUCIFERISTEN

Och engelsdom, wou God zich paren met uw wezen!

REI

895 Wat God behaagt en schikt, dat wordt met recht geprezen.

LUCIFERISTEN

Hoe heeft hij 's mensen peil alree zo hoog gemerkt!

REI

Het is al wel, al goed, wat God bepaalt en werkt.

LUCIFERISTEN

Hoe wil de mens de kroon der engelen verdoven!

REI

Alle engelen zullen God in 't lichaam zien en loven.⁸⁹⁹

LUCIFERISTEN

900 Zij zullen slijk en stof aanbidden in het stof?

REI

Bewieroken Gods naam, met geur en prijs en lof.

LUCIFERISTEN

Den mens bewieroken, van hoger hand gedwongen?

APOLLION, Belial, Rei

APOLLION

Zij mompelen alree? Gij hoort een strijd van tongen.

BELIAL

905 Wat scharen treuren hier, gedompeld in den rouw,
de sluiers om de borst en lenden? Niemand zou⁹⁰⁵
begrijpen dat men dus, in 't midden van de geesten,
op 't eeuwige banket en d' endeloze feesten,

899 *God in 't lichaam*: nl. Christus

905 *sluiers... lenden*: als teken van rouw. Vgl. Gen. 37:34 (waar overigens van een 'zak' wordt gesproken)

kon treuren, zag men niet dit jammerlijk getal
 verslensen van verdriet. Wat ramp, wat ongeval
 910 ontstelt ze? Broeders, hoe, wat 's d' oorzaak van dit kermen?
 Beledigt iemand u? Men zal uw recht beschermen.
 Wat deert de broeders? Spreekt: laat horen wat u deert.

REI

Zij klagen dat de staat der mensen triomfeert
 door Gabriëls bazuin en opstijgt boven d' engelen!
 915 Dat God zijn wezen wil met Adams wezen strengelen,
 de geesten onderwerpt het menselijk gebied.
 Daar hoort gij kort en klaar den grond van hun verdriet.

APOLLION

Zo groot een ongelijk valt lastig te gedogen.⁹¹⁸

BELIAL

Het overtreft bijkans ons krachten en vermogen.

REI

920 Wij bidden dat gij toch dien twist met ons beslecht.⁹²⁰

APOLLION

Wat raad? Hoe paait men hen? Zij steunen op hun recht.⁹²¹

REI

Wat recht? Die wetten geeft, vermag de wet te breken.

APOLLION

Hoe kan rechtvaardigheid een onrecht oordeel spreken?

REI

Bestraft Gods oordeel eens en schrijft hem wetten voor.⁹²⁴

BELIAL

925 De vader leer' het kind hem volgen op zijn spoor.⁹²⁵

918 *ongelijk*: onbillijkheid

920 *dien twist met ons*: hun twist met ons

921 *paait*: kalmeert

924 *Bestraft... eens*: ge wilt het toch niet wagen Gods oordeel af te keuren

925 *leer'*: dient te leren (in plaats van te commanderen)

REI

Zijn spoor te volgen is hetzelfde als hij te willen.

APOLLION

Verandering van Gods wil veroorzaakt deez' geschillen.

REI

Hij zet den enen ván, den andren òp den troon.
De minder waardste wijk' voor enen waarder zoon.

BELIAL

- 930 Gelijkheid van genâ de Godheid best zou passen.
Nu durft de duisternis het hemels licht ontwassen.⁹³¹
De kinders van den nacht braveren zelfs den dag.⁹³²

REI

- Wat adem haalt, met recht den Schepper danken mag,
die elk zijn wezen gaf en mindre en meerder waarde.
935 Wanneer het Hem belieft, zal 't element der aarde
veranderen in lucht, of water, of in vier;
de hemel zelf in aarde; een engel in een dier;
een mens in engelschijn, of onbegrepen wonder.⁹³⁸
Één macht regeert het al en keert het bovenste onder.
940 Wat d' allermiste ontvangt is loutere genâ.
Hier geldt geen willekeur, hier komt vernuft te spâ.⁹⁴¹
In d' ongelijkheid is Gods heerlijkheid gelegen.
Zo zien we tegen 't lichtste het zwaarste zwaarder wegen.
Dus steekt het schoner af op 't schoon; de kleur op kleur;⁹⁴⁴
945 de diamantsteen op turkooisblauw; geur op geur;
het sterke op flauwer licht; gestarrent tegen starren.
Ons schikken is den staat van dit heelal verwarren,⁹⁴⁷
misschikken al wat God geschikt heeft en beleid;
en wat het schepsel schikt, dat is wanschapeheid

931 *Nu... ontwassen*: nu durft de duisternis (de mens) hoger te worden dan het hemelse licht

932 *braveren*: tarten

938 *of onbegrepen wonder*: of zelfs in iets wat totnogtoe onbegrijpelijk is, nl. dat de mens in de Godheid zal veranderen (in Christus)

941 *willekeur*: vrije keus (van mens of engel)

944 *het schoner*: dat wat nog schoner is

947 *Ons schikken*: wat wij (ondergeschikten) willen regelen

- 950 in 't allerminste lid. Men staak' dit murmureren.⁹⁵⁰
 De Godheid kan den staat van 't engelsdom ontberen.⁹⁵¹
 Zij is met niemands dienst beholpen. Eeuwig rijk
 en herelijk behoeft zij wierook noch muziek,
 noch geur, haar toegezwaard, noch lof, haar toegezongen.
 955 Ondankbre geesten, zwijgt, betoomt uw snode tongen.
 Gij weet Gods reden niet, genoegt u met uw lot,
 en onderworpt u Gods en Gabriëls gebod.

APOLLION

Is dan de staat en 't lot der geesten onbestendig?⁹⁵⁸
 Zo staan ze glibberig, zo zijn ze alrede ellendig.

REI

- 960 Omdat een minder zal regeren in dit rijk?
 Wij blijven wie we zijn: geschiedt ons ongelijk?

BELIAL

Zij zijn de naaste aan God, hun toeverlaat en vader,
 en lagen hem aan 't hart: nu leit een minder nader.

REI

- Zich over 's anders heil bedroeven, is gebrek
 965 van liefde en riekt naar nijd en hoogmoed. Laat deez' vlek⁹⁶⁵
 op engenzuiverheid en louterheid niet kleven.
 Elkandre in eendracht, liefde en trouw voorbij te streven,
 behaagt den Vader, die het al in orden schiep.⁹⁶⁸

BELIAL

- Zij houden d' orden, waar de hemel hen toe riep,
 970 maar kunnen traag verstaan des mensen slaaf te worden.

REI

Dat 's ongehoorzaamheid. Zo spatten ze uit hun orden.
 Gij ziet hoe 't hemels heir, geharrenast in 't goud,
 en in 't gelid gesteld, zijn beurt en schildwacht houdt;

- 950 *in*: tot in
 951 *De Godheid... ontberen*: God heeft de engelen niet nodig
 958 *staat*: existentie
 965 *nijd en hoogmoed*: de kernzonden van de tragedie
 968 *het al in orden*: het heelal in harmonische samenhang

- hoe deze star gedaald, en gene, in top daarboven,
 975 de klaarste een minder klare in luister kan verdoven;
 Hoe d' ene een kleiner ronde, en d' andre een groter schrijft;
 de laagste hemel snelst, de hoogste langzaam drijft;
 en evenwel verneemt ge, in deze oneffenheden⁹⁷⁸
 van ambten, licht en kreits, en stand en trant en treden,
 980 geen tweedracht, nijd noch strijd: des Albestierders stem
 geleidt dit maatgezag, dat luistert scherp naar Hem.

BELIAL

- 't Gestarrent blijft in staat waar God het in wou scheppen.⁹⁸²
 Behaagde 't Hem, den staat der engelen niet te reppen,⁹⁸³
 zij weken geen gestarnte, in eendracht noch in pais,
 985 noch steurden met geklag de rust van dit palais.

REI

Zie toe, en wacht u wel deze ongenoegt te stijven.⁹⁸⁶

APOLLION

Wij wensen dat deez' lucht en wolk mag overdrijven,
 eer ze uitberste en 't gewest des hemels zette in vier.
 Zij groeien in getal. Wat stilt ze? Wie komt hier?

LUCIFERISTEN, Belzebub, Rei

LUCIFERISTEN

- 990 Helaas, helaas, helaas, waar is ons heil gevaren!

BELZEBUB

- 't Gaat wel, wij groeien aan, onze engelen vergaren⁹⁹¹⁹⁹¹
 en steken, vol misbaar, de hoofden vast bijeen.
 Wat port u, Englenburg met kermen en gesteen⁹⁹³
 t' ontrusten? Kan de bloem der zaligheid verslensen?
 995 Gerust bezitten al wat enig geest kan wensen

978 *oneffenheden*: ongelijkheden

982 *staat*: de positie

983 *reppen*: in beroering brengen

986 *ongenoegt te stijven*: ontevredenheid aan te wakkeren

991 Deze regels worden door Belzebub terzijde uitgesproken. Pas in vs. 993 richt hij zich - quasi-onwetend - tot de engelen

991 *vergaren*: vergaderen

993 *port u*: zet u aan

- van God, den zegenaar, vernoegt u dat nog niet?
 Zo staat ge u zelfs in 't licht en koestert een verdriet,
 waarvan ik d' oorzaak noch beseffen kan noch raden.
 Houdt op van kermen: scheurt veldtekens en gewaden
 1000 niet langer, zonder reën, maar heldert uw gezicht
 en voorhoofd met een straal, o kinders van het licht!
 De schelle kelen, die met zang de Godheid danken,¹⁰⁰²
 zien om en belgen 't zich. Omdat gij valse klanken¹⁰⁰³
 en basterdtonen mengt in 't goddelijk muziek.
 1005 Uw bittere weeklacht steurt de maat van 't hemelrijk.
 't Gewellef huilt u na. De rouwgalm, in den hogen
 gestegen, rolt al voort, van d' ene in d' andre bogen,
 en zonder misdaad wordt, door zulk een ongeluid,¹⁰⁰⁸
 de wasdom van Gods naam en glorie niet gestuit.

LUCIFERISTEN

- 1010 Heer overste, op wiens wenk ontelbre keurebenden
 zich wapenen, gij komt van pas om onze ellenden
 te zalven, en den smaad en onverdienden hoon¹⁰¹²
 te schutten door uw macht. Zal Gabriël de kroon¹⁰¹³
 der heilige engelen op 't hoofd van Adam zetten,
 1015 door Adams erfgenaam Gods eerstelingen pletten?
 Wij waren nutter niet geschapen, eer de zon
 te wagen steeg en licht den hemel geven kon.
 De Godheid koos vergeefs de geesten tot trouwanten
 van 't onbeweegbre hof, indien ze zich wou kanten
 1020 en spitsen tegen 't recht der geesten, zonder schuld
 tot wederstand getergd, uit nood en ongeduld.¹⁰²¹
 Wij juichten, in den lof der Godheid opgetogen,
 aanbaden, wierookten met schalen, neigden, bogen
 onze aangezichten neer. De hemel gaf gehoor,¹⁰²⁴
 1025 verslinderd op den dans des galms, van koor in koor,
 ja, smolt van volle vreugd op tongmuzijk en harpen,¹⁰²⁶

1002 *schelle kelen*: heldere stemmen van de engelenkoren

1003 *belgen... zich*: ergeren zich eraan

1008 *en... gestuit*: het is wel degelijk een verkeerde daad als door zulke dissonanten de groei van Gods glorieijke naam gestuit wordt

1012 *zalven*: verzachten

1013 *te schutten*: tegen te houden

1021 *uit... ongeduld*: uit noodzaak vanwege de onduldbaarheid (ervan)

1024 *de hemel... gehoor*: de hemelbewoners luisterden

1026 *tongmuzijk*: zang

- toen Gabriëls bazuin zich plotseling kwam werpen
 met dezen donderslag in 't midden van Gods eer.
 Daar lagen wij verbaasd, verstrooid, verdrukt terneer.
- 1030 De blijchap gaf den geest, de zwangre kelen zwenen.¹⁰³⁰
 De jongstgeboren streek de kroon, den staf, den zegen;¹⁰³¹
 en d' oudste zoon, onterfd bij d' Oppermajesteit,
 gemerkt bleef voor een slaaf. Dat valt gehoorzaamheid,
 godvruchtigheid en liefde en trouw, uit Gods trezoren
- 1035 ten dele, dompelt haar in rouw, ontvonkt den toren
 en wraakzucht, om den mens, uit een gerechten haat,
 te smoren in zijn bloed, eer hij der engelen staat
 verplette en zij geboeid, als snode en arme slaven,
 gedwongen worden naar zijn zweep en wil te draven,
- 1040 gelijk hij daar beneên de dieren houdt in dwang.
 Heer overste, gij kunt der geesten ondergang
 verhinderen en bij hun handvest hen bewaren;¹⁰⁴²
 beschut ze door uw macht: wij staan gereed, uw scharen,
 uw standerd en uw heir te volgen, trek maar aan.
- 1045 't Is eerlijk voor zijn eer en kroon en recht te staan.¹⁰⁴⁵

BELZEBUB

Mij deert uw ongelijk. O Koning aller heren,¹⁰⁴⁶
 verhoe dit liever, geef geen stof tot muitineren
 noch tweedracht. Geef geen stof tot wederspanningheid.
 Wat raad? Hoe stil ik u en d' Oppermajesteit?¹⁰⁴⁹

LUCIFERISTEN

- 1050 Zij kwetst het heilig recht, aan d' engelen geschonken.¹⁰⁵⁰

BELZEBUB

Het recht te kwetsen kan den onderzaat ontvonken,
 een vier ontsteken, waar de lucht afbranden zou.
 O averechtsen loon van onbevleete trouw!
 Hoe zullen wij ons best in deez' vertwijfling dragen?

- 1030 *zwangre kelen*: kelen die vol muziek zaten
 1031 toespeling op de verkiezing van de jongste zoon Jacob boven de oudste, Ezau (zie Gen. 27)
 1042 *bij hun handvest*: volgens hun privileges
 1045 *eerlijk*: eerbaar en eervol
 1046 *Koning... heren*: God
 1049 *Hoe... Oppermajesteit*: hoe hou ik u en God tevreden
 1050 *Zij*: nl. de Oppermajesteit

LUCIFERISTEN

1055 Men trooste zich een kans, een stouten sprong, te wagen.

BELZEBUB

Waartoe zichzelf gewaagd? Men ga een zachter gang.

LUCIFERISTEN

Hier geldt alleen geweld en kracht en wraak en dwang.

BELZEBUB

Men kon, waar' 't mogelijk, een veilig middel kiezen.

LUCIFERISTEN

Met uitstel zal men hier niet winnen, maar verliezen.

BELZEBUB

1060 Men geev' zijn ongelijk met reden te verstaan.¹⁰⁶⁰

LUCIFERISTEN

De reden heeft hier uit: men zet ons onderaan.

BELZEBUB

Met smeken mocht gij best en eerst uw wens verwerven.

LUCIFERISTEN

Het stuk ontdekken, is den handel glad bederven.¹⁰⁶³

BELZEBUB

Men kan dien aanslag nauw ontveinzen voor het licht.¹⁰⁶⁴

LUCIFERISTEN

1065 Wij groeien machtig aan en staan in evenwicht.

BELZEBUB

De kans begunstigt hun, die met Gods veldheer vechten.¹⁰⁶⁶

1060 *Men... verstaan*: jullie moeten op redelijke wijze uitleggen wat voor onrecht je wordt aangedaan

1063 *stuk ontdekken*: plan openbaar maken

1064 *nauw*: moeilijk

1066 *met Gods veldheer*: aan de zijde van Gods veldheer, Michaël

LUCIFERISTEN

Hier is met sufferij en schrik niets uit te rechten.¹⁰⁶⁷

BELZEBUB

Wat zeit Apollion hiertoe en Belial?

LUCIFERISTEN

Zij trouwen onze zijde en sterken het getal.¹⁰⁶⁹

BELZEBUB

1070 Hoe heeft men dit verhaast? Het is nu ver gekomen.

LUCIFERISTEN

De hemel vloeit ons toe vanzelf met volle stromen.¹⁰⁷¹

BELZEBUB

Betrouwt u op geen heir vol lichte weifelaars.

LUCIFERISTEN

Wij zien alree meer kans en voordeel, min gevaars.

BELZEBUB

Wie reukeloos begint, beroem' zich van geen voordeel.

LUCIFERISTEN

1075 Aan d' uitkomst hangt het al, voor d' uitkomst dwaalt het oordeel.¹⁰⁷⁵

Dit ganse leger eist u tot een opperhoofd
en leidsman op dien tocht.

BELZEBUB

Maar wie is zo beroofd
van zinnen dat hij uw gerechtigheid verdadig'
en 's hemels heirkracht terge? Ai, weest uzelf genadig.

1080 Verschoon me van die last: ik kieze gene zij.

Men legge met verdrag deze ongelijkheid bij.¹⁰⁸¹

1067 *sufferije*: blijven nadenken

1069 *trouwen*: trouw zijn aan

1071 *hemel*: hemelingen

1075 *Aan... oordeel*: het hangt allemaal van het resultaat af, daarvóór kan het oordeel niet zeker zijn

1081 *verdrag*: onderhandeling

REI

Gebroeders, geeft gehoor. Houdt boven aan met smeken
 bij God, door middelaars: men wint met tussenspreken¹⁰⁸³
 gemakkelijker veld dan door dien steilen weg
 1085 van oproer. Handelt koel, met raad en overleg.
 Wij willen tegelijk uw recht omhoog verweren.¹⁰⁸⁶
 Bedaart, gij kwetst de kroon van God, den Heer der heren.

LUCIFERISTEN

En gij onz' wettigheid; verstout u hoger niet.¹⁰⁸⁸
 Heer Belzebub, aanvaardt dit wettige gebied,¹⁰⁸⁹
 1090 en zet de heiren schrap, wij volgen u tegader.¹⁰⁹⁰

BELZEBUB

O ijveraars, bedenkt, bedenkt u liever nader.
 Ik wil u voortreên naar den troon van 't groot palais
 en onz' gerechtigheid bemiddelen door pais
 en onderling verdrag, gewillig, onbedwongen.

REI

1095 Houdt stil, houdt stil: gij wordt van Michaël besprongen.¹⁰⁹⁵

MICHAËL, Belzebub, Luciferisten

MICHAËL

Waar zijn we? Wat gedruis verneemt men hier alree?
 Dit schijnt een hof van twist en oproer, niet van vreê,
 gehoorzaamheid en trouw. Prins Belzebub, wat reden
 beweegt u, als een hoofd Van wederspannigheden,
 1100 dien oploop, zwanger van een goddeloos verraad,
 te stijven tegen God, ons aller toeverlaat?¹¹⁰¹

BELZEBUB

Genade, o Michaël! Gewaardig ons te horen,
 eer gij een vonnis velt, uit ijverigen toren,¹¹⁰³
 ter ere van Gods naam. Belast ons met geen schuld.

- 1083 *tussenspreken*: onderhandelen
 1086 *verweren*: verdedigen
 1088 *onz' wettigheid*: de rechtmatigheid (van onze klachten)
 1089 *gebied*: gezag
 1090 *zet... schrap*: zet de legers in slagorde
 1095 *besprongen*: aangepakt
 1101 *te stijven*: aan te moedigen
 1103 *toren*: toorn

MICHAËL

1105 Ik zal uw onschuld dan aanhoren met geduld.

BELZEBUB

De samenrotting van zo menig duizend troepen,
 gestoord om 't hoog gebod, ten rijkstroon uitgeroepen,
 op Gabriëls bazuin, vereiste een tussenspraak¹¹⁰⁸
 tot slissing van dien brand; waarom ik van hun zaak¹¹⁰⁹
 1110 en klachten kennis koom' te nemen, om het muiten,
 bij alle middelen en mooglijkheên, te stuiten.
 Zij varen echter voort, al razende en ontzind
 aan 't hollen, buiten spoor, en dringen 't klachtbewind¹¹¹³
 met kracht ons op den hals. Ik poog de macht te scheien,¹¹¹⁴
 1115 (laat tuigen van mijn trouw deez' Godgetrouwe reien,)
 te raden hunne klacht te storten voor Gods stoel,
 maar ijvre vruchteloos, in 't midden van 't gewoel
 en oproer, als een zee ten hemel toe verbolgen.
 De veldheer treê nu voor, wij staan gereed te volgen,
 1120 indien hij middel ziet tot slechting van 't geschil.

MICHAËL

Wie durft zich tegen God en zijnen heilgen wil
 verzetten? Wie dus stout den oorlogsstanderd planten
 in 't koninkrijk van pais? Indien ge door gezanten
 wilt handelen omhoog, tot voorstand van uw lot;¹¹²⁴
 1125 wij willen uwen zoen bemiddelen bij God,¹¹²⁵
 of anders wacht uw hoofd. Dit zal u niet gelukken.¹¹²⁶

LUCIFERISTEN

Zoudt gij met wapenen ons heilig recht verdrukken?
 Zij zijn den veldheer niet tot zulk een eind betrouwd.
 Wij steunen op ons recht: rechtvaardigheid is stout.¹¹²⁹

1108 *tussenspraak*: interventie

1109 *tot slissing van*: om... te blussen

1113 *klachtbewind*: leiding van de klagers

1114 *de macht te scheien*: de menigte te verspreiden

1124 *tot voorstand van uw lot*: om de belangen van uw positie te behartigen

1125 *zoen*: verzoening

1126 *wacht*: pas op voor

1129 *stout*: moedig

MICHAËL

- 1130 D'inspanner tegen God is allermintst rechtvaardig.¹¹³⁰

LUCIFERISTEN

- Wij dienen God, Hij kenne ons tot zijn diensten waardig.¹¹³¹
 De hemel blijve maar in zijnen eersten stand.
 Men stell' geen ambtenaars van 't hemels vaderland
 beneden 't aards geslacht: dat staat de hierarchijen,¹¹³⁴
 1135 de Tronen, Machten, hoge en lage Heerschappijen
 der geesten, Englen en Aartsenglen, nimmermeer¹¹³⁶
 te lijden, neen, geenszins; al zoude uw bliksemspeer
 doorstoten borst aan borst; en d' allertrouwste harten,
 wij laten ons geenszins van Adams afkomst tarten.

MICHAËL

- 1140 Ik wil dat elk vertrekke, op 't wenken met mijn hand.
 Hij kant zich tegen God en Godheid, wie zich kant
 meinedig tegen ons. Vertrekt naar uwe vanen.¹¹⁴²
 Dat past soldaten en gehoorzame onderdanen
 des hemels. Wat geweld, wat moedwil drijft men hier!
 1145 Wie anders oreloogt dan onder mijn banier,
 beoorloogt God en is een vijand van zijn rijken.

LUCIFERISTEN

Wie op zijn recht staat, hoeft voor geen geweld te wijken.
 Naturelijk is elk beschermer van zijn recht.¹¹⁴⁸

MICHAËL

- 'k Gebied u dat ge fluks de wapens nederlegt.
 1150 Door samenrotten wordt uw eer en eed geschonden.

LUCIFERISTEN

Natuur heeft d' engelen door enen band verbonden
 elkandre bij te staan. Ook wordt niet een alleen
 geraakt in dit geschil, maar 't raakt ons in 't gemeen.

- 1130 *inspanner*: samenzweerder
 1131 *Hij... waardig*: als Hij ons tenminste tot zijn dienst werkelijk waardig keurt
 1134 *dat staat... te lijden*: dat zullen... gedogen
 1136 *nimmermeer*: nooit
 1142 *vanen*: vendels, compagnieën
 1148 *Naturelijk*: volgens de natuur

MICHAËL

Zoudt gij met wapenen den hemel dan beroeren?

- 1155 Die zijn u niet betrouwd om tegen God te voeren.
Misbruikt ge uw macht, zo vreest des Allerhoogsten macht.

LUCIFERISTEN

De stedehouder wordt alle ogenblik verwacht.

Hij is in allerijl gedagvaard en ontboden.

- 1160 Wij willen al op een, en goden tegen goden
opzetten, liever dan van onz' gerechtigheid
aftreden door geweld.¹¹⁶¹

MICHAËL

Zo groot een onbescheid
verwacht ik nimmermeer van 's hemels stedehouder.

LUCIFERISTEN

Het zweemt naar onbescheid een eersteling, een ouder
te stellen onder 't juk des jongsten, als een knecht.

- 1165 Dat d'engel de natuur der engelen bevecht',
en tegen zijnsgeijk, in staat en aard en wezen,
de wapens voere, wordt met onbescheid geprezen.¹¹⁶⁷

MICHAËL

Hardnekkige aard, gij zijt geen zonen meer van 't licht,
maar eer een basterdslag, dat voor geen Godheid zwicht.¹¹⁶⁹

- 1170 Gij tergt den bliksemstraal en onverzoeimbren toren;¹¹⁷⁰
volhardt ge, wat een ramp en val is u beschoren!
Gij luistert naar geen raad noch onderwijs. Laat zien
wat d' allerhoogste stem ons boven zal gebiën.
Welaan, ik wil dat zich d' oprechte en vrome reien
1175 en scharen daadlijk van rebellenrotten scheien.

LUCIFERISTEN

Laat scheiden al wat wil, wij houden ons bijeen.

1161 *aftreden*: afstand doen van; *onbescheid*: onverstandige vermetelheid

1167 *wordt... geprezen*: te prijzen is brutaal

1169 *zwicht*: wil buigen

1170 *toren*: woede

MICHAËL

Getrouwe reien, volgt Gods veldheer.

LUCIFERISTEN

Trekt vrij heen.

BELZEBUB, Lucifer, Luciferisten

BELZEBUB

- De veldheer vaart naar God, om over u te klagen.
 Schept moed. Vorst Lucifer, gestegen op zijn wagen,
 1180 wordt herwaarts aangevoerd. Gij moet u kort beraên.
 Een heirkraft, zonder hoofd, kan nimmermeer bestaan.
 Wat mij belangt, die last valt mij te zwaar te tillen.

LUCIFER

- De ganse hemel waagt en dreunt van uw geschillen.¹¹⁸³
 De keurebenden staan gereten en gedeeld,¹¹⁸⁴
 1185 het oproer slaat al voort. De hoge nood beveelt
 hierinne te voorzien en onheil voor te komen.

LUCIFERISTEN

- Heer stedehouder, wijk entoevlucht aller vromen,
 wij hopen nimmermeer, dat gij, als Michaël,
 den hals van 't engelsdom tot ene voetschabel¹¹⁸⁹
 1190 van Adams afkomst zult verworpen en verdoemen,
 en zulk een smaad en hoon vergulden en verbloemen
 met schijn van billijkheid en stijven door uw macht
 den opgang van den mens, een grof, een aards geslacht.
 Wat wierook schenkt hij toch den schaars van hem gezienen?¹¹⁹⁴
 1195 Waarom belast men ons een snoden worm te dienen,¹¹⁹⁵
 te dragen op de hand, te luistren naar zijn stem?
 Schiep God de hemelen en englen slechts om hem,
 wij waren nutter nooit geschapen, noch geworden.
 Ontfarm u, Lucifer. Gedoog niet dat onze orden¹¹⁹⁹

1183 *waagt*: davert

1184 *gereten*: uiteengescheurd

1189 *voetschabel*: voetbank

1194 *Wat... gezienen*: wat voor eerbewijzen brengt hij (de mens) aan de toch eigenlijk nooit door hem geziene God, d.w.z. wat voor belang heeft God erbij?

1195 *snoden*: waardeloze

1199 *orden*: orde, soort

- 1200 zo laag vernederd werde en zonder schuld verzink',
 de mens, gelijk een hoofd der englen, strale en blink'¹²⁰¹
 in 't ongenaakbre licht, waarvoor de Serafijnen,
 al bevende van angst als schaduwen verdwijnen.
 Indien gij u verneert zo groot een ongelijk,
 1205 tot voorstand van ons recht, te slechten in dit rijk,
 wij zweren uwen arm eendrachtig t' ondersteunen.
 Aanvaardt deez' heirbijl, help, och help ons recht beschutten.
 Wij zweren u met kracht, in volle majesteit,
 te zetten op den troon, aan Adam toegeleid.
 1210 Wij zweren uwen arm eendrachtig t' ondersteunen,
 aanvaardt deez' heirbijl: help, och help ons recht beschutten.

LUCIFER

- Mijn zonen, op wier trouw geen vlek van ontrouw hecht,
 al wat de Godheid wil en van ons eist, is recht.
 Ik ken geen ander recht en stut, als stedehouder
 1215 der Godheid, zijn besluit en raadsloot met mijn schouder.
 Den scepter, dien ik voer, ontving mijn rechterhand
 van zijne Almogendheid, als een genadepand
 en teken van Gods gunst en liefde tot ons allen.
 Is nu zijn hart en zin op Adam juist gevallen,
 1220 en lust het hem, den mens, in volle heerschappij,
 te zetten bovenaan en boven u en mij
 te kronen, schoon we nooit in onzen plicht bezweken,
 wat raad hier toe? Wie wil dat raadsloot tegenspreken?¹²²³
 Indien hij Adam nog eenzelve heerlijkheid,
 1225 en d' engelse natuur gelijk, had toegeleid,
 dat waar verdragelijk voor alle hemeltelgen,
 gesproten uit Gods stam: nu mochten zij 't zich belgen,¹²²⁷
 zo belgzucht gene vlek omhoog gerekend waar.¹²²⁸
 Maar hoe men 't vat, dit loopt van wederzij gevaar,¹²²⁹
 1230 hetzij men zwichte uit schroomte of moedig wederstreve.
 Ik wense dat hij u deez' bellegzucht vergeve.

1201 *de mens*: lees: en de mens

1223 *wil*: zal, kan

1227 *zich belgen*: geërgerd zijn

1228 *zo*: als tenminste

1229 *vat*: aanpakt; *dit... gevaar*: beide oplossingen zijn gevaarlijk voor ons

LUCIFERISTEN

Heer Stedehouder, ai, aanvaardt dien heirstaf toch
 en handhaaf 't heilig recht: wij volgen in uw zog.¹²³³
 Wij volgen, streef vooruit op uw gezwinde veren.

1235 Wij willen sneuveln of zeeghaftig triomferen.

LUCIFER

Dit strijdt met onzen eed en Gabriëls gebod.

LUCIFERISTEN

Dat strijdt met God en zet het mensdom boven God.

LUCIFER

Laat God zijn eer en stoel en majesteit bewaren.

LUCIFERISTEN

Bewaar uw eigen stoel: wij willen, als pilaren,
 u stutten en den staat der engelen meteen.
 Geen mens zal onze kroon, Gods kroon, met voeten treên.

1240

LUCIFER

De veldheer Michaël, gewapend onder 't zegenen
 van boven, wil ons fluks met al zijn heir bejegenen.
 Zijn heirkraacht bij uw macht, wat is 't een groot verscheel!

LUCIFERISTEN

1245 Is 't gene helft, gij sleept een staart van 't derde deel¹²⁴⁵
 der geesten mede, indien ge u geeft op onze zijde.

LUCIFER

Dan is de kans gewaagd, onz' gunst verloren bij de
 verdrukken van uw recht.

LUCIFERISTEN

De moed, de dapperheid,
 de hoon, de smaad, de spijt, de wanhoop, het beleid,

1233 zog: kielzog

1245 *Is... helft*: zoal niet de helft; *staart*: staartvormige groep (met een toespeling op Openb. 12:4, waar verteld wordt van de draak die met zijn staart het derde deel van de sterren uit de hemel wegsleepte)

- 1250 de wraak, het ongelijk, niet anders te beslechten,
 en wat hier aanhangt, zal ons stijven, onder 't vechten.¹²⁵¹

BELZEBUB

- Wij hebben 't heilig rijk alleen in onze macht.
 Wat raadslot men besluit', de wapens geven 't kracht
 en nadruk. Zo wij slechts ons in slagorden stellen,
 1255 wat nu nog weifelt straks op onze zij zal hellen.

LUCIFER

Ik troost me dan geweld te keren met geweld.

BELZEBUB

Zo stijg de trappen op, o allerbraafste held.
 Heer stedehouder, stijg dien troon op, dat we u zweren.

LUCIFER

- Vorst Belzebub, getuig, en gij, doorluchtste heren,
 1260 Apollion, getuig, getuig, vorst Belial,
 dat ik, uit nood en dwang, dien last aanvaarden zal,
 tot voorstand van Gods rijk, om ons bederf te keren.

BELZEBUB

Nu brengt den standerd voort, dat wij den standerd zweren,
 getrouwigheid aan God en onze Morgenstar.

LUCIFERISTEN

- 1265 Wij zweren tegelijk bij God en Lucifer.

BELZEBUB

- Nu brengt het wierookvat. Gij godgetrouwe scharen,¹²⁶⁶
 bewierookt Lucifer met wierookkandelaren
 en schalen, rijk van geur. Verheerlijkt hem met licht
 en glans van fakkelen. Verheft hem met gedicht,
 1270 gezangen en muziek, bazuinen en schalmeien.
 Het voegt ons, hem aldus met statie te geleien.

1251 *en... aanhangt*: en wat dies meer zij

1266 *wierookvat*: met de bewieroking brengen zijn aanhangers Lucifer goddelijke eer (zie vs. 1339), wat in vs. 1376 'afgoderij' wordt genoemd

Heft op een heldren toon,
Ter ere van zijn kroon.

LUCIFERISTEN

- Op, trekt op, o gij Luciferisten,
1275 Volgt deez' vaan.
Rukt te hoop al uw krachten en listen.¹²⁷⁶
Trekt vrij aan.
Volgt dezen god, op zijn trommel en trant.
Beschermt uw recht en vaderland.
1280 Helpt hem Michaëls heirkrachten stuiten.
Houdt nu moed,
Helpt den hemel voor Adam nu sluiten,
en zijn bloed.
Volgt dezen held, op zijn bazuin en trom.
1285 Beschut de kroon van 't engelsdom
Ziet, ai ziet nu de Morgenstar blinken.
Voor die pracht
zal des vijands banier haast verzinken
in der nacht;
1290 Wij met triomf kronen god Lucifer.
Bewierookt hem en zijne star.

REI VAN ENGELEN

Zang

- Waar zijn we toe gekomen,
dat 's hemels burgertwist
de regimenten splist,
1295 en 't zwaard is opgenomen,
te zinneloos en blind?
Wie is er van onz' benden,
- hij sneuvelt of verwint -,
gelukkig? Die d' ellenden
1300 van hunne broedren zien,
en rijks- en reigenoten?
Of die verwonnen vliên,
in ballingschap gestoten?

1276 *Rukt te hoop*: brengt bijeen

O zoons van enen God,
1305 waartoe verdwaalt uw lot!

Tegenzang

Helaas! waartoe verdwalen
de geesten? Wat verleidt
hen, uit de zekerheid
van hunnen staat en palen¹³⁰⁹
1310 te spatten, zonder nood?
Zich op het spits te wagen?
Onz' weelde was te groot,
te dertel om te dragen,¹³¹³
de hemel niet genoeg
1315 om engelen te paaïen:¹³¹⁵
de nijdigheid most vroeg
dit zaad van oorlog zaaien,
in 't vreedzaam vaderland.
Wie leit dien twist aan band?¹³¹⁹

Toezang

1320 Is dit krijgsvier niet te smoren,
door een macht van hogerhand,
wat wil blijven in zijn stand?
Staatzucht zal alle orden storen:¹³²³
hemel, aarde, zee, en strand
1325 zullen staan in lichten brand.
Staatzucht, eens door triomferen
als gewettigd, zal verwoed
God en alle macht braveren.
Staatzucht kent noch God, noch bloed.

1309 *palen*: grenzen

1313 *dertel*: welig

1315 *te paaïen*: tevreden te stellen

1319 *leit*: legt

1323 *Staatzucht*: verlangen naar een hogere positie dan waarop men recht heeft

Vierde bedrijf

GABRIËL, Michaël

GABRIËL

- 1330 De ganse hemel gloeit, in enen lichten brand
 van oproer en verraad. 'k Verdaag u als gezant
 van God en zijnen stoel, nu daadlijk op te trekken,
 met enen gloed van vier en ijver deze vlekken
 te branden uit Gods naam en 't zuiver hemelsdom.¹³³⁴
 1335 Vorst Lucifer braveert, hij roert trompet en trom.¹³³⁵

MICHAËL

Is Lucifer, helaas, in zijne trouw veranderd?

GABRIËL

- Des hemels derde deel heeft rede zijnen stander,¹³³⁷
 die valse morgenstar, gezworen, zijnen troon
 bewierookt, als een god, en met een lastertoon
 1340 van goddeloos muziek hem ere toegezongen.
 Zij komen herwaarts aan in volle kracht gedrongen,
 en dreigen schrikkelijk de poort van 't wapenhuis
 te rammen met geweld. Een woest, een wild gedruis
 van onweer buldert vast, van boven en van onder.
 1345 Het weerlicht, stormt en raast. De bliksem en de donder,
 in arbeid, schudden vast de pijlers van ons hof.
 Men hoort geen Serafijns, noch wedergalm van lof.
 Eenieder zit in druk gedompeld over d' oren.
 Dan zwijgen plotseling, dan huilen al de koren
 1350 der engelen, van druk en medelijden, om
 den blinden afval van 't gezaligd engelsdom,
 en d' engelse natuur. 't Is meer dan tijd om heden

1334 *'t zuiver hemelsdom*: de trouwgebleven engelen

1335 *braveert*: daagt uit

1337 *rede*: reeds

te kwijten uwen plicht en op uw heilige eden,¹³⁵³
 (die gij, als veldheer, op het punt des bliksems zwoert,
 1355 bij God en zijnen naam) te passen.

MICHAËL

Wat vervoert
 Gods stedehouder dus zich tegen God te kanten,
 te dragen als een hoofd van dolle vloekverwanten?¹³⁵⁷

GABRIËL

De hemel weet hoe node ik Gods gerechte zaak¹³⁵⁸
 verdadige op deez' wijs. Hoe bitter wil de wraak¹³⁵⁹
 1360 hem treffen! Want men weet geen middelen te vinden
 om dit verdoold geslacht rampzaligen en blinden
 te leiden op de baan, de heirbaan van hun trouw.
 Ik zag Gods blijdschap zelf zich met een wolk van rouw
 beschaduwen, in 't end de wraak een vlam ontsteken
 1365 in d' ogen van het licht, eer, om dien slag te breken,
 het last gaf tot den tocht. Ik hoorde een wijl het pleit¹³⁶⁶
 hoe d' opperste genade en Gods gerechtigheid
 elkandre in wederwicht, met pit van reden, hielen.¹³⁶⁸
 Ik zag de Cherubijns, hoe ze op hun aanzicht vielen
 1370 en riepen vast: genâ, genâ, o Heer, geen recht.
 Men had dit zwaar geschil gezoend en schier geslecht,¹³⁷¹
 zo scheen de Godheid tot genade en zoen genegen.
 Maar als de wierookstank in top komt opgestegen,
 de smook, die Lucifer omlaag wordt toegezwaid,
 1375 met wierookvat, bazuin en lofgezangen, draait
 de hemel zijn gezicht van zulke afgoderijen,
 gevloekt van God en geest en alle hierarchijen.
 Genâ had uitgediend. Waak op, in 't harrenas.
 De Godheid dagvaardt u, eer 't oproer ons verrass'.

1353 *op... passen*: uw heilige eden van trouw gestand te doen

1357 *dragen*: gedragen

1358 *node*: met tegenzin

1359 *verdadige*: verdedig

1366 *het*: nl. het licht, God

1368 *wederwicht*: tegenwicht; *pit van reden*: overtuigende argumenten

1371 *Men... geslecht*: deze heftige tegenstelling (tussen genade en recht) had, zo kan men denken, verzoend en uit de weg geruimd kunnen worden

- 1380 Betem met uwen arm de woeste Behemotten¹³⁸⁰
en Leviathans, die dus godloos samenrotten.

MICHAËL

- Uriël, schildknaap fluks, men breng' den bliksem hier,
mijn harnas, helm en schild. Breng herwaarts Gods banier.
Men blaze de bazuin. Te wapen, fluks te wapen.
- 1385 Gij, Machten, Tronen, wat getrouw is en rechtschapen,
dat wapen' zich met ons. Gij regimenten, voort,
eenieder in 't gelid: de hemel geeft het woord.¹³⁸⁷
Men blaze de bazuin, men sla de holle trommels,
verdagvaarde in der ijl ontelbre dikke drommels¹³⁸⁹
- 1390 gewapenden. Blaast op, ik schiet de wapens aan.
Het geldt Gods eer alleen. Het moet er nu op staan.¹³⁹¹

GABRIËL

- Dit harnas past zo braaf, als waar' 't u aangeschapen.¹³⁹²
Hier komt de veldbanier, waarin Gods naam en wapen
u toestraalt en de zon in top u heil belooft.
- 1395 Hier komen de kornels u groeten als het hoofd¹³⁹⁵
van 't heir der hemelen, die Gods baniere zwoeren.
Schep moed, vorst Michaël, gij zult Gods oorlog voeren.

MICHAËL

Zo zal ik. Hou mijn woord omhoog. Wij trekken heen.¹³⁹⁸

GABRIËL

Wij volgen uwen tocht met wensen en gebeên.

LUCIFER, Belzebub, Luciferisten

LUCIFER

- 1400 Hoe staat het met ons heir? Hoe is 't ermee gelegen?

- 1380 *Behemotten en Leviathans*: in de bijbel voorkomende monsters, bijv. Job 40:10, 20
1387 *woord*: bevel
1389 *dikke drommels*: dichte drommen
1391 *Het moet er nu op staan*: het komt er nu op aan
1392 *braaf*: voortreffelijk
1395 *kornels*: kolonels
1398 *Hou mijn woord omhoog*: bepleit mijn zaak bij God

BELZEBUB

Het heir verlangt, gereed, om onder uwen zegen
te vliegen regelrecht op 't spits van Michaël.¹⁴⁰²

LUCIFERISTEN

Zo doet het: ieder wacht op Lucifers bevel,
om teffens d' armen en hun vleugels eens te reppen,
1405 dien groten vijand lucht en winden t' onderscheppen,¹⁴⁰⁵
en als hij legt in zwijm te ketenen met kracht.

LUCIFER

Hoe talrijk is het heir? Waarin bestaat onz' macht?

BELZEBUB

Die groeit alle ogenblik en bruist uit alle transen
ons toe, gelijk een zee van vier en heldre glansen.
1410 'k Vertrouw, het derde deel des hemels houdt ons zij,
is 't niet de halve streek, want Michaëls getij
verloopt alle ogenblik en ebt aan alle kanten.
De helleft van de wacht en eerste hoftrouwanten,
uit ieder orden, van eenieder hierarchij,
1415 verzweren hunnen heer, vorst Michaël, als wij.¹⁴¹⁵
Men ziet er Cherubijns, Aartsenglen, Serafijnen
de vanen voeren. Zelf het paradijs, aan 't kwijnen
geslagen van verdriet, verschiet zijn groente en verf¹⁴¹⁸
en waar men d' ogen keert, daar schijnt een wis bederf
1420 en boven 't hoofd een bui en donkre wolk te hangen.
Dat voerspook spelt ons heil: men heeft slechts aan te vangen.¹⁴²¹
Gij draagt alree de kroon des hemels op uw kruin.

LUCIFER

Die klank behaagt me meer dan Gabriëls bazuin.
Hoort toe en geeft gehoor, beneden deze trappen.

1402 *'t spits*: het driehoekig opgestelde leger met de punt naar voren (vorm van Gods wapenteken, het tetragram in een driehoek, symbool van de Drie-eenheid)

1405 *dien... onderscheppen*: de vijand voor te zijn bij het gebruik van wind en lucht, m.a.w. een voordelig slagveld uit te zoeken

1415 *verzweren*: zweren af

1418 *verschiet... verf*: verliest zijn groene kleur en de andere kleuren

1421 *voerspook*: voorteken

- 1425 Hoort toe, gij oversten: hoort toe, gij ridderschappen,
 en luistert wat wij u vermelden, klaar en kort.
 Gij weet hoe verre wij alree zijn uitgestort
 in wraakzucht tegen 't hoofd der opperste paleizen,
 dat het een dolheid ware, op hoop van zoen, te deizen,¹⁴²⁹
- 1430 en niemand denken durv' deze onuitwisbre smet
 te zuivren door genâ: dies moet de nood een wet,
 een wisse toevlucht van te wanken, noch te wijken
 verstrekken; gij, met kracht en zonder om te kijken,
 dien standerd en mijn star verdadigen, meteen¹⁴³⁴
- 1435 den vrijgeschapen staat der englen in 't gemeen.
 Het ga zo 't wil: volhardt groothartig, onverdrietig:
 geen almacht heeft de macht dat zij geheel vernietig¹⁴³⁷
 het wezen, dat gij eens voor eeuwiglijk ontvingt.
 Indien ge fel en fors met uwe heirspits dringt
- 1440 in 't hart van 's vijands heir en komt te triomferen,
 zo zal de tirannie der hemelen verkeren
 in enen vrijen staat en Adams zoon en bloed,
 gekroond in top van eer en met een aardsen stoet
 omsingeld, uwen hals niet boeien aan de keten
- 1445 van slaafse dienstbaarheid, om hem ten dienst te zweten,
 en onder 't koopren juk te hijgen, zonder end.
 Indien ge mij voor 't hoofd van uwen vrijdom kent,¹⁴⁴⁷
 gelijk ge uit enen mond dien standerd hebt gezworen,
 zo staaft den eed nog eens eenstemmig, dat wij 't horen,
- 1450 En zweert getrouwigheid aan onze Morgenstar.

LUCIFERISTEN

Wij zweren tegelijk bij God en Lucifer.

BELZEBUB

Maar zie, hoe Rafaël, verbaasd en vol meedogen,¹⁴⁵²
 met zijnen vredetak van boven komt gevlogen
 om uwen hals, op hoop van stilstand en verdrag.¹⁴⁵⁴

- 1429 *te deizen*: ons terug te trekken
 1434 *meteen*: en tegelijkertijd
 1437 *geen... ontvingt*: zelfs de Almachtige kan wat Hij eens voor eeuwig heeft geschapen, niet
 helemaal ongedaan maken
 1447 *vrijdom*: vrijheid
 1452 *verbaasd*: ontsteld
 1454 *stilstand*: wapenstilstand

RAFAËL, Lucifer

RAFAËL

- 1455 Och, stedehouder, mond van 't goddelijk gezag,
 wat heeft u buiten 't spoor van uwen plicht gedreven?
 Zoudt gij den Schepper van uw glorie wederstreven?
 lichtvaardig weifelen en wanklen in uw trouw?
 Dat hoop ik nimmermeer. Helaas, ik zwijm van rouw,
 1460 en blijve om uwen hals beklemd, bestorven hangen.¹⁴⁶⁰

LUCIFER

Oprechte Rafaël!

RAFAËL

Mijn blijdschap, mijn verlangen,
 ik bid u, hoor me.

LUCIFER

Spreek, zo lang het u behaag'.

RAFAËL

- Genade, o Lucifer! Verschoon u zelven: draag¹⁴⁶³
 geen harnas tegen mij, die treurig smilte en kwijne
 1465 van druk, om uwentwil. Ik koom, met medicijne
 en balsem van genâ, gestegen uit den schoot
 der Godheid, die, gelijk ze in haren raad besloot,
 u, boven duizenden gekroonde Heerschappijen,¹⁴⁶⁸
 gezalft heeft op den stoel van haar stadhouderijen.
 1470 Wat dolheid is het die uw zinnen dus verrukt?
 Zij had haar zegel en gelijkenis gedrukt¹⁴⁷¹
 op uw geheilgd hoofd en voorhoofd, overgoten
 met schoonheid, wijsheid, gunst, en wat er komt gevloten
 en stromen, zonder maat, uit aller schatten bron.
 1475 Gij blonkt in 't paradijs, voor 't aanschijn van de zon

1460 *bestorven*: doodsbleek

1463 *Verschoon*: spaar, ontzie

1468 *Heerschappijen*: engelen uit de 'middenrij', met als speciale taak 'regeren', in een hogere positie dus dan de Aartsengel Lucifer uit de derde orde van engelen. Ook Lucifer, Gods stadhouder, is dus door Gods uitverkiezing in een hogere positie gesteld dan hem volgens zijn aard toekwam

1471 *Zij*: nl. de Godheid

- der Godheid, uit een wolk van dauw en verse rozen.
 Uw feestgewaad stond stijf van perlen en turkozen,
 smaragden, diamant, robijn en louter goud.
 De zwaarste scepter werd uw rechterhand betrouwd,
 1480 zodra gij steegt in 't licht, en, op bazuin en bommen,¹⁴⁸⁰
 door 't blakende gesternte en stenen kwaamt te brommen:¹⁴⁸¹
 en zoudt gij reukeloos u storten uit dien troon?
 Verreukelozen al dat herelijk en schoon?
 Zoudt gij uw glansen, die de hemelen versieren,
 1485 ons licht verduisteren, in enen knoop van dieren,¹⁴⁸⁵
 en mengsel van gedierte en ondier onderen,
 griffoensklauw, drakenhoofd, en andre gruwzaamheên,
 misscheppen onbedacht? En zouden 's hemels ogen,¹⁴⁸⁸
 de starren, u zo laag beroofd zien van vermogen,
 1490 en eer en majesteit, door 't schenden van uw trouw?
 Dat keer' de goede God, wiens aanschijn ik aanschouw
 in 't zalig licht, waar wij, geheilgd alle zeven,¹⁴⁹²
 Hem dienen voor zijn troon en sidderen en beven
 voor zulk een Majesteit, die op ons voorhoofd straalt,
 1495 verkwikt en leven geeft wat leeft en adem haalt.
 Heer stedehouder, mag mijn bede uw hart bewegen,
 gij kent mijn zuiver wit en hart, met u verlegen.¹⁴⁹⁷
 Ruk af dien trotsen kam, schud uit dit harrenas,¹⁴⁹⁸
 smijt neder uit deez' hand de heirbijl, de rondas¹⁴⁹⁹
 1500 uit d' andre. Hoger niet: leg neder, och, leg neder,
 leg neder, strijk vanzelf den standerd en de veder
 van uwe vleugelen voor God en zijnen glans,
 eer Hij u uit den troon, den allerhoogsten trans
 van ere, nederklinke aan gruis en stof te mortel,¹⁵⁰⁴
 1505 ja zulks dat van den stam der geesten tak noch wortel,
 noch geen gedachtenis noch leven overschiet;

1480 *bommen*: trommels

1481 *'t blakende gesternte en stenen*: door het als edelstenen schitterende gesternte; *brommen*: pronken, schitteren

1485 *ons... verduisteren*: en ons (nl. dat van de andere engelen) licht naar verhouding donker maakt

1488 *misscheppen*: misvormen

1492 *alle zeven*: nl. de zeven geesten die volgens het boek Openbaring voor Gods troon staan (bijv. Openb. 1:4)

1497 *wit*: intentie; *met u verlegen*: om u bekommerd

1498 *kam*: (helm)teken (symbool van hoogmoed), tegelijk ook de kam van de haan

1499 *rondas*: schild

1504 *nederklinke*: zal neerslaan; *te mortel*: aan stukken

- 't en ware een leven van ellende, van verdriet,¹⁵⁰⁷
 de dood, de wanhoop en een worm, een eeuwig knagen,¹⁵⁰⁸
 en knerssetanden mocht den naam van leven dragen.
 1510 Verneêr u, staak dien tocht, ik offer u genâ
 met dien olijftak: grijp, of echter 't is te spâ.¹⁵¹¹

LUCIFER

- Heer Rafel, ik verdien noch dreigement, noch toren.
 Mijn helden hebben Gode en Lucifer gezworen,
 en, onder 's hemels eed, dien standerd opgerecht.
 1515 Men strooie wat men wil den hemel door: ik vecht
 en oorloge onder God, tot voorstand van zijn koren,¹⁵¹⁶
 de handvest en het recht, hun wettig aangeboren,
 eer Adam zijne zon zag opgaan, eer de dag
 zijn paradijs bescheen. Geen menselijk gezag,
 1520 geen juk van mensen zal den nek der geesten plagen;
 geen engelsdom den troon van Adam onderschragen
 met zijnen vrijen hals, gelijk een dienstbaar slaaf,
 tenzij de hemel ons in enen poel begraav',
 met zoveel scepteren en kronen, glans en vonken,
 1525 als ons de Godheid uit haar boezem heeft geschonken,
 voor eeuwig, en altijd. Laat bersten al wat berst:
 ik handhaaf 't heilig recht, door hogen nood geperst,
 en, na veel wederstand, mij endlich overdrongen,¹⁵²⁸
 op 't klagen en gekerm van duizenden van tongen.
 1530 Ga hene, boodschap dit den Vader, onder wien
 ik dus, voor 't vaderland, den standerd voere en dien'.

RAFAËL

- Och stedehouder, wat verbloemt gij uw gepeinzen¹⁵³²
 voor 't alziende oog? Gij kunt uw oogmerk niet ontveinzen.
 De straal van zijn gezicht ontdekt de duisternis,
 1535 de staatzucht, waar uw geest zo grof van zwanger is,
 en rede in arbeid gaat om dit gedrocht te baren.¹⁵³⁶

- 1507 *'t en ware*: als tenminste
 1508 toespeling op de helse verschrikkingen zoals bijvoorbeeld geformuleerd in Marcus 9:43-44
 en Matth. 8:12
 1511 *echter*: hierna; *spa*: laat
 1516 *koren*: engelenkoren
 1528 *overdrongen*: tegen mijn wil opgedrongen
 1532 *verbloemt*: probeert te verbergen
 1536 *rede in arbeid gaat*: al begint te persen

Waar berg ik mij van schrik! Hoe rijzen al mijn haren!
 Verdwaalde Morgenstar, verschoon u zelve toch.
 Gij kunt d' Alwetendheid niet paaien met bedrog.

LUCIFER

1540 Wat staatzucht? Heeft mijn plicht in enig deel ontbroken?

RAFAËL

Wat hebt gij in uw harte al heimelijk gesproken?
 'Ik wil in 's hemels top, door alle wolken heen,
 en boven Gods gestarnte opstijgen, van beneên,
 God zelf gelijk, geen macht bestralen met genade,
 1545 tenzij ze aan mijnen stoel het leen verheergewade:¹⁵⁴⁵
 geen majesteit braveer' met scepter, nochte kroon,¹⁵⁴⁶
 tenzij ik haar belene uit mijnen hogen troon.¹⁵⁴⁷
 Bedekt uw aangezicht, valt neder, strijkt uw pennen.
 En wacht u, boven ons, een hoger macht te kennen.¹⁵⁴⁹

LUCIFER

1550 Hoe nu toe? Ben ik dan Gods stedehouder niet?¹⁵⁵⁰

RAFAËL

Dat zijt gij en ontvingt van 't onbepaald gebied¹⁵⁵¹
 Bepaalde mogendheid en heerst uit zijnen name.

LUCIFER

Helaas, hoe lang? Tot dat vorst Adam ons beschame,
 en, boven de natuur der engelen, zijn lot
 1555 uit 's hemels schoot ontvange en aanzitt' neffens God?

RAFAËL

Wil d' opperste monarch zijn macht met mindren delen,
 ja d' eerste kroon den mens opzetten en bevelen,¹⁵⁵⁷
 hem wijden tot een hoofd der geesten, boven al

1545 *tenzij... verheergewade*: tenzij die erkent als leen door mijn troon geschonken te zijn

1546 *braveer'*: zal pronken

1547 *belene*: als leen geef

1549 *wacht u*: denk eraan

1550 *Hoe nu toe*: wat nu?

1551 *'t onbepaald gebied*: Gods onbegrensde macht

1557 *bevelen*: toevertrouwen

1560 wat kroon en scepter voert, of namaals voeren zal,
zo leer ootmoedig u Gods raadslot onderwerpen.

LUCIFER

Dat is de wetsteen om deez' heirbijl op te scherpen.¹⁵⁶¹

RAFAËL

Gij scherpt ze reukeloos voor uwen eigen nek.
Bedenk eens waar wij staan. De hemel kan geen vlek
van afgunst, haat en nijd, noch hovaardij verdragen.
1565 De wraak des hemels dreigt deez' schandvlek uit te vagen.
Hier helpt geen veinzen. Och, of voor d' alziende Zon,
het aldoordringende oog, ik deze lastren kon¹⁵⁶⁷
bedekken. Lucifer, waar is uw glans gebleven?

LUCIFER

Mijn glans is Adam en zijne afkomst lang gegeven.
1570 Men noem' mij langer niet den eerstgewijden zoon,
den oudsten erfgenaam.

RAFAËL

Vorst Lucifer, verschoon
uzelven: onderworp u 't opperste behagen.
Gewaardig ons dat wij die blijde tijding dragen¹⁵⁷³
naar boven: ieder ziet mijn weerkomst tegemoet.
1575 Ik val ootmoedig dus uw majesteit te voet.
Om Gods wil, wacht u toch weerspanningen te stijven,
die op uw wil en wenk, als op hun aspunt, drijven.¹⁵⁷⁷
Zoudt gij, in wederwil van 't hemelse paleis,
deez' lucht, vol heiligheid, vol vrede, d' eerste reis¹⁵⁷⁹
1580 met duizendduizenden in 't harrenas, beroeren?
Op trommel en trompet den oorlogsstanderd voeren,
en kanten tegen God, den sterksten worstelaar?¹⁵⁸²

LUCIFER

Men kant zich tegen ons. Was Adams afkomst maar
eenzelven staat en stoel, als d' engelen, geschonken.

1561 *Dat*: zo'n uitspraak

1567 *lastren*: wandaden

1573 *Gewaardig ons*: gun ons de eer

1577 *aspunt*: punt waarom alles draait

1579 *d'eerste reis*: voor het eerst

1582 *kanten*: opstaan

- 1585 dat scheen verdragelijk; nu vliegen vast de vonken
van dezen hemeltwist door alle daken heen.
Zwijg engelsdom: verhef eerbiediglijk het leen¹⁵⁸⁷
van al wat gij bezit aan Adam en zijn neven.¹⁵⁸⁸
Den mens weerstreven, is de Godheid wederstreven.
- 1590 Hoe mag het God van 't hart, dat hij zo laag, zo diep
vernedert dien hij tot den grootsten scepter schiep?
Een edelmoedigheid, geheiligd tot regeren,
voor enen minder zich zo zwaarlijk kan vernêren,
van heerlijkheid ontkleên, en opstaan uit haar staat
- 1595 en stoel, dat zij vervloekt den glans en dageraad
van haren opgang en veel liever had gebleven
een schaduw, zonder verf, een niets en zonder leven:
want niet-zijn overtreft verkleining duizendwerf.¹⁵⁹⁸

RAFAËL

Geleende heerschappij staat los en is geen erf.¹⁵⁹⁹

LUCIFER

- 1600 'k Misdank me dan dit leen, als 't immers leen moet heten.¹⁶⁰⁰

RAFAËL

- Bewaar uw ambt, of is zijn oogmerk u vergeten?¹⁶⁰¹
De stedeouderschap uw wijsheid werd betrouwd,
opdat gij 't al in rust en orde houden zoudt;
en hebt ge tegen God het pantser aangeschoten,
1605 als een meinedig hoofd van blinde bondgenoten?

LUCIFER

Wij schoten slechts, uit nood en noodweer, 't pantser aan;
zo luttel wouden wij de Godheid wederstaan.
De reden spreekt, al waar 't dat schild en wapen zwege.
Wij vrijen onzen staat: benijdt men ons die zege?¹⁶⁰⁹

- 1587 *verhef*: sta officieel af
1588 *neven*: nakomelingen
1598 *want... duizendwerf*: het is duizend keer beter niet te bestaan dan zo kleiner gemaakt te worden
1599 *staat los*: is niet zeker; *erf*: erfgoed
1600 *'k Misdank me*: ik bedank voor
1601 *Bewaar*: blijf... waarnemen; *zijn oogmerk*: de bedoeling ervan
1609 *vrijen... staat*: wij willen onze positie zeker stellen

RAFAËL

- 1610 Geen zege is herelijk, waar, in eenzelfde rijk,
 slagordens van één staat bestrijden haars gelijk,
 en deerlijk is het, zo gebroeders van een orden
 door hun gebroeders zelfs in 't end verwonnen worden.
 Om onzentwil, om God, en zijn gedreigde straf,
 1615 och stedehouder, voer uw regimenten af:
 voer af, en laat u toch vermorwen door gebeden.
 Ik hoor, 't is schrikkelijk, alree de ketens smeden,
 om, na de neêrslag, u, geketend door de lucht
 te voeren in triomf. Ik hoor alree gerucht
 1620 en zie allengs het heil van Michaël genaken.
 Het is hoog tijd, hoog tijd dien dollen tocht te staken.

LUCIFER

Wat baat het, schoon men zich op 't uiterste berâ?
 Hier is geen hoop van pais.

RAFAËL

'k Verzekeer u genâ,
 en stel me, als middelaar, om hoog voor u te pande.

LUCIFER

- 1625 Mijn star te dompelen in duisternisse en schande,
 mijn vijanden te zien braveren op den stoel!

RAFAËL

- Och Lucifer, waak op. Ik zie den zwavelpoel
 met opgespalkte keel afgrijslijk naar u gapen.
 Zult gij, het schoonst van al wat God ooit heeft geschapen,
 1630 een aas verstrekken voor het vratige ingewand
 des afgronds, nimmer zat en nimmer uitgebrand?¹⁶³¹
 Dat hoede God. Och, och, bewillig onze bede,
 ontvang dien tak van pais: wij offren u Gods vrede.

LUCIFER

- Of ergens schepsel zo rampzalig zwerft als ik?
 1635 Aan d' een zij flauwe hoop, aan d' andre groter schrik.

1631 *nimmer uitgebrand*: eeuwig brandend

- De zege is hachelijk, de neêrlaag zwaar te mijden.¹⁶³⁶
 Op 't onwis tegen God en Gods banier te strijden?¹⁶³⁷
 Den eersten standaard op te rechten tegen God,
 zijn hemelse bazuin en openbaar gebod?
- 1640 Zich op te worpen als een hoofd van Gods rebellen,
 en tegen 's hemels wet een wederwet te stellen?
 Te vallen in den vloek der snoodste ondankbaarheid?
 Te kwetsen de genade en liefde en majesteit
 des rijken Vaders, bron van alle zegeningen,
- 1645 die nog 't ontvangen staan en wat wij rede ontvingen?
 Hoe zijn we nu zo wijd verzeild uit onzen plicht!
 Ik zwoer mijn Schepper af. Hoe kan ik voor dat licht
 mijn lasterstukken, mijn verwatenheid vermommen!
 Hier baat geen deizen, neen, wij zijn te hoog geklommen.
- 1650 Wat raad? Wat best geraamd in deez' vertwijfeldheên?
 De tijd geen uitstel lijdt. Een ogenblik is geen¹⁶⁵¹
 genoegzaamheid van tijd, indien men tijd mag noemen
 deez' korthed, tussen heil en endeloos verdoemen.
 Maar 't is te spa en hier geen boete voor onz' smet.
- 1655 De hoop is uit. Wat raad? Daar hoor ik Gods trompet.

APOLLION, Lucifer, Rafaël

APOLLION

- Heer stedehouder, op! Het is geen tijd te marren.
 De veldheer Michaël, in aantocht met zijn starren
 en regimenten, daagt u uit in 't vlakke veld.
 De tijd gebiedt dat gij u in slagorden stelt.
- 1660 Trek op, trek op met ons: wij zien den strijd gewonnen.

LUCIFER

Gewonnen? Dat 's te vroeg: de strijd is niet begonnen.
 Men weeg' dien zwaren slag en oorlog niet te licht.

1636 *hachelijk*: zeer onzeker

1637 *Op 't onwis*: met onzekere kans

1651 *De tijd... verdoemen*: de tijd gaat onweerstaanbaar voort en al werd ons een ogenblik van bezinning gegund, dan nog zou dat niet genoeg tijd zijn, als de term 'tijd' al van toepassing zou zijn op die *split second* tussen heil en verdoemenis

APOLLION

Ik zag alree den schrik in Michaëls gezicht,
 en al zijn benden doods schier omzien naar de hielen.¹⁶⁶⁴

- 1665 Wij willen, twijfel niet, haar slopen en vernielen.¹⁶⁶⁵
 Hier komen d' oversten met onzen standerd aan.

LUCIFER

Eenieder in 't gelid: eenieder kenn' zijn vaan.¹⁶⁶⁷
 Nu rustig de bazuin en krijgstrompet gesteken.¹⁶⁶⁸

APOLLION

Wij wachten op uw woord.

LUCIFER

Zo volgt ons op dit teken.

RAFAËL

- 1670 Helaas, hij stond alrede in twijfel en beraad:
 nu voert hem wanhoop aan. Helaas, in welk een staat
 van jammernissen stort d' Aartsengel al de zijnen!
 Nu mag hij nimmermeer in vreugd omhoog verschijnen,
 tenzij zij de Godheid dit meedogende belett'.¹⁶⁷⁴
 1675 Gij hemelreien, komt, en geeft u in 't gebed.
 Misschien of nog deez' slag te schutten waar' met smeken.¹⁶⁷⁶
 Het bidden kan een hart van diamantsteen breken.

REI VAN ENGELN, Rafaël

REI VAN ENGELN

- O Vader, die geen wierookvat
 noch goud noch lofzang waarder schat
 1680 dan Godgelatenheid en stilte¹⁶⁸⁰
 van 't schepsel, dat uit nedrigheid
 behagen schept aan uw beleid,

1664 *doods*: doodsbleek van angst; *omzien naar de hielen*: uitkijken naar vluchtkansen

1665 *haar*: hen

1667 *kenn' zijn vaan*: moet weten het vendel waartoe hij behoort

1668 *rustig*: krachtig

1674 *dit*: nl. al dit onheil

1676 *schutten*: tegenhouden

1680 *Godgelatenheid*: berusting in Gods wil

- en in uw wil zich zelf versmilte;¹⁶⁸³
 Gij ziet, o aller telgen stam,
 1685 hoe 't hoofd der geesten zijnen kam
 ga kanten tegen uw behagen;
 hoe hij trompet en trommel roert
 en blind, van staatzucht aangevoerd,
 U tergt op zijnen oorlogswagen.
 1690 Ontferm u over 't lasterstuk,¹⁶⁹⁰
 en keer, och, keer het ongeluk
 van duizendduizend lotgenoten,
 die al te jammerlijk misleid,
 met zulk een wederspanningheid
 1695 het harnas hebben aangeschoten.

RAFAËL

- Verschoon genadig, och verschoon
 den stedehouder, die de kroon
 der kronen op zijn hoofd wil zetten,
 om neffens U en boven al
 1700 te triomferen. Och, wie zal
 hem zuiveren van zulke smetten?

REI VAN ENGELEN

- Gedoog niet, dat de schoonste ziel,
 waarop uw oog genadig viel,
 gedoog niet, dat d' Aartsengel sneve.
 1705 Hij boete deze ondankbre daad,¹⁷⁰⁵
 en blijv' gehandhaafd bij zijn staat.
 Dat uw genâ zijn schuld vergeve.

1683 *versmilte*: laat opgaan
 1690 *Ontferm u over*: keer ten goede
 1705 *Hij boete*: laat hem... mogen goedmaken

Vijfde bedrijf

RAFAËL, Uriël

RAFAËL

- De ganse hemel, van den grond op tot de kruin
der aartspalaizen, juicht op Michaëls bazuin
1710 en zwaaiende banier. De veldslag is gewonnen.
Onz' schilden schitteren en scheppen nieuwe zonnen.¹⁷¹¹
Uit elke schildzon straalt een triomfanten dag.
Daar komt Uriël zelf, de schildknaap, uit den slag
1715 en zwaait het vlammend zwaard, dat, scherp van wederzijden,
gewet van 's hemels wrake en gramschap, onder 't strijden,
door schild en harrenas en helm van diamant,
gevaagd heeft, links en rechts, al wat de horens kant¹⁷¹⁷
en opsteekt tegen Gods doordringende alvermogen.
Gestreng schildknaap, die het scherprecht uit den hogen
1720 bekleedt en 't ongelijk, dat tegen 't eeuwig recht¹⁷²⁰
zich opworpt, met één slag rechtvaardiglijk beslecht,
gezegend is 't geweer, gezegend zijn uw armen,¹⁷²²
die d' eer van Englenstad handhaven en beschermen.
Wat legt ge al prijzen in bij d' Oppermajesteit!¹⁷²⁴
1725 Verhaal ons toch den strijd: ontvouw ons al 't beleid¹⁷²⁵
en 's hemels eersten tocht: wij luistren met verlangen.

URIËL

- Uw lust ontvonkt mijn geest om rustig aan te vangen,
dien vreselijken storm t' ontvouwen op een rij.¹⁷²⁸
Gelukkig vecht het heir, dat God heeft op zijn zij.
1730 De veldheer Michaël, (verwittigd uit den hogen,

- 1711 *scheppen nieuwe zonnen*: nl. door de weerkaatsing
1717 *gevaagd*: weggevaagd
1720 *ongelijk*: ongerechtigheid
1722 *geweer*: wapen
1724 *Wat... bij*: wat een beloning zult ge ontvangen van
1725 *beleid*: strategie
1728 *op een rij*: ordelijk

- door 's hemels afgezant, die neder kwam gevlogen,
 nog sneller dan een star die door de lucht verschiet,
 hoe Lucifer zo trots zich tegen 't hoog gebied,
 had openlijk gekant, gereed hen aan te voeren,
 1735 die hem bewierookten, zijn starre en standerd zwoeren)
 schoot voort, op 't aanstaan van den trouwen Gabriël,¹⁷³⁶
 het schubbig pantser aan en gaf terstond bevel
 aan al zijn oversten en hoofden en kornellen,
 de heiren, in Gods naam, in hun geleën te stellen,
 1740 om met gemene macht en kracht, op 't luchtig ruim,¹⁷⁴⁰
 van 't zuivre hemelsblauw al dit meinedig schuim
 te vagen, al dit spook in duisternis te dompelen,¹⁷⁴²
 eer zij op 't ongezienste ons mochten overrompelen.
 Op dezen last vergaart Gods heirkraft in der ijl¹⁷⁴⁴
 1745 slagordenswijs, zo snel gelijk een vlugge pijl
 gedreven van de pees. Men zag ontelbre drommen,
 in een driekantig heir aan alle kanten brommen,¹⁷⁴⁷
 gelijk een driehoek steekt en straalt op ons gezicht.
 Men zag een enkelheid in een driepuntig licht,¹⁷⁴⁹
 1750 zo spiegelglad gelijk een diamant geslepen:
 een heirspits, eer van God dan enig geest begrepen.¹⁷⁵¹
 De veldheer, met den gloed des bliksems in de hand,
 hield recht voor Gods banier, in 't hart van 't leger, stand.
 Wie moed wil houden en triomf en zege baren,
 1755 die moet voor al het hart verzeekren en bewaren.¹⁷⁵⁵

RAFAËL

Waar bleef 't verwaten heir, dat ons bestormen wou?

URIËL

Het kwam vol moed ter baan en had zijn eerste trouw,¹⁷⁵⁷
 gehoorzaamheid en eer en eed en al vergeten,
 te heilloos en verwaand op God en ons gebeten.

- 1736 voort: meteen; aanstaan: aandringen
 1740 gemene: gezamenlijke; op 't luchtig ruim: (vliegend) in 't luchtruim
 1742 spook: deze monsterlijke geestentroep
 1744 vergaart... slagordenswijs: stelt... in slagorde op
 1747 brommen: schitteren
 1749 een enkelheid... licht: verwoording van het leerstuk van de Drie-eenheid, de ene God in drie personen, Vader, Zoon en Heilige Geest
 1751 begrepen: uitgedacht
 1755 hart: centrum; bewaren: veiligstellen
 1757 ter baan: in het slagveld

- 1760 Het groeide snel en wies, gelijk een halve maan.¹⁷⁶⁰
 Het wet zijn punten, zet twee horens op ons aan;
 Gelijk 't gestarrent van den Stier de hemeldieren
 en andre monsters, die rondom hem henezwieren,
 met gouden hoornen dreigt. De rechte horen wordt
- 1765 vorst Belzebub, opdat hij ons de vleugels kort',
 en zijne wacht betrouwd; vorst Belial de linken.¹⁷⁶⁶
 Men ziet hen beide om strijd in hunne rusting blinken.
 De stedehouder, nu veldmaarschalk tegen God,
 verzekerde den buik des legers, om het slot,¹⁷⁶⁹
- 1770 der regimenten knoop, in 't midden te bewaren.
 De trotse standerd, waar de dag scheen op te klaren,¹⁷⁷¹
 uit zijne morgenstar, werd van Apollion
 gehandhaafd, achter hem, zo moedig als hij kon¹⁷⁷³
 in zijnen vollen kreits omhoog ten toon gezeten.¹⁷⁷⁴

RAFAËL

- 1775 Helaas, wat durft, wat durft d' Aartsengel zich vermeten?
 Och, of ik hem bijtijds tot afstand had gebrocht!
 Beschrijf me niettemin het aanzicht van dien tocht,
 en in wat schijn de vorst de benden kwam geleien.¹⁷⁷⁸

URIËL

- Omringd van zijn staffiers en groene livereien,¹⁷⁷⁹
- 1780 hij, wreev'lig aangevoerd van onverzoezenbren wrok,
 in 't gouden pantser, dat op zijnen wapenrok
 van gloeiend purper blonk en uitscheen, steeg te wagen,
 met gouden wielen, van robijnen dicht beslagen.
 De leeuw en felle draak, ter vlucht gereed en vlug,¹⁷⁸⁴
- 1785 met starren overal bezaaid op hunnen rug,
 in 't parelen gareel, gespannen voor de wielen,

- 1760 *halve maan*: toespeling op de 'halve maan' als veldteken van de Turken (vgl. de opdracht aan de keizer)
- 1766 *en... wacht betrouwd*: en zijn lijfwacht toevertrouwd; *linken*: linker(vleugel)
- 1769 *buik*: centrale deel; *slot*: gesp
- 1771 *op te klaren*: op te lichten
- 1773 *gehandhaafd*: hooggehouden; *hem*: nl. Lucifer
- 1774 *in... kreits*: midden in de ronding; *omhoog... gezeten*: die daar voor iedereen zichtbaar (op zijn strijdswagen) zat
- 1778 *vorst*: Lucifer
- 1779 *staffiers... livereien*: in groen livrei geklede lijfwachten (groen is de kleur van de Turken)
- 1784 *ter vlucht*: om te vliegen

verlangden naar den strijd en vlamden op 't vernielen.
 De heirbijl in de vuist, de scheemrende rondas,¹⁷⁸⁸
 waarin de morgenstar met kunst gedreven was,
 1790 hing aan den linkerarm, gereed de kans te wagen.

RAFAËL

O Lucifer, gij zult dien hoogmoed u beklagen.
 Gij fenix, onder al wat God daarboven looft,¹⁷⁹²
 hoe steekt gij, onder 't heir, zo fier met hals en hoofd
 en helm en schoudren uit! Hoe heerlijk past u 't wapen,
 1795 als waar' 't naturelijk uw wezen aangeschapen!¹⁷⁹⁵
 O hoofd der engelen, niet hoger: keer weerom.

URIËL

Zo stonden zij gekant en slagree, drom bij drom,
 eenieder op zijn lucht en hoefslag en bij rijen¹⁷⁹⁸
 gesnoerd aan hun gezag, om 't schoonst van wederzijen;¹⁷⁹⁹
 1800 wanneer de dolle trom en klinkende trompet
 zich mengen, het geluid geweer en handen wet¹⁸⁰¹
 en steigert in den trans van 't heilig licht der lichten;
 een klank, waarop terstond een zwangre wolk van schichten
 1805 geborsten, slag op slag, een gloênden hagel baart,
 een storm en onweer, dat de hemelen vervaart,
 de hofpilaren schudt. De kreitsen en de starren,
 verbijsterd in hun ronde en ommeloop, verwarren
 of zwijmen op de wacht en weten niet waarheen
 te drijven, oost en west, of boven of beneên.
 1810 Al weerlicht, wat men ziet, al wat men hoort is donder.
 Wat blijft er in zijn stand? Het bovenste raakt onder.
 De heiren, na 't gedreun van 't eerste schutgevaart,
 geraken handgemeen met knots en hellebaard
 en sabel, speer en dolk. Het gaat er op een kerven
 1815 en steken. Al wat kan, wat toeleit op bederven,¹⁸¹⁵

1788 *scheemrende rondas*: blikkerende schild

1792 *fenix*: glanzende vogel

1795 *wezen*: gestalte

1798 *op... hoefslag*: op zijn post in de lucht

1799 *gesnoerd... gezag*: verbonden met hun commandanten

1801 *geweer en handen wet*: de gewapende handen scherp maakt, aanvalsbereid maakt

1815 *wat... bederven*: wat uit is op vernietiging

- op schenden, rept zich nu, bederft en treft en schendt.
 De broederschap heeft uit en niemand ziet noch kent
 zijn medeburger meer. Men ziet er paarlen huiven,¹⁸¹⁸
 gekrolde vlechten haars en pluim en pennen stuiven
 1820 en schitteren, in 't vier der bliksemen gezengd.
 Men ziet turkooisblauw, goud en diamant gemengd,
 en perlensnoer en wat de haarlok kon versieren.
 De vleugels, half geknot, gebroken pijlen zwieren
 en zweven door de lucht. Een gruwzaam veldgeschrei
 1825 verheft zich uit den stoet der groene liverei;
 daar lijdt het krijgsheir last, geperst uit nood te deizen.¹⁸²⁶
 De dolle Lucifer hervat den strijd drie reizen,
 en stut de flauwte van zijn regiment zo trots,
 gelijk het zeegedruis al schuimende op een rots
 1830 gestuit wordt, reis op reis, en meer niet uit kan rechten.

RAFAËL

Gewis, het heeft wat in de wanhoop af te vechten.¹⁸³¹

URIËL

- De dappre Michaël laat blazen: eer zij God.
 De regimenten, op die leus en zijn gebod,
 gemoedigd, tegelijk aan 't steigeren en stijgen¹⁸³⁴
 1835 naar boven, om de loef van 's vijands heir te krijgen;¹⁸³⁵
 dat stijgt meteen omhoog, maar met een trager vaart,
 en raakt in 't ende in lij. Alsof men hemelwaart¹⁸³⁷
 een valk zag, van omlaag, op zijne wakkre pennen

- 1818 *huiven*: hoofdkappen
 1826 *daar... deizen*: daar heeft het leger problemen, gedwongen als het wordt terug te trekken
 1831 *heeft... vechten*: het is inderdaad geen lichte opdracht strijders die door wanhoop bevangen zijn te overwinnen
 1834 *tegelijk aan 't steigeren*: (gaan) tegelijk aan het omhoogklimmen
 1835 *om... krijgen*: om een betere positie ten opzichte van het vijandelijke leger te krijgen (zeeterm, net als even verder 'in lij', vs. 1837)
 1837 *Alsof... buit*: homerische vergelijking, bedoeld om de beschrijving extra sier te geven. De vergelijking wordt met een variatie hernomen in vs. 1859-1866. Eerst wordt Michaëls leger met een groep valken vergeleken (zij komen hoger dan hun tegenstanders); de reigers, lager, moeten proberen zich tegen hen te verdedigen. Later wordt Lucifers leger vergeleken met haviken die dan tenslotte door adelaar Michaël worden verjaagd. In vs. 1867-1874 voegt Vondel er een derde homerische vergelijking aan toe, ditmaal rond de kracht van neerstromend water

- zich geven in de lucht, eer hem de reigers kennen,¹⁸³⁹
 1840 die sidderen van schrik, in 't bos, bij enen beemd,
 zodra het hoge nest dien vijand daar verneemt.
 De reiger schreeuwt en stijgt, en, bang voor 's vijands poten,
 verwacht hem op den bek, om door de borst te stoten,¹⁸⁴³
 vanonder, als hij ploft van boven op den buit.

RAFAËL

- 1845 O Lucifer, wat raad! Het ziet er schriklijk uit.
 Gij zweeft hier op een vlakte en zonder poort en wallen.
 Een gruwelijke orkaan wil plotsling u bevallen,¹⁸⁴⁷
 en zinken in een poel en afgrond, zonder grond.¹⁸⁴⁸

URIËL

- Wat gaf 't een schoon verschiet, omlaag een hallef rond,
 1850 of halve maan, omhoog een driekant spits t' aanschouwen;
 de regimenten, die zich sluiten en ontvouwen,
 op 't wenken van hun hoofd, eenieder in zijn vaan,¹⁸⁵²
 te zien zo pal gelijk metalen muren staan,
 als op een wederwicht van lucht en eigen zwaarte,¹⁸⁵⁴
 1855 met al hun slingertuig, geschut, en stormgevaarte.
 Zij hangen evenals men zich een wolk verbeeldt,
 een wolk, waarin de zon met heure stralen speelt,
 en schildert en schakeert doorluchte regenbogen.¹⁸⁵⁸
 De hemelse adelaar, zo steil in top gevlogen,
 1860 bespiedt Gods vijand vast, de haviksvlucht, beneên.¹⁸⁶⁰
 Hij klapt van moedigheid zijn pennen tegeneen,
 misgunt ze 't weiden niet, en vruchteloos braveren,¹⁸⁶²
 terwijl hij vlamt om hem te zitten in de veren,
 te plonderen eerlang van zijne gladde pluim;¹⁸⁶⁴
 1865 zo ras de kromme bek en klauw, op 't luchtig ruim,¹⁸⁶⁵

1839 *kennen*: in de gaten krijgen

1843 *verwacht... bek*: wacht hem op met omhooggerichte snavel

1847 *bevallen*: overvallen

1848 *zinken*: doen zinken

1852 *op... hoofd*: op de commando's van hun officieren

1854 *als... zwaarte*: alsof de lucht en hun gewicht elkaar in evenwicht houden

1858 *doorluchte*: doorschijnende

1860 *haviksvlucht*: troep haviken (ten opzichte van de eerdere vergelijking zijn de haviken nu van aanvallers slachtoffers geworden!)

1862 *weiden*: rondvliegen

1864 *plonderen*: beroven

1865 *kromme bek en klauw*: nl. van de adelaar

- het aas bevalle, of drijv' voor wind af, uit zijn ogen.¹⁸⁶⁶
 Dus komen ze afgestort, en stromen uit den hogen,
 gelijk een binnenzee, of noordse waterval,
 die van de rotsen bruist en ruist, met een geschal
 1870 dat dier en ondier schrikt, in diepgezonken dalen;
 waar stenen van de steilte en dikke waterstralen¹⁸⁷¹
 en masten zonder tal, verpletten en vertreên¹⁸⁷²
 wat tegen woest geweld van stroom en hout en steen
 niet opgewassen is. De heirspits treft den navel
 1875 der halve mane fel met rode en blauwe zwavel
 en vlammen, slag op slag, en donderkloot op kloot.
 Dat baart een luchtgeschrei. Het hart van 't heir in nood
 begint van langer hand den wrevelen t' ontzakken.¹⁸⁷⁸
 De boog der halve maan, aan 't kraken en aan 't knakken,
 1880 zo stijf gespannen staat (want d' einden krommen vast)
 dat hij in 't midden moet bezwijken voor den last
 en springen, wordt hem fluks geen ademtocht gegeven.
 De trotse Lucifer, dan hier dan daar gedreven,
 schiet toe op dit geschrei en geeft zich rustig bloot,¹⁸⁸⁴
 1885 om zijn groothartigheid, in 't nijpen van den nood,
 te tonen voor de vuist, op zijnen oorlogswagen.¹⁸⁸⁶
 Dat geeft den flauwen moed. Hij schut de wreedste slagen
 en scheuten op 't gebit van zijn verwoed gespan.¹⁸⁸⁸
 De leeuw en blauwe draak, aan 't woeden, vliegen van¹⁸⁸⁹
 1890 zijn hand, op elken wenk, met vreselijke driften.
 D' een brult en bijt en scheurt, en d' ander schiet vergiften
 met zijn gesplitste tong, ontsteekt een pest en raast
 en vult de lucht met smook, dien hij ten neuze uitblaast.

RAFAËL

Hier wil de barrening van boven hem beknellen.¹⁸⁹⁴

- 1866 *het aas... ogen*: zijn prooi kan overvallen dan wel, met de wind mee, kan verdrijven uit zijn ogen
 1871 *waar*: nl. beneden
 1872 *masten*: boomstammen
 1878 *van langer hand*: langzamerhand; *wrevelen*: oproermakers
 1884 *rustig*: dapper
 1886 *voor de vuist*: uitdagend
 1888 *scheuten*: schoten; *op 't gebit*: op de tanden
 1889 *van zijn hand*: onder zijn handen (die de teugels houden)
 1894 *barrening*: branding, aanval van de vurige hemelse legermacht

URIËL

- 1895 Hij zwaait de heirbijl vast om Gods banier te vellen,
die neerstijgt en waaruit Gods naam een schoner licht¹⁸⁹⁶
en schoner stralen schiet in 't gloên van zijn gezicht.
Men denke eens na, of hij dit voerspook ons benijdde.¹⁸⁹⁸
De heirbijl in zijn vuist, aan d' ene en d' andre zijde,
- 1900 den toescheut stuit en sloopt of schut ze op zijn rondas,¹⁹⁰⁰
tотdat hem Michaël, in 't schittrend harrenas,
verschijnt, gelijk een god, uit enen kring van zonnen.
'Zit af, o Lucifer, en geef het God gewonnen.¹⁹⁰³
Geef over uw geweer en stander: strijk voor God.¹⁹⁰⁴
- 1905 Voer af dit heilloos heir, deez' goddeloze rot,¹⁹⁰⁵
of anders wacht uw hoofd.' Zo roept hij uit den hogen.
D' aartsvijand van Gods naam, hardnekkig, onbewogen,
en trotser op dat woord, hervat in allerijl
den slag, tot driewerf toe, om met zijn oorlogsbijl
- 1910 den diamanten schild, meteen Gods naam, te kloven.¹⁹¹⁰
Maar wie den hemel tergt, gevoelt de wraak van boven.
De heirbijl klinkt en springt op 't heilig diamant
aan stukken. Michaël verheft zijn rechterhand
en klinkt den bliksemstraal, gesterkt door 't alvermogen,¹⁹¹⁴
- 1915 dien wrevelmoedigen, door helm en hoofd, in d' ogen
al t' ongenadig, dat hij achterover stort,
en uit den wagen schiet, die omgeslingerd, kort¹⁹¹⁷
met leeuw en draak en al den meester volgt in 't zinken.
De stander van de star vergaat hierop het blinken,
- 1920 zo ras Apollion mijn vlammend zwaard gevoelt,
den stander geeft ten roof, waar 't barrent en krioelt¹⁹²¹
van duizendduizenden, om 't hoofd der helse scharen
in 't vallen voor den val en neersmak te bewaren.
Hier ijvert Belzebub, daar trotst ons Belial.
- 1925 Dus wordt de macht ontsnoerd en met den zwaren val
des stedehouders breekt de boog der halve mane

1896 *neerstijgt*: van boven naar beneden komt1898 *Men... na*: je kunt wel bedenken; *voerspook*: teken; *benijdde*: zou benijden1900 *toescheut*: de toeschietende tegenstanders1903 *Zit af*: stijg af (van uw strijdswagen)1904 *strijk voor*: geef u over aan1905 *rot*: troep1910 *meteen*: en daarmee tegelijk1914 *klinkt*: slingert, slaat1917 *kort*: meteen1921 *roof*: buit

- in stukken. Echter komt Apollion ter bane¹⁹²⁷
 met zoveel monstren als de kloot des hemels draagt.¹⁹²⁸
 De reus Orion schreeuwt dat al de lucht versaagt,
 1930 en poogt met zijne knots onz' heirspits 't hoofd te kneuzen,
 die op Orions past noch knotsen noch op reuzen.¹⁹³¹
 De Noordse beren op hun achterklauwen staan,
 om met een dommekracht in 't honderd toe te staan.¹⁹³³
 De Hydra braakt vergift en gaapt met vijftig kelen.
 1935 Ik zie een galerij, vol oorlogstaferelen,
 geboren uit dien slag, zo wijd men af kan zien.

RAFAËL

- Geloofd zij God: valt neer, aanbidt hem op uw kniën.
 Och Lucifer, helaas, waar blijft uw vals betrouwen?
 Helaas, in welk een schijn zal ik u lest aanschouwen?
 1940 Waar is uw klaarheid nu, die allen glans braveert?

URIËL

- Gelijk de klare dag in naren nacht verkeert,
 wanneer de zon verzinkt, vergeet met goud te brallen,
 zo wordt zijn schoonheid ook, in 't zinken, onder 't vallen,
 in een wanschapenheid veranderd, al te vuil;
 1945 dat helder aangezicht in enen wreden muil;
 de tanden in gebit, gewet op staal te knauwen;
 de voeten en de hand in vierderhande klauwen;
 dat glinstrend parlemoer in ene zwarte huid.
 De rug, vol borstlen, spreidt twee drakenvleugels uit.
 1950 In 't kort, d' Aartsengel, wien nog flus alle englen vierden¹⁹⁵⁰
 verwisselt zijn gedaante en mengelt zeven dieren¹⁹⁵¹
 afgrijslijk ondereen, naar uiterlijken schijn:
 een leeuw, vol hovaardij, een vratig, gulzig zwijn,
 een tragen ezel, een rinoceros, van toren
 1955 ontsteken, ene sim, van achter en van voren¹⁹⁵⁵
 al even schaamteloos en geil en heet van aard,

1927 *Echter*: toch... nog

1928 *monstren*: sterrenbeelden van monsters

1931 *past*: niet geeft... om

1933 *in 't honderd*: in 't wilde weg

1950 *flus*: onlangs

1951 *zeven dieren*: symbolen van de zeven hoofdzonden, achtereenvolgens trots, gulzigheid, luiheid, toorn, onkuisheid, afgunst en gierigheid

1955 *sim*: aap

een draak, vol nijd, een wolf en vrekken gierigaard.
Nu is die schoonheid maar een ondier, te verwensen,
te vloeken, zelf van God, van geesten en van mensen.

1960 Dat ondier ijst, indien 't de blikken op zich slaat,
en dekt met damp en mist zijn gruwelijk gelaat.

RAFAËL

Dat leert de staatzucht God naar zijne kroon te steken.
Waar bleef Apollion?

URIËL

Hij zag zijn tij verstreken
op 't ondergaan der starre, en vlood. Eenieder vlood.

1965 De hemelse kortouw van boven, schoot op schoot,¹⁹⁶⁵
met weerlicht, bliksemen en donderen aan 't rollen,
de monsters, in het licht geklauterd, help aan 't hollen,¹⁹⁶⁷
en groeide in zulk een jacht. Wat was 't een dwarreling¹⁹⁶⁸
van buien ondereen! Hoe ruiste 't hier! Wat ging,
1970 wat ging er een getij! Onz' macht, van God gezegend,¹⁹⁷⁰
rukt voort en treft en sloopt voorshands wat zij bejegent.¹⁹⁷¹
Wat green hier overal, waar 't op een vluchten ging,¹⁹⁷²
een wilde woestheid, een gestaltverwisseling
in leden en in leest! Men hoort ze brullen, bassen.
1975 D' een jankt, en d' ander huilt. Wat ziet men al grimassen
en englentroneën nu zwemen naar de hel
en helse gruwzaamheên. Daar hoor ik Michaël
om triomfant in 't licht met englenroof te pralen.¹⁹⁷⁸
De reien groeten hem met lofzang en cimbalen,
1980 schalmeien en tamboer. Zij treden hier vooruit,
en strooien lauwerloof, op 't hemelse geluid

REIVAMENGELEN, Michaël

REI VAN ENGELEN

Gezegend zij de held
die 't goddeloos geweld,

- 1965 *kortouw*: kanon
- 1967 *in... geklauterd*: die hadden geprobeerd terug naar het licht te klimmen
- 1968 *groeide*: vond genoeg
- 1970 *ging... getij*: stormde het
- 1971 *voorshands*: man tegen man
- 1972 *green*: grijsde
- 1978 *englenroof*: op engelen behaalde buit

- en zijn macht en zijn kracht en zijn standerd
 1985 terneder heeft geveld.
 Die God stak naar zijn kroon,
 is, uit den hogen troon,
 met zijn macht in den nacht neergezonken.
 Hoe blinkt Gods naam zo schoon!
 1990 Al brandt het oproer fel,
 de dappre Michaël
 weet den brand met zijn hand uit te blussen,
 te straffen dien rebel.
 Hij handhaaft Gods banier.¹⁹⁹⁴
 1995 bekranst hem met laurier.
 Dit palais groeit in pais en in vrede.
 Geen tweedracht hoort men hier.
 Nu zingt de Godheid lof,
 in 't onverwinbaar hof.
 2000 Prijs en eer zij den Heer aller heren.
 Hij geeft ons zingens stof.

MICHAËL

- Geloofd zij God: de staat hierboven is veranderd.
 D' aartsvijand leit er toe. Hij laat ons zijnen standerd,²⁰⁰³
 en morgenstar en helm en vanen en rondas,
 2005 dien afgejaagden roof, aan 's hemels heldre as,
 met juichen en triomf en ere en lofgezangen,
 bazuinen en trompet, ten klaren spiegel hangen
 van wederspanningheid en staatzucht, die den kam
 verheffen tegen God, den onverzethren stam
 2010 en oorsprong en de bron en Vader aller dingen,
 die wezen en natuur en eigenschap ontvingen.²⁰¹¹
 Men zal niet meer den glans der Oppermajesteit
 bezwalkt zien door den damp van snode ondankbaarheid.
 Zij zwerven in de lucht en tuimelen en woelen,
 2015 heel diep beneden ons gezicht en deze stoelen,²⁰¹⁵
 beneveld en verblind en ijselijk misvormd.
 Zo moet het gaan, die God en zijnen stoel bestormt.²⁰¹⁷

- 1994 *handhaaft*: beschermt
 2003 *leit ertoe*: ligt neergeveld; *laat*: te verbinden met 'hangen' (vs. 2007)
 2011 *eigenschap*: (bijbehorende) eigenschappen
 2015 *deze stoelen*: (hun vroegere) zetels
 2017 *gaan*: vergaan

REI VAN ENGELEN

Zo moet het gaan, die God en zijnen stoel bestrijden,
den mens, naar 't hemels beeld geschapen, 't licht benijden.

GABRIËL, Michaël, Rei

GABRIËL

2020 Helaas, helaas, helaas, hoe is de kans gekeerd!
Wat viert men hier? 't Is nu vergeefs getriomfeerd,
vergeefs met wapenroof en standerden te brallen.

MICHAËL

Wat hoor ik, Gabriël?

GABRIËL

Och, Adam is gevallen;
de vader en de stam van 't menselijk geslacht
2025 te jammerlijk, te droef alree ten val gebracht.
Hij leit ertoe.²⁰²⁶

MICHAËL

Dat is een donderslag in d' oren.
Al ijs ik, mij verlangt die nederlaag te horen.
Heeft dan 't verwaten hoofd het aardrijk ook bestreên?

GABRIËL

Hij rukte, na den slag, 't verstrooide heir bijeen,
2030 doch eerst zijn oversten, die voor elkander gruwen,
en zette zich, om 't licht van 't alziende oog te schuwen,
in ene holle wolk, een duistre moordspelonk
van neevlen, waar geen vier dan uit hun blikken blonk;
en, midden in den ring des helsen raads gezeten,
2035 hief uit zijn zetel aan, te hels op God gebeten:
'Gij machten, die zo trots voor ons gerechte zaak
dien afbreuk hebt geleên; nu is het tijd om wraak
te nemen van ons leed en listig en verbolgen
met onverzoenbren wrok den hemel te vervolgen
2040 in zijn verkoren beeld en 't menselijk geslacht²⁰⁴⁰

2026 *hij... ertoe*: treurige echo van vs. 2003

2040 *zijn verkoren beeld*: de mens als het uitverkoren beeld Gods

- te smoren in zijn wieg en opgang, eer het macht
in zijne zenuw krijg, aanwinne in zijne erven.²⁰⁴²
Mijn wit is Adam en zijn afkomst te bederven.²⁰⁴³
Ik weet, door 't overtreên der eerstgestelde wet,²⁰⁴⁴
2045 hem aan te wrijven zulk een onuitwisbre smet
dat hij, naar lijf en ziel, met zijn nakomelingen²⁰⁴⁶
vergiftigd, nimmer zal ten zetel innedringen
waaruit men ons verstiet. Edoch gebeurt het al²⁰⁴⁸
dat iemand bovenstijge, een kleen en dun getal,
2050 en nog door duizend doên en arrebeid en lijden,
zal steigren tot den staat en kroon, die ze ons benijden.
Ellenden zullen zich terstond, op Adams spoor,
verspreiden zonder end, de wijde wereld door.
Natuur zal, van dien slag getaisterd, schier verteren,
2055 en wensen in een niet of mengelklomp te keren.²⁰⁵⁵
Ik zie den mens, die naar het beeld der Godheid zweemt,²⁰⁵⁶
van Gods gelijkenis verbasterd en vervreemd,
in wil, geheugenis en zijn verstand ontluisterd,²⁰⁵⁸
het ingeschapen licht beneveld en verduisterd,
2060 en wat den dag beschreit in 's moeders bangen schoot,²⁰⁶⁰
gefallen in den muil der onvermijbre dood.
Ik wil de tyrannie verheffen, altijd stouter
en u, mijn zoons, gewijd tot godheên, op het outer,²⁰⁶³
in kerken, zonder tal, tot aan de lucht gebouwd,²⁰⁶⁴
2065 vereren offervee en wierookgeur en goud,
ook zoveel mensen als geen tong vermag te noemen,²⁰⁶⁶
en al wat Adam teelt in eeuwigheid verdoemen,
door gruwelstuk op stuk, Gods naam ten trots begaan.
Zo dier wil hem mijn kroon en zijn triomffest staan.²⁰⁶⁹

- 2042 *zenuw*: spieren; *aanwinne*: gaat groeien
2043 *wit*: doel; *bederven*: in 't verderf storten
2044 *eerstgestelde wet*: nl. het verbod te eten van de boom der kennis
2046 *met... vergiftigd*: nl. door erfschuld
2048 *Edoch... getal.. zal*: en zou er al iemand opstijgen, dan zal toch maar een klein en onbelangrijk
aantal
2055 *niet*: staat van niet-zijn; *mengelklomp*: chaos
2056 *naar... zweemt*: gelijkt op
2058 *wil... verstand*: de drie onderdelen van de menselijke ziel
2060 *wat... schoot*: nl. ieder pas geboren kind (in Vondels voorstelling huilt de baby om het feit
van de geboorte)
2063 *outer*: altaar
2064 *kerken*: heidense heiligdommen
2066 *ook... noemen*: ook ontelbaar veel mensenoffers
2069 *wil*: zal; *mijn kroon*: nl. het winnen van mijn kroon

MICHAËL

- 2070 Verwaten vloek, zo trots de Godheid nog braveren!
Wij willen u eerlang dat lasterstuk verleren.

GABRIËL

- Aldus spreekt Lucifer en zendt vorst Belial
opdat hij dadelijk den mensen breng' ten val.
Deez' schiet de boosheid zelf, de listigste aller dieren,²⁰⁷⁴
2075 de slang aan om met glimp van woorden te versieren
het lokaas, 't welk aldus d' onnoozle schepsels ving,
waar zij geslingerd om den tak der kennis hing:²⁰⁷⁷
'Heeft God, op halsstraf, u zo dier, zo streng, benomen²⁰⁷⁸
den vrijdom van dit ooft, den smaak van 't puik der bomen?²⁰⁷⁹
2080 Neen Eva, simple duif, geenszins: gij zijt verdwaald.²⁰⁸⁰
Aanschouw eens, bid ik u, dien appel. Ai, hoe straalt,
hoe gloeit dit ooft van goud en karmozijn te gader.
Hoe noodt u dit banket! Ai dochter, tree wat nader:
hier nestelt geen venijn in dit onsterflijk loof.
2085 Hoe lokt deez' vrucht. Ai pluk, ai pluk vrij: ik beloof
u wetenschap en licht. Wat deist ge, bang voor schennis?²⁰⁸⁶
Tast toe en wordt God zelf in wijsheid en in kennis
en wetenschap gelijk en eer en majesteit,
hoezeer Hij 't u benij. Zo vat men 't onderscheid,²⁰⁸⁹
2090 het wezen en den aard en d'eigenschap der zaken.'
Terstond begint het hart der schone bruid te blaken,
t' ontvonken en zij vlamt op d' aangeprezen vrucht.²⁰⁹²
De vrucht bekoort het oog, het oog den mond, die zucht.
De lust beweegt de hand al bevende te plukken.
2095 Zo plukt ze en proeft en eet (dat wil haar afkomst drukken!)²⁰⁹⁵
met Adam, en zodra hun ogen opengaan,
en zij hun naaktheid zien, bedekken ze, met blaên,
met vijgenloof, hun schaamte en schande en erfgebreken,
en gaan zich in geboomte en schaduwen versteken,
2100 versteken, maar vergeefs, voor 't aldoordringende oog.

2074 *schiet... aan*: neemt de gedaante aan van

2077 *zij*: nl. de slang

2078 *dier*: bindend; *benomen*: ontzegd

2079 *vrijdom*: vrij gebruik

2080 *gij... verdwaald*: ge vergist u

2086 *schennis*: zonde

2089 *Zo*: nl. als ge toetast

2092 *vlamt op*: begeert

2095 *dat... drukken!*: daar zal haar nageslacht ellende van beleven!

- De lucht betreft allengs. Zij zien den regenboog
 gespannen, als een bode en voerspook van Gods plagen.
 De hemel treurt in rouw. Geen handenwringen, klagen,
 noch schreien helpt den mens en zijne weergade. Ach,²¹⁰⁴
 2105 het weerlicht, reis op reis, het dondert, slag op slag.
 Alwat men hoort en ziet, is schrik en angst en zuchten.
 Zij vluchten voor hun schim, maar kunnen niet ontvluchten
 den worm, die 't hart doorknaagt, het overtuigd gemoed.²¹⁰⁸
 Zij knikkenbenen beid' en struiklen, voet voor voet.
 2110 Het aangezicht ziet doods en d' ogen, diep verdrongen
 in tranen, zien geen licht. Hoe is de moed gezonken!
 Hoe stak hij flus het hoofd zo moedig in de lucht!
 Het ritslen van een blad of beek, een klein gerucht
 verbijstert hen, terwijl een zwangre wolk komt dalen,
 2115 die scheurt en baart allengs een licht, een glans en stralen,
 waar d' Opperste uit verschijnt, in dien bedrukten staat,
 en dondert met zijn stem, die hen ter aarde slaat.

REI

Och, och, och, och, de mens waar nutter nooit geschapen.
 Dat leert zich aan een vrucht, een mond vol sap, vergapen.²¹¹⁹

GABRIËL

- 2120 'O Adam,' dondert God, 'waar zijt gij toe geraakt?'
 'Vergeef me, o Heer. Ik vlucht uw aanzicht, bloot en naakt.'
 'Wie leerde u,' vraagt hem God, 'uw schaamte en naaktheid kennen?'
 Durft gij uw lippen aan verboden vruchten schennen?²¹²³
 'Mijn gade, mijne bruid bekoorde mij, helaas.
 2125 Zij zegt: de slimme slang bedroog me met dit aas.'
 Dus schuift elk van den hals den oorsprong der gebreken.

REI

Genâ. Wat vonnis wordt op dit vergrijp gestreken?

GABRIËL

De Godheid dreigt de vrouw, die Adam heeft verleid,

2104 *weergade*: echtgenote

2108 *overtuigd*: schuld bewust

2119 *Dat leert*: dat maakt duidelijk wat het betekent

2123 *schennen*: bezondigen

- met weën en barensnood en onderworpenheid;
 2130 den man met arbeid, zweet en zorg en lastig slaven;
 den akker, die den mens ten leste zal begraven,
 met onkruid en veel ramp; de slang, om 't loos misbruik
 van haar doortrapte tong, zal kruipen op den buik,
 langs d' aarde heen en slechts bij stof en aarde leven.
 2135 Maar om den armen mens een vasten troost te geven,
 in zulk een jammernis, belooft de Godheid trouw
 te wekken uit het zaad en bloed van d' eerste vrouw,
 den Sterken, die de slang, den draak, het hoofd zal pletten,²¹³⁸
 door erfhaat, van geen tijd noch eeuwen te verzetten.²¹³⁹
 2140 En schoon dat felle dier hem naar de hielen bijt,²¹⁴⁰
 nog triomfeert de Held met ere, na dien strijd.
 Ik koom uit 's Hoogsten naam dat onheil u ontvouwen.
 Stel daadlijk orden, eer ze ons moeite op moeite brouwen.²¹⁴³

MICHAËL

- Uriël, schildknaap, die het heilig recht bewaart
 2145 en reukeloosheid straft, grijp aan uw vlammend zwaard:²¹⁴⁵
 vlieg hene naar omlaag en drijf ze beide uit Eden,
 die d' eerste wet zo blind, zo reukloos overtreden.
 Bewaak den ingang van 't ontheilgd paradijs
 en keer de ballingen met kracht af van de spijs,
 2150 den boom, die 't leven rekt. Gedoog niet dat ze pluiken
 d' onsterfelijke vrucht en 't hemels ooft misbruiken.
 Gij wordt op schildwacht voor den hof en boom gesteld.
 Dat Adam buiten zwerfde, en vroeg en spade, veld
 en kleigrond ommeploeg', waaruit hem God boetseerde.
 2155 Ozias, aan wiens vuist de Godheid zelf vereerde²¹⁵⁵
 den zwaren hamer van geklonken diamant
 en ketens van robijn en krammen, spits van tand,
 ga hene, vang en span het heir der helse dieren,²¹⁵⁸
 den leeuw en fellen draak, die tegen onz' banieren

2138 *Sterken*: nl. Christus, vgl. Jes. 9:5; *die... pletten*: vgl. Gen. 3:15

2139 *erfhaat*: blijvende haat; *verzetten*: veranderen

2140 *En schoon... bijt*: vgl. Gen. 3:15

2143 *orden*: orde op zaken

2145 *reukeloosheid*: zondige vermetelheid; *grijp... gesteld*: vgl. Gen. 3:23-24

2155 *Ozias*: een bijbelse naam, vgl. Matth. 1:8, 9 (daar overigens niet voor engelen gebruikt) die 'Sterkte van de Heer' betekent, passend bij deze engelenstrijder; *vereerde*: toevertrouwde

2158 *vang en span*: sla in de boeien

- 2160 dus woedden: vaag de lucht van deez' vervloekte jacht,²¹⁶⁰
 en boei ze aan nek en klauw en keten ze met kracht.
 Deez' sleutel van den put des afgronds en zijn holen,
 wordt, Azarias, u en uwe zorg bevolen.²¹⁶³
 Ga hene, sluit in 't hol al wat onz' macht bestrijdt.
- 2165 Maceda, neem deez' torts, die vlam is u gewijd:²¹⁶⁵
 ontsteek den zwavelpoel, in 't middelpunt der aarde,
 en pijnig Lucifer, die zoveel gruwlen baarde,
 in 't eeuwigbrandend vier, gemengd met killen vorst,²¹⁶⁸
 waar droefheid, gruwzaamheid, versteendheid, honger, dorst,
- 2170 de wanhoop, zonder troost, de prikkel van 't geweten,
 en onverzoenbaarheid, een straf van 't boos vermeten,
 versteken van den glans der Godheid, in dien rook,²¹⁷²
 getuigen 's hemels ban, geveld op 't heilloos spook;²¹⁷³
 terwijl 't beloofde zaad, verzoenende Gods toren,
- 2175 herstelle uit liefde al wat in Adam werd verloren.

REI

- Verlosser, die de slang het hoofd verpletten zult,
 't vervallen mensdom eens van Adams errefschuld
 verlossen t' zijner tijd, en weer, voor Eva's spruiten
 een schoner paradijs hierboven opensluiten,
- 2180 wij tellen d' eeuwen en het jaar, ja, dag en uur,
 dat uw genâ verschijn', de kwijnende natuur²¹⁸¹
 herstell', verherelijke in lichamen en zielen,
 stofferende den troon, waar d' engelen uit vielen.²¹⁸³

2160 *jacht*: bende

2163 *Azarias*: bijbelse naam die 'Hulp van de Heer' betekent. Komt voor in deuterocanonieke boek Tobias 5:18

2165 *Maceda*: bijbelse plaatsnaam die 'brandend vuur' betekent, vgl. o.m. Jozua 10:10

2168 *gemengd met killen vorst*: ijzige koude wordt traditioneel ook als een hellestraf gezien

2172 *versteken*: verstoken

2173 *ban*: verbanning

2181 *de kwijnende natuur... zielen*: de door de zonde van haar krachten beroofde menselijke aard weer geneest en (sterker nog) eeuwige heerlijkheid geeft in lichaam en ziel

2183 *stofferende*: die opnieuw met glans zullen bezetten

au 676

J. v. VONDELS
A D A M
 I N
BALLINGSCHAP,
 O F
 Aller treurspeelen treurspel.

*PRIMA MALORUM
 CAUSA.*

AMSTERDAM,
 Voor de weduwe van ABRAHAM de WEES, op den
 Middeldam, M, DC, LXIV.

C.V. 364a

Adam in ballingschap *of Aller treurspelen* *treurspel*^{aant.}

PRIMA MALORUM CAUSA⁺

+ Het motto is ontleend aan Valerius Flaccus' *Argonautica* VII, 37-38; vertaling: [is] de eerste oorzaak van het kwaad. Het verzwegen onderwerp kan zijn: 'de zondeval' of 'de vrouw'

Aan de kunstbeminnde heren vaders van het oude-mannenhuys en weeshuys, voorstanders van het recht gebruik der toneelspele⁺

[1] Nu zal het toneel met recht een toestel van bosloof en spelonkschaduwe,¹
 [2] naar zijnen oorspronkelijken naam 'skènè' eisen, gelijk het van overouds²
 [3] in Grieken, eerst onder herders, die op het land, in de schaduwe der bo-³
 [4] men, hunne veldlieden, om enen bok, bij beurte opzongen, welk zangge-⁴
 [5] bruik allengs van het platteland in de steden overgevoerd werd, daar men
 [6] d'oude sater (een schimpspel, endlijk afgeschaft) in de lommer van ene⁶
 [7] spelonk en laan en prieel, bij de springader van ene levendige bron, ver-
 [8] toonde, van welk 'vertonen' de Nederduitsen den naam van hun 'toneel'
 [9] ontlennen, en niet van een tonneel, gelijk of men de speelstellaadje eerst op⁹
 [10] tonnen bouwde. Niemand kreuke om dit toestel van het paradijstoneel¹⁰
 [11] zijn voorhoofd, nochte werde oud en grijs voor den tijd van schrik en ver-
 [12] baasdheid; want d'aanschouwer zal gene dertele saters en geile boksvoe-
 [13] ten met moedernaakte nymfen zien huppelen, neen zeker. En om de
 [14] nauwgezetten kort uit den droom te helpen, men zal het paradijstoneel¹⁴
 [15] zien gebootseerd naar het paradijs, van den oppersten en eersten hovenier¹⁵
 [16] in het Oosten aan d'Eufraat geplant, tot een lustprieel en gezegend ver-
 [17] blijf voor Adam en Eva, die hier, in het zuivere gewaad van onnozelheid¹⁷
 [18] en erfrechtvaardigheid, met engelen, aartsengelen en hemelse geesten ver-¹⁸
 [19] kerende, op hunne bruiloft den Allerhoogste, die hen te samen voegde,
 [20] enen hemeldans toedansen. Toen Lucifer voorhene de Godheid naar de
 [21] kroon stak, was het toneel louter hemel. Nu is het enkel paradijs, waar
 [22] d'erfviand van God en het menselijk geslacht heimelijk uit den afgrond
 [23] opdondert, om d'eerste bruiloftsstaatsie te steuren, door de hofslang,²³
 [24] waarom wij met recht mogen roepen:

+ titel *vaders*: bestuurders

1 *toestel*: toneelinrichting, mise-en-scène

2 *skènè*: Grieks: 'toneeltent'

3 *in Grieken*: lees: in Griekenland geschiedde

4 *veldlieden*: landelijke zangen

6 *sater*: satire, ook in verband te brengen met sater, bosgod

9 *gelijk of*: alsof

10 *kreuke*: hoeft te fronsen

14 *nauwgezetten*: angstvalligen; *kort*: meteen

15 *gebootseerd*: nagebootst; *van*: door

17 *onnozelheid*: onschuld

18 *erfrechtvaardigheid*: blijvende zondeloosheid (zie verder het Berecht hierna)

23 *steuren*: bederven

25 *O pueri, fugite hinc: latet anguis in herba*.²⁵

O jeugdig paar, verzieť u ras.²⁶

De paradijsslang schuilt in 't gras.

[28] Doch het is vergeefs gewaarschuwd: de bezeten slang zal het helse vergift
 [29] der hovaardije in hunne harten schieten, onder deze woorden: *Gij zult*
 [30] *Goden gelijken, goed en kwaad weten*; en de vrolijke bruiloftszang wil
 [31] veranderen in ene droeve rouwklachte, hun gelukzalig leven, nauwlijks
 [32] begonnen, in ene bittere armoede en eeuwige ballingschap, buiten het
 [33] paradijs en versteken van de vrucht des levens. Het docht me niet onstich-³³
 [34] tig maar leerachtig Adams ballingschap, het treurspel aller treurspelen,³⁴
 [35] toneelwijs t' ontvouwen, naar het voorbeeld van wijlen, onsterflijker ge-
 [36] dachtenisse, zijne Excellentie Huig de Groot, gezant der krone en konin-³⁶
 [37] ginne van Zweden, die, nauwlijks over de grens van zijne kindsheid getre-³⁷
 [38] den, deze stof in Latijn heerlijk aan den dag brocht en door dit proefstuk
 [39] zo vroeg voorspelde wat men namaals te verwachten hadde van hem,
 [40] wiens naam De Groot zo loflijk met de daad overeenkomt. Indien d' aan-
 [41] schouwers na het spelen met een vrolijk handgeklap eenstemmig tonen
 [42] dat hun dit behaagt, zullen we deze moeite niet kwalijk besteed achten en
 [43] ondertussen den kunstminnenden heren vaderen der godshuizen het
 [44] handhaven van 't recht gebruik der toneelspelen, ter ere van stad en bur-
 [45] gerije, bevolen laten.⁴⁵

[46] Uwe E.E. dienstwillige J. v. VONDEL.

25 *O pueri... herba*: citaat uit Vergilius' *Ecloga* 3, vs. 93

26 *verzieť u ras*: maak je snel uit de voeten

33 *onstichtig*: onstichtelijk; mogelijk is dat Vondel verweten of herinnerde hij zich de commotie rond *Lucifer*

34 *leerachtig*: (integendeel) leerzaam

36 *gezent... Zweden*: Hugo de Groot (1583-1645) was aan het Franse hof ambassadeur van koningin Christina van Zweden

37 *nauwlijks... getreden*: nl. op achttienjarige leeftijd; *Adamus exul* werd in 1601 gepubliceerd

45 *bevolen laten*: toevertrouwen

Berecht betreffende den staat van den eersten mense voor en na den val en enige omstandigheden omtrent deze stof*

- [1] Een overoude historieschilderij, van enen doorluchtigen Apelles gete-¹
 [2] kend en geschilderd en in alle delen volkomen, zulks dat er niet aan ont-
 [3] breekt, nochte in 't welschikken, tekenen, en schilderen der beelden, elk³
 [4] op hunne plaats, naar de gelijkmatigheid der leden, nochte in het leg-⁴
 [5] gen der verwen, nochte aan naakten en gekleden, nochte aan het uitbeel-⁵
 [6] den der hartstochten, nochte sieraden en alle andere omstandigheden van⁶
 [7] de kunst vereist; zodanige ene historieschilderij is machtig d' ogen en aan-
 [8] dacht des rechtschapen kenners en kunstbeminners te bekoren en ont-⁸
 [9] vonken, in het onverzaad bespiegelen van dit goddelijke wonderwerk.⁹
 [10] Want hoe d' aanschouwer hier langer op blijft starogen en dit nauwkeuri-¹⁰
 [11] ger bezieet en doorziet, hoe hij altijd hier meer in vindt dat bespiegelens-
 [12] waardig is en verwonderinge baart; naardien alle dingen hier vast staan,
 [13] naar den eis der nature volwrocht en uitgevoerd, en het ene het andere¹³
 [14] niet bezwijkt. Eveneens ontvouwt zich de heilige leer der overoude katho-
 [15] lieke waarheid, gegrond op de getuigenissen der profeten en apostelen en
 [16] heilige vaderen. Want dewijl de Kerk van den Heiligen Geest onfaalbaar¹⁶
 [17] geregeerd wordt, en met recht alleen dien titel voert, dat ze is DE KOLOM EN
 GRONDVEST DER WAARHEID, zo kan in hare lere niets gevonden¹⁷
 [19] worden, hetwelk onzuiver is, gelijk d' onroomsen zelfs haar dit recht en¹⁹

+ *Berecht*: voorbericht

1 *historieschilderij*: een schilderij waarop een belangrijke gebeurtenis uit de bijbelse of profane geschiedenis is uitgebeeld; *Apelles*: beroemd schilder uit de klassieke Oudheid

3 *welschikken*: compositie

4 *gelijkmatigheid der leden*: goede proporties van de ledematen; *leggen*: aanbrengen

5 *aan naakten en gekleden*: aan de personages, of ze nu naakt of gekleed zijn

6 *sieraden*: sierlijk bijwerk; *van*: door

8 *rechtschapen*: ware; *ontvonken*: tot enthousiasme brengen

9 *onverzaad bespiegelen*: diepgaand beschouwen, zonder daar ooit genoeg van te krijgen

10 *starogen*: staren

13 *en het ene... bezwijkt*: en alle onderdelen elkaar ondersteunen

16 *onfaalbaar*: onfeilbaar

17 *De... waarheid*: zie 1 Timotheus 3:15

19 *onroomsen*: protestanten

[20] deze eer toestaan gedurende d' eerste vier of vijf achtereenvolgende eeu-²⁰
 [21] wen, sedert het jaar der verlossinge. Onder andere leerstukken, bij haar²¹
 [22] geloofd en standvastig verdadigd, is dat van den staat van den eersten²²
 [23] mense, voor en na den val, gewichtig en van overgroot belang, dewijl dit,
 [24] recht opgevat en verstaan, dient tot ene grondvest van andere leerstuk-
 [25] ken, hierop gebouwd en ter eeuwige zaligheid noodwendig. Dies zal het
 [26] niet ondienstig zijn den paradijshandel, voor het opschuiven van het pa-²⁶
 [27] radijstoneel, beknopt en godvruchtig t' overwegen.

[28] De Schepper alle dingen schiep Adam naar zijn beeld: heilig, wijs,
 [29] rechtvaardig, oprecht en volkomen. Deze volkomenheid, waarmede hij
 [30] geschapen was en zonder welke gawe wij mensen na Adams val geboren
 [31] worden, bestond in ene overnatuurlijke schenkage. Want de mens, na-³¹
 [32] tuurlijk uit vlees en geest bestaande, en hierom, naar zijne natuur, ten dele³²
 [33] met dieren, ten dele met engelen in gemeenschap getreden, helt ten op-
 [34] zichte van het vlees en de gemeenschap met de dieren enigszins over tot
 [35] het goed des lichaams en der zinnen, waartoe genegenheid en zinnen hem³⁵
 [36] drijven. Ten opzichte van den geest en zijne gemeenschap met engelen,
 [37] helt hij over naar het geestelijke en verstaanbare goed, waartoe verstand
 [38] en wil hem drijven. Uit deze verscheidenheid of strijdigheid van overhel-
 [39] len rijst in enen zelven mense een zeker strijd en uit dien strijd en onder-
 [40] linge worsteling een geweldige bezwaarnis en hachelijkheid van zich wel
 [41] te dragen, naardien d'ene overhellinge d' andere hindert en tegenstaat.

[42] De goddelijke voorzienigheid, om, in den beginne der scheppinge, een
 [43] geneesmiddel te vinden voor de ziekte van 's mensen kwijnende nature,⁴³
 [44] uit den aard der stoffe gesproten, beschonk den mens met enerhande uit-⁴⁴
 [45] muntende gawe van Erfrechtvaardigheid, waarmede, als met enen gouden
 [46] toom, het meerder het minder deel mocht intomen en het meerder deel in⁴⁶
 [47] gehoorzaamheid onder God lichtelijk ingetoomd worden. Aldus luis-

20 *gedurende*: voor, voorzover het de periode betreft. Vondel heeft dat argument nodig om te laten zien dat ook de protestanten, hoezeer ze ook van andere leerstukken van de rooms-katholieke kerk afwijken, het op het punt van de erfzonde met haar eens zijn. De dominees konden hem hierop niet pakken

21 *leerstukken*: dogma's; *bij haar*: door haar, nl. de kerk

22 *verdadigd*: verdedigd

26 *paradijshandel*: wat er zich allemaal in het paradijs heeft afgespeeld; *opschuiven*: openen van de gordijnen

31 *overnatuurlijk*: bovennatuurlijke

32 *natuurlijk*: van nature

35 *genegenheid en zinnen*: zinnelijke neigingen

43 *kwijnende*: zwakke (nl. door de innerlijke gespletenheid)

44 *stoffe*: materiaal, nl. lichaam en geest; *enerhande*: een ongedeelde, op lichaam en ziel beide betrekking hebbend

46 *het meerder*: nl. de geest

[48] terde het vlees naar den geest, om tegen zijne wil niet uit te spatten, ten
 [49] ware de geest tegen God kwaam' in te spannen: evenwel stond het in de⁴⁹
 [50] macht van den geest tegen God in te spannen of niet.

[51] Dat deze volkomenheid van den eersten mense overnatuurlijk, of hem⁵¹
 [52] deze overnatuurlijke gave, gelijk een gulden handvest, geschonken was,⁵²
 [53] blijkt uit de getuigenissen der heilige boeken en oude leraren. De konink-⁵³
 [54] lijke profeet beschrijft het scheppen des mensen aldus: *Wat is de mens dat*⁵⁴
 [55] *ge hem gedenkt, of 's mensen zoon dat ge hem bezoekt? Gij verminderde*
 [56] *hem luttel min dan d' engelen, gekroond met heerlijkheid en ere, en*
 [57] *gesteld over de werken van uwe hand.* Adams heerlijkheid en val wordt
 [58] beschreven in enen anderen harpzang: *Toen de mens in ere was, verstond*⁵⁸
 [59] *hij het niet, werd bij het redenloze vee geleken, en is het gelijk geworden.*

[60] Hieruit blijkt dat d' eerste mens met overnatuurlijke gaven gesierd was,
 [61] dewijl de profeet met verwonderinge bespiegelt dat de mens bijkans met⁶¹
 [62] de nature der engelen gelijk staat; ten tweeden, dat hij d' andere gaven,
 [63] den eersten mense in den beginne geschonken, noemt heerlijkheid en eer,
 [64] die ongetwijfeld iet uitwendigs en hem bijgevoegd betekenen. Zo zegt ook
 [65] Ecclesiasticus: *God schiep den mens van aarde en bekleedde hem naar zij-*⁶⁵
 [66] *nen aard met deugd.* Hier ziet het scheppen op de natuur; het kleed der
 [67] deugd op de bijgevoegde gaven. Hierop ziet ook Christus' gebloemd ver-⁶⁷
 [68] haal van den mense, onder moordenaars gevallen, eerst van zijn kleed
 [69] geplonderd, toen vol wonden geslagen; waar men met den naam van het
 [70] kleed verstaat hoe d' eerste mens van zijne overnatuurlijke gaven be-
 [71] roofd, de natuur des mensen, na het plonderen, vol wonden geslagen
 [72] werd. De heilige Oudvaders bestemmen deze zetrede. Sint Jan Gulde-⁷²
 [73] mond zegt dat Adam en Eva, hoewel ze naakt waren, nochtans door
 [74] d' Erfrechtvaardigheid niet naakt stonden: *Want (zegt hij) zij waren met*
 [75] *ene heerlijkheid, van boven komende, bekleed.* Hier blijkt hunne Erf-
 [76] rechtvaardigheid bij een kleed geleken, dat van boven daalde, opdat we
 [77] verstaan mogen hoe deze niet sproot uit de beginselen der nature, maar

49 in (...) spannen: zich (...) verzetten

51 of: oftewel dat

52 handvest: privilege

53 oude leraren: kerkvaders; koninklijke profeet: koning David, de psalmist

54 Wat... hand: zie Ps. 8:5-7

58 harpzang: psalm, nl. Ps. 49 (Vulgaat 48): 13

61 verwonderinge: bewonderende verbazing

65 God... deugd: Ecclesiasticus 17:1-2

67 gebloemd: zinnebeeldig

72 bestemmen... zetrede: zijn het eens met deze uitspraak (nl. die van Ecclesiasticus); Sint Jan Guldemon: de heilige Chrysostomus (wat letterlijk 'gouden mond' betekent). De citaten uit deze en de volgende kerkvaders zijn aan Bellarminus ontleend

[78] boven den staat der nature, onzen eersten ouden geschonken werd. Sint⁷⁸

[79] Ambroos zegt: *Adam was niet naakt, toen onnozelheid hem bekleedde.*⁷⁹

[80] Dezelve bevestigt dit elders aldus: *Adam was, voor zijn overtreden, met*

[81] *een gewaad van deugden bekleed, maar door het overtreden gelijk uitge-*

[82] *plonderd, zag zijne naaktheid, dewijl hij het aangetogen gewaad verloren*⁸²

[83] *hadde.* Dit zouden wij breder met reden sterken, maar vermijden de lank-

[84] *heid.* Ondertussen ontschuldigt dit gewaad der Erfrechtvaardigheid, als⁸⁴

[85] in 't voorbijgaan, ons treurtoneel, daar Adam en Eva niet naakt, maar

[86] met een zuiver kleed van deugd en onnozelheid te voorschijn komen.

[87] Ook vloeien de heilige bladen, zelf in 't nieuw verbond, alom over van⁸⁷

[88] deze gebloemde wijze van spreken, die op zulk een geestelijk kleed slaat:

[89] gelijk ook de gelijkenis van den bruiloftsgast zonder bruiloftskleed, bij⁸⁹

[90] Christus ingevoerd en het feestgewaad, den verloren zone aangetogen.

[91] Paulus zegt: *trekt den Heer Jesus Christus aan:* elders; *is 't dat wij niet*⁹¹

[92] *naakt maar bekleed gevonden worden:* elders; *wij willen niet ontkleed*⁹²

[93] *maar overkleed worden.* Sint Jan gedenkt de vrouw met de zonne be-⁹³

[94] *kleed:* elders de witte zijde betekenende de rechtvaardigheid der Heili-⁹⁴

[95] *gen.* Hij raadt de naaktheid met witte klederen te dekken en vertoont ons⁹⁵

[96] zeven engelen, bekleed met zuiver lijnwaad, omgord met gouden gorde-

[97] *len.* De bruid bekleedt hij met fijn lijnwaad, de rechtvaardigheid der Hei-⁹⁷

[98] *ligen.* Laat ons voortgaan.⁹⁸

[99] Adam en Eva, dus heerlijk met deze overnatuurlijke gave der Erfrecht-

[100] *vaardigheid* begenadigd, leidden een gelukzalig leven naar lichaam en

[101] *ziel,* gene steurnis onderworpen en opgetogen in geestelijke wellusten van¹⁰¹

[102] *hemelse bespiegelingen* gelijk Gods huisgenoten. De grote Gregorius zegt¹⁰²

[103] *dat de mens in den paradijze gewoon was met Gode in gesprek te treden*

[104] *en door ene inwendige zuiverheid en heerlijk gezicht met hemelse geesten*¹⁰⁴

[105] *te verkeren.*

78 *Sint Ambroos:* bisschop Ambrosius van Milaan, een van de kerkvaders

79 *onnozelheid:* onschuld

82 *aangetogen:* aangetrokken

84 *als... voorbijgaan:* dit terzijde

87 *Ook... aangetogen:* zie Matth. 22:11 en Luc. 15:22; *'t nieuw verbond:* het Nieuwe Testament

89 *bij... ingevoerd:* door Christus ter sprake gebracht

91 *trekt... aan:* Romeinen 13:14; *is 't... worden:* 2 Corinthiërs 5:3

92 *wij... worden:* 2 Cor. 5:4

93 *Sint Jan:* Johannes, auteur van het boek Openbaring; *vrouw... bekleed:* Openb. 12:1

94 *witte zijde... Heiligen:* Openb. 19:8

95 *Hij raadt... gordelen:* Openb. 3:18, Openb. 15:6

97 *De bruid... Heiligen:* Openb. 19:8 gecombineerd met Openb. 21:2

98 *Laat ons voortgaan:* enzovoorts

101 *steurnis:* verstoring

102 *grote Gregorius:* Gregorius de Grote, paus en kerkvader (6^e eeuw)

104 *heerlijk gezicht:* stralende zielenblik

[106] Maar gelijk er buiten den eeuwigen God niet bestandigs is en zelfs een
 [107] groot deel der engelen in den hemel niet genoegden met het lot hun toege-
 [108] leid en boven het peil, hun van d' Almogendheid gesteld, bestonden te¹⁰⁸
 [109] steigeren, waarom zij van God buiten het hemelse paradijs gesloten wer-
 [110] den, zo ging het op d' aarde, daar d' ervijand des menselijken geslachts¹¹⁰
 [111] listig toeleide, om door den hofslang, van hem bezeten, eerst de vrouw en¹¹¹
 [112] door de vrouw den man te bekoren tot het overtreden van Gods gebod,
 [113] het welk eindelijk den Satan gelukte. De gemelde Gregorius zegt: *Toen*¹¹³
 [114] *Adam de Godheid ontviel, waarvan zijn hart gepropt was, bezweek het*¹¹⁴
 [115] *licht des verstands en alle blijdschap, in den paradijze genoten.* Mozes¹¹⁵
 [116] zegt: *D' ogen van hun beide werden geopend, en kennende dat ze naakt*¹¹⁶
 [117] *waren, vlochten vijgenbladers.* Hier openbaart zich de Herkennen van
 [118] dit jammerlijke treurspel aller treurspelen, waarop datelijk volgt de¹¹⁸
 [119] Overgang van hun geluk in ene Ilias van ontelbare rampzaligheden naar¹¹⁹
 [120] lichaam en ziel, voortgevloeid over hen en alle hunne nakomelingen,
 [121] spruitende uit het verlies der Erfrechtvaardigheid, door het gebod des
 [122] Alderhoogsten. De katholieke kerk, zegt van wijlen heer Vossius, in zijne¹²²
 [123] Pelagiaanse historie, heeft altijd geoordeeld, dat Adams eerste zonde,
 [124] door Gods rechtvaardig oordeel, allen zijnen nakomelingen toegerekend
 [125] werd en wij, uit kracht van dit oordeel, versteken van Erfrechtvaardig-¹²⁵
 [126] heid, de gewisse dood en afgescheidenheid van God onderworpen zijn.¹²⁶
 [127] Apostel Paulus zegt: *Gelijk door enen mens de zonde ter wereld kwam,*¹²⁷
 [128] *en door de zonde de dood, zo is ook de dood over alle mensen gekomen,*
 [129] *in wien zij alle zondigen, elders: Gelijk door de misdaad van enen de ver-*
 [130] *doemenis over alle mensen kwam &c.* Dezelve zegt elders, dat we uit der¹³⁰
 [131] nature kinders van toorn, dat is Gods toorn onderworpen zijn.

108 *bestonden... steigeren*: waagden... opstandig te worden

110 *ervijand... geslachts*: nl. de duivel

111 *toeleide*: het erop toeleide; *den hofslang... bezeten*: de slang in het paradijs waarvan hij de gestalte had aangenomen

113 *eindelijk*: ten slotte

114 *de Godheid ontviel*: van God afviel; *waarvan... was*: van Wie zijn gemoed daarvoor vol was geweest

115 *Mozes*: als auteur van Genesis beschouwd

116 *D'ogen... vijgenbladers*: zie Gen. 3:7

118 *datelijk*: meteen

119 *Ilias... rampzaligheden*: de *Ilias* van Homerus gold als het prototype van een epos waarin de ene ramspoed op de andere volgde

122 *De katholieke kerk... onderworpen zijn*: Vondel citeert hier Vossius, *Historiae de controversis, qua Pelagius... moverunt libri VII* (1618, 2^e druk 1645). Ook alle hierna volgende informatie over Pelagius is aan Vossius' werk ontleend. Zie voor de preciese vindplaatsen in WBX, p. 103-106, noten

125 *versteken*: verstoken

126 *afgescheidenheid*: gescheiden zijn

127 *Gelijk... kwam etc.*: Rom. 5:12

130 *dat... onderworpen zijn*: Rom. 5:18

[132] Tegen deze ontwijfelbare waarheid der erfzonde en strafschuld van
 [133] Adam en het ganse menselijk geslacht, op de heilige boeken en getuigenis-
 [134] sen der oude vaders gegrond en in d' eerste driehonderd jaren en sedert
 [135] doorgaans in Europe, Asia, en Afrika van oosterse en westerse kerken¹³⁵
 [136] bezegeld en vastgesteld, kante zich Pelagius, een Schot en kloosterbroe-
 [137] der, geregeld en ingetogen van wandel, hetwelk zijne dwalinge te groter
 [138] nadruk gaf, bij mensen meer voorzien met de simpelheid der duive dan¹³⁸
 [139] met de voorzichtigheid der slange. Hij, die in drie boeken de Heilheilige¹³⁹
 [140] Drie-enigheid verdedigde, openbaarde zich, omtrent vierhonderd jaren¹⁴⁰
 [141] na het jaar der verlossinge, in Afrika, toen Rome en Italië van Goten over-¹⁴¹
 [142] gerompeld werden, hetwelk hem kans en gelegenheid gaf om stouter het
 [143] onkruid alom onder de tarwe te zaaien en de zielen met zijnen bedriege-¹⁴³
 [144] lijken angel en lokaas te vangen; want, gelijk het spreekwoord luidt, in
 [145] troebel water is het goed vissen. Pelagius was loos en doortrapt van aard,
 [146] veranderde menigmaal van verblijf en leerde, zo Hieronymus zegt, hei-
 [147] melijk hetgene hij in 't openbaar loochende. Zes en meer kerkelijke verga-¹⁴⁷
 [148] deringen zweetten om den inbreuk en kanker van zijne valse leringe te
 [149] keren, namelijk drie te Karthago, een Disopolitaans, een Milevitaans, een
 [150] Arausikaans, zonder meer andere te noemen. Zijn aanhang beschimpte¹⁵⁰
 [151] reukeloos en lichtvaardig de jammerklacht der vrouwen in arbeid en
 [152] barensnood, kermende: Och, hadde Adam nooit in den appel gebeten!
 [153] etc., gelijk de voedster in Euripides *Medea* klaagt.¹⁵³

135 *doorgaans*: voortdurend; *Asia*: Klein-Azië

138 *nadruk*: klem, invloed; *mensen... slange*: toespeling op Matth. 10:16

139 *Heilheilige Drie-enigheid*: de Sacrosancta Trinitas, de hoogheilige Drieenige God (dat had Pelagius dus wel goed gezien)

140 *openbaarde zich*: liet zijn ware aard zien

141 *toen... werden*: ten tijde van de verovering van Rome door de Westgotische koning Alarik

143 *onkruid... zaaien*: toespeling op Matth. 13:25

147 *kerkelijke vergaderingen*: synodes, nl. drie in Carthago, een in Diospolis (Palestina), een in Mileve (Afrika) en een in Orange (Gallië); deze informatie is eerder verpletterend door geleerdheid dan zinvol

150 *zijn aanhang... gebeten*: blijkbaar maakten zijn volgelingen ongepaste grappen over in barensnood jammerende vrouwen: dan had Adam maar niet in die appel moeten bijten. De straf voor vrouwen was immers 'met smart kinderen baren' (Gen. 3:16)

153 *gelijk... bouwen kon*: citaat uit Euripides' *Medea* (vs. 1-4). De enige reden om dit klassieke citaat hier op te nemen is de overeenkomstige klacht over oorzaken die gevolgen met zich meebrengen.

*Och had nooit 't eerste schip door Cyanese rotsen,
 155 naar 't land van Kolchis heen, het zeegevaar gaan trotsen,
 en nooit de scherpe bijl, in 't bos van Pelion,
 den pijn gevelde, opdat men Argo bouwen kon.*¹⁵⁷

[158] Maar gelijk d' eerste schakel van dwalinge vele andere schakels en een
 [159] lange keten van dwalingen nasleept, zo ging het hiermede ook. Want uit
 [160] kracht van het loochenen der erfzonde stelde Pelagius der nakomelingen
 [161] misdaad alleen in 't navolgen van Adams voorbeeld, achtte dat Adams
 [162] misdaad Adam alleen en niemand anders kwetste, de natuur geen erfge-
 [163] brek gevoelde, maar elk voortgeteeld werd in dien staat van volkomen-
 [164] heid, waarin Adam voor den val stond. Hij oordeelde de dood uit de¹⁶⁴
 [165] noodwendigheid der nature te spruiten en niet bij schuld der ouderen
 [166] over het ganse menselijk geslacht te vloeien en Adam zelf, schoon hij¹⁶⁶
 [167] nooit het gebod overtrad, most sterven. Veel min stond hij toe dat wij¹⁶⁷
 [168] door Adams misdaad den eeuwigen dood verdienden, waaruit hij besloot
 [169] dat de kinders niet behoeven gedoopt te worden, niettegenstaand de
 [170] gehele kerk de noodwendigheid des doops vaststelde uit Christus' woor-
 [171] den: *Tenzij iemand weder geboren werde uit water en den H. Geest, zo*¹⁷¹
 [172] *kan hij in Gods rijk niet komen.* Pelagius, om gene erfmisdaad toe te
 [173] staan en te bekennen dat wij 'in reatu', gelijk de Latijnen zeggen, dat is,¹⁷³
 [174] strafschuldig geboren worden, ontkende stoutelijk dat door den doop de¹⁷⁴
 [175] vlek van erfmisdaad der kinderen afgewassen en zij door dit wasbad der¹⁷⁵
 [176] wedergeboorte, uit de macht der duisternisse, in het licht van Gods rijk
 [177] overgevoerd worden. Hierbij berustte het niet, maar men trad tot het¹⁷⁷
 [178] geschil van de noodwendigheid des invloeds der genade van den H. Geest
 [179] en het vermogen van den vrijen wille des mensen en van de nature. Pela-
 [180] gius ontkende de noodwendigheid der genade, tegen het gevoelen der
 [181] Griekse en Latijnse vaders en gehele kerke, en, om zijn dwalinge te
 [182] bewimpelen, verstond alleen hierbij de natuurlijke gaven, zonder welke¹⁸²

157 *pijn*: pijnboom, de boom waaruit het Argonautenschip, waarover het citaat handelt, is gebouwd

164 *Adam*: lees: dat Adam

166 *schoon... overtrad*: ook al zou hij het gebod nooit hebben overtreden

167 *stond... toe*: accepteerde hij

171 *Tenzij... komen*: Johannes 3:5

173 *en*: en daarmee; '*in reatu*': in schuld en zonde; *Latijnen*: Latijn sprekkenden

174 *stoutelijk*: brutaal

175 *wasbad der wedergeboorte*: aanduiding voor de doop. De gedoopte sterft als het ware van het aardse en zondige af en wordt dan opnieuw geboren in het rijk van God. Zie bijv. Joh. 3:1

177 *berustte*: bleef; *trad tot*: ging over tot het meningsverschil

182 *bewimpelen*: verhullen; *hierbij*: hieronder (nl. het begrip 'genade')

[183] wij niets vermogen te werken, doch wankelde ondertussen wel viermaal
 [184] in zijne drift en hiel genen eenparigen voet. De rechtzinnige leraars dreven¹⁸⁴
 [185] tegen hem dat hij door deze drift de natuur, die gekrenkt was, te hoog
 [186] zette en de genade ontluisterde; dat de vrije wil en de leer der wet, gelijk
 [187] hij leerde, niet genoeg waren, maar boven deze d' invloed der genade¹⁸⁷
 [188] vereist wordt. Pelagius lette luttel dat Christus den H. Geest belooft den¹⁸⁸
 [189] genen die hem aanroepen, en door d' instellinge der heilige Geheimnis-¹⁸⁹
 [190] tekenen de zwakheid der nature nodig achtte t' onderstutten en de Ge-
 [191] heimnistekens hierom met recht van d'oude vaders genoemd worden
 [192] 'vaten der genade en werktuigen van 's mensen rechtvaardiging'. Im-¹⁹²
 [193] mers, hij droeg zich hierin zodanig dat Vincent Lirinenzer met recht van¹⁹³
 [194] hem getuigt: *Niemand heeft voor dien heillozen Pelagius zich zulk ene*
 [195] *kracht van vrijen wille durven aanmeten dat hij hiertoe in het goed, tot*¹⁹⁵
 [196] *elk bijzonder werk, Gods genade niet noodwendig achte.* Het orakel der¹⁹⁶
 [197] waarheid wederspreekt hem met deze uitgedrukte woorden: *Zonder mij*¹⁹⁷
 [198] *kunt gij niet bedrijven;* en Paulus zegt dat God in ons werkt het willen en¹⁹⁸
 [199] volbrengen. Doch om ons niet dieper te dompelen in de barningen der¹⁹⁹
 [200] geschillen, bij hem verwekt, en deze wijdlopendheid hier niet voegt, wil-
 [201] len wij dit afkorten en ondertussen ons, naar den raad des gemelden Liri-²⁰¹
 [202] nenzers, houden aan hetgene *Dat overal, dat altijd, en van allen geloofd*
 [203] *werd.*

184 *drift*: gedrijf; *hiel*... *voet*: bedacht elke keer weer wat anders

187 *invloed*: instorting

188 *lette luttel*: lette er weinig op, negeerde

189 *Geheimnistekenen*: sacramenten (waaronder de doop)

192 *Immers*: werkelijk

193 *Vincent Lirinenzer*: Vincent van Lerin (5^e eeuw na Chr.), door Vossius vaker aangehaald als anti-pelagiaan

195 *hiertoe*: daarbij (nl. bij de vrije wil); *het goed*: het goede

196 *achte*: zou achten; *orakel der waarheid*: Christus

197 *uitgedrukte*: expliciete; *Zonder... bedrijven*: Joh. 15:5

198 *dat God... volbrengen*: Filippienzen 2:13

199 *barningen*: branding

201 *afkorten*: afbreken

Inhoud

[1] God stelde Adam en Eva in den paradijze, huwde ze tezamen en gebood
 [2] ze bij straffe des doods niet te eten van den boom der kennisse van goed
 [3] en kwaad; maar de hofslang, listiger dan alle dieren en van den satan
 [4] bezeten, bekoorde eerst Eva de verboden vrucht te smaken en door Eva
 [5] haren man. Toen zagen ze eerst uit hunne ogen en kennende hunne naakt-
 [6] heid (want zij stonden beiden van het kleed der onnozelheid en erfrecht-
 [7] vaardigheid beroofd), vlochten vijgenbladers om zich te bedekken. On-
 [8] dertussen verscheen het streng gerecht des Allerhoogsten, en bestrafte ze
 [9] die, zich tevergeefs, d' een na d' ander ontschuldigende, ter straffe verwe-
 [10] zen en uit den paradijze in ballingschap gedreven worden.

[11] Het treurtoneel is in den paradijze. Het treurspel begint voor den mor-
 [12] genstond en eindigt met den avondstond.

Personaadjien

LUCIFER, vorst des afgronds

ADAM

EVA

REI VAN WACHTENGELEN

GABRIËL } aartsengelen

RAFAËL } aartsengelen

MICHAËL } aartsengelen

ASMODÉ } helse geesten

BELIAL } helse geesten

URIËL, gerechtsengel

Eerste bedrijf

LUCIFER

- Ik, eerst geheiligd om de kroon van 't licht te spannen,
 en nu van 't eeuwig licht in duisternis gebannen,
 koom' uit den zwavelpoel opdondren van beneên,
 en zonder mijnen ban en banpaal t' overtreên,⁴
 5 hierboven spoken: want hoe gruwzaam en verwaten
 d'ervvijand mij misschiep, nog wordt me toegelaten⁶
 met u, mijn hellenraad, gedagvaard hier ter vlucht,
 te heersen over zee, het aardrijk, en de lucht.
 Dat past den grootvorst van de wereld en zijn luister,
 10 afkerig van den dag en krachtiger bij duister,
 waarom hij ook den nacht tot dezen optocht kiest.¹¹
 En schoon de nanacht nu allengs het veld verliest,
 nog kan de hater van het licht in schaduw duiken
 van nachtspelonk, of haag, of lustbos, boom en struiken.
 15 Waar ben ik hier? Men hoort den schellen nachtegaal
 den voorbô van de zon en heldren morgenstraal.
 'k Hoor levenwekker met een morgenkoelte opkomen¹⁷
 en lieflijk klateren door klatergoud en bomen.¹⁸
 Men hoort vier sprongen uit één bron en waterval¹⁹
 20 van enen heuvel zich uitspireien overal.
 Dit tuigt ons klaar genoeg wat bodem wij betreden.
 Hier vloeit d'Eufraat, hier bloeit de hof in 't oosters Eden,
 het rijk van Adam en zijn gade aan hem getrouwd.
 Hier most ik schuilen met: mijn schildwacht in een woud
 25 of donker lustprieel of mirtengalerije,²⁵
 dan achter uitzien, dan van voren, dan ter zijde.

4 *mijnen ban en banpaal*: de grenzen van mijn verbanning

6 *d'ervvijand*: God; *misschiep*: in duivelsgedaante veranderde; *nog*: toch

11 *optocht*: aanvallend optrekken

17 *levenwekker*: zoele lentewind

18 *klatergoud en bomen*: de gouden (bladeren van de) bomen

19 *vier sprongen*: de fonteinen van de vier paradijsrivieren

25 *mirtengalerije*: mirtenlaan; de mirte is symbool van de huwelijksliefde

- en letten hoe men best berokkene enig kwaad.
 Want ik, veraard van 't goed, dien vloek der vloeken haat,²⁸
 en wense Hem, wien niets kan in zijn wezen deren,
 30 in zijn geschapenheên te schenden en schofferen.
 Zo wordt het helse rijk van Lucifer gebouwd,
 dat eeuwig duren zal. Geen aanslag is te stout
 voor mij, die niet ontzag den hemel aan te randen.
 Zo neemt mijn wraakzucht al de wereld op haar tanden
 35 en rukt dit groot heelal uit zijnen winkelhaak,³⁵
 dat 's hemels as nog eens van mijne heirkraft kraak'.
 Het lust me hem voortaan gedurig werk te geven,
 en, schoon de bliksem mij ten troon hebbe uitgedreven,
 te laten blijken wat ik, na dien val, vermag.
 40 Al schoot onz' macht te kort daarboven, 't hoog gezag
 moet aanzien dat ons nog die macht is bijgebleven
 zijn willekeur in al zijn werk te wederstreven.⁴²
 De naam van Almacht is een titel zonder daad,⁴³
 een krachteloze klank van roemzucht. Wist Hij raad
 45 om enig wezen gans van iets tot niets te brengen,
 't was uit met mij: men zou me in wezen niet gehengen,⁴⁶
 min laten in 't bezit van 's afgronds heerschappij.
 Daar legt zijn macht te laag; al schijnt mijn macht in lij⁴⁸
 te leggen, loeft men aan, gewis het kan niet feilen,⁴⁹
 50 wij zullen in den wind dien hoek te boven zeilen,
 en drijven dan ruim schoots de rijke haven in⁵¹
 waarnaar men stevent; al 't geluk hangt aan 't begin:
 aan d' uitkomst hoeft men niet te twijflen door mistrouwen.
 Laat vrij al 't hemels hof van zijne tinne aanschouwen
 55 dat wij niet slapen, als er roof te halen is.
 Hij zette uit achterdocht, om 't rijk der duisternis
 in toom te houden, hier een schildwacht uit van engelen,
 die zouden Adams hof beschutten en zich mengen
 in onraad en gevaar; dies dienen wij bedekt

28 *veraard*: ontaard

35 *uit zijnen winkelhaak*: uit zijn voegen

42 *willekeur*: wat Hij wenst

43 *De naam van Almacht*: de titel 'Almachtige' komt niet met de feiten overeen. In de volgende regels wordt dit toegelicht: God kan niet ongedaan maken wat Hij eens heeft geschapen

46 *in wezen niet gehengen*: het bestaan niet toelaten

48 *zijn*: Gods; *in lij te leggen*: geen wind te ontvangen

49 *loeft... aan*: zoekt... de wind op

51 *ruim schoots*: met volle zeilen (zeilmetaforiek)

- 60 te werken, eer men hen tot tegenstand verwekt.
De koning van den hof, onnozel, zonder wapen,⁶¹
mag op deze englenwacht gerust en veilig slapen:
want, zonder zulk een wacht, 't waar' tijd om, zonder schroom
of Adam, of zijn gade, in hunnen eersten droom
- 65 te wekken met den slag, of door een helsen wasem
en smook van pekstok hun het leven en den asem
te nemen. Hem ten schimp, die mensen 't leven gaf.
Zo zou de lusthof hem gedijen tot een graf,⁶⁸
ik, om de lijken heen, met pek- en zwavelkransen,
- 70 hier onder 's levens boom, in 't rond triomfe dansen
en brullen dat het aarde en hemel overklonk.
Doch dit 's een poos te vroeg, men moet den tweeden sprongk
(want d'eerste is ons mislukt) zo reukeloos niet wagen,⁷³
maar zachter toetreên, en; gelegenheid belagen⁷⁴
- 75 vanwaar en hoe men best den Schepper bij den dag
in enig schepsel, groot of kleen, bestormen mag.
Alle afbreuk strekt tot winst, men moet allengs bij trappen
beginnen en van laag opsteigeren en stappen.
Wie stadig steigert raakt ten leste waar het stuit.⁷⁹
- 80 Een rijp beraad draav' voor: dat wint een slag vooruit,
laat zien wat kans, wat stof de opgaande dag wil geven.
De zon, aan 't rijzen, zal den lusthof verf en leven
bijzetten; Adam met zijn gade, hand aan hand,
doorwandelen den hof, die, hereljk geplant,
- 85 hen luttel min ziet dan aartsenglen begenadigd⁸⁵
en uit Gods vollen schoot, naar lijf en ziel, verzadigd.
Men sla het onderling gesprek van verre gâ,
bespie wat middelen den schepselen tot schâ
en afbreuk dienen. Let, in enen hoek gescholen,
- 90 wat hun verboden werd, en wat hen wordt bevolen,
op lijf- en zielstraf: want de Hoogste is niemands vriend⁹¹
dan die zijn hovaardij ten roem en aanwas dient;
een oorzaak, waarom gij, mijn hemelse eedgenoten,

61 *onnozel*: onschuldig

68 *Zo... graf*: zo zou de door God geschapen lusthof voor de mens een graf worden

73 *want... mislukt*: namelijk de opstand in de hemel; *reukeloos*: roekeloos

74 *gelegenheid belagen*: zijn kansen beloeren

79 *waar het stuit*: het eindpunt

85 *luttel min*: als weinig minder

91 *op lijf- en zielstraf*: onder bedreiging met dood en verdoemenis

- als wederspanningen, ten afgrond zijt gestoten,
 95 en zo verstoten, en veranderd van gestalt,
 dat in der eeuwigheid geen wederkeren valt⁹⁶
 naar boven, waar de poort en draaiboom blijft gesloten.⁹⁷
 Maar laat ons schuilen, eer het licht kome opgeschoten
 in 't heldere oost', en uit het welig rozendal
 100 heer Adam, met zijn bruid gewekt, op 't aanzicht vall',
 en zijnen leenheer loov', die hem 't bezit van Eden
 te leen geschonken heeft en, onder zijne treden,
 den boomgaard zegent. Houdt u stil, alsof gij sleept,
 en slaat deez' laan in, waar de schaduw meest verdiept
 105 in 't oog van 't lieve paar, van d'englenwacht zo blijde¹⁰⁵
 te groeten, waar ze treên, gekleed in witte zijde
 van erfrechtvaardigheid, geslingerd om hun leên,
 en ook zo fijn van draad dat door de zijde heen
 de schoonheid van het lijf uitschijnen kan en gloeien,
 110 gelijk we door den dauw het rijzend licht zien groeien.
 Uit deze schaduw kan men best den hof bespiên.
 Zij komen: duikt, 't is tijd, zo kunnen ze ons niet zien,
 wij hen en hun gesprek en wezen en gebaren¹¹³
 al stil beluisteren en gâsleen door de blaëren.
 115 Hij zwaait een mirt; zij riekt een roos, vers afgeplukt¹¹⁵
 en nog geloken. Al 't geboomte neigt en bukt
 eerbiedig neder, waar ze aandachtig henetreden.¹¹⁷
 De hemel luistert naar hun aandacht en gebeden.

ADAM, Eva

ADAM

- Daar rijst het alverkwikkend licht,
 120 dat, laag gedaald beneên de kimmen,
 de schaduwen en bleke schimmen
 verdrijft van 's aardrijks aangezicht.
 De vooglenzang, aan 't licht ontsteken.¹²³

96 *valt*: zal gebeuren

97 *draaiboom*: afsluiting in de vorm van een beweegbare paal

105 *in 't oog van*: voor de ogen van (zodat ze niet goed kunnen zien); *van*: door

113 *wezen*: uiterlijk

115 *mirt*; *roos*: liefdessymbolen

117 *aandachtig*: vervuld van godsdienstige overpeinzingen

123 *aan 't licht ontsteken*: aan de gang gebracht door de dageraad

- 125 begint met ene morgenwijs,
 den groten Zegenaar ten prijs,
 aan alle kanten uit te breken.
 Ai, laat ons beurtewijs den toon
 der vooglen, vroeg aan 't kwinkeleren,
 navolgen, en 't geluid schakeren,
 130 en strengelen tot ene kroon.
 Ik wil u voorgaan met gezangen!
 Gij moogt me volgen, rijk van lof.
 Maar nu, mijn liefste. Van wat stof,
 vanwaar den zang best aangevangen?

EVA

- 135 Van wien toch beter dan van God,
 de bron en springaêr aller dingen?
 Kunt gij van ietwat lievers zingen?¹³⁷
 Hij is uitdeler van ons lot.
 Hef aan, mijn liefste, op 't hoog behagen;
 140 ik volg uw voorzang keer om keer,
 opdat de galm den beurtzang leer'
 aan dal, spelonken, bos en hagen.

ADAM

- Van U beginnen wij met reên,
 zodra de zon ter kimme uitrijze,
 145 Algoede, Almachtige en Alwijze,
 der dingen oorsprong, enig een.
 Wij zagen, toen onze ogen zagen,¹⁴⁷
 U endloos schoner dan de zon,
 een schijn gelijk, die in een bron,
 150 den mens gelijkt, o bron der dagen!
 Wij zagen die ons 't wezen schonk,
 en uit het rode klei boetseerde,
 een ziel inaêmde en haar vereerde¹⁵³
 met enen glans, die uit U blonk.

137 *lievers*: meer dierbaar

147 *Wij zagen... gelijkt*: vanaf het ogenblik dat we konden zien, zagen we U als nog schoner dan de zon, die als het ware een weerspiegeling van U is, net zoals de weerkaatsing die in een bron op een mens lijkt

153 *inaêmde*: inblies

- 155 Gij dommelde uwen heldren luister¹⁵⁵
 in onze ziele, een majesteit
 van vrijen wille, onsterflijkheid
 en reden, nooit bewolkt noch duister.

EVA

- Geloofd zij God, die u verscheen,
 160 en was en is en eeuwig dure.
 Gij zweemt naar d' edelste nature,
 en hebt met aardsheid iets gemeen.
 D'Alwijze wist twee ongelijken,
 de ziel en 't lichaam door een band
 165 te binden met zijn sterke hand,
 een band, die nimmer zal bezwijken.

ADAM

- De Godheid plantte dezen hof
 tot een gerust verblijf des mensen.
 Hier groeit al wat een hart kan wensen.
 170 Hier vindt mijn bouwlust bouwens stof.¹⁷⁰
 Hier springt de bron, die tweepaar stromen
 uitlevert en den hof besproeit,
 waar zij langs bloeiende oevers vloeit,
 en laaft de wortels van de bomen.
 175 Hier bloeit de boom, die 't leven voedt,
 en geesten koestert in onze aêren¹⁷⁶
 door 't ooft, gedekt met zilvre blaêren,
 dat 's mensen graagheid eeuwig boet.¹⁷⁸
 De dauw, die 's morgens valt van boven,
 180 is zuiver mann' en lekkernij¹⁸⁰
 op onze tong. Hoe zouden wij
 dien oorsprong alles goeds niet loven!

EVA

Geprezen zij de Zegenaar,
 die 's mensen hart zo mild verzadigt,

155 *dommelde*: mengde

170 *bouwlust*: lust tot planten en verbouwen, de opdracht die Adam van God heeft gekregen

176 *en... aêren*: de levensgeesten in onze aderen weldoet

178 *gragheid*: eetlust; *boet*: verzadigt

180 *mann'*: manna, hemelse spijs

- 185 en met zijn rijkdom begenadigt.
 Wat uit Hem vloeit is wonderbaar.
 Hij stortte hier een vollen horen
 van overvloeden voor ons uit.
 't Is God al wat de hof besluit.¹⁸⁹
 190 Hij sluit voor ons geen schattrezoren.¹⁹⁰

ADAM

- Nu ken ik eerst het heil van 't goed
 der meegenootschap, nu gij blijde
 u weet te voegen aan mijn zijde.
 Wat valt mij uw genootschap zoet!
 195 Wat 's eenzaamheid bij 't lief genieten
 van uwe tegenwoordigheid!
 Mijn hulp, indien ge van mij scheidt,
 zou 't leven mij dan niet verdrieten?
 Mijn zuster, dochter, of mijn bruid,¹⁹⁹
 200 hoe zal ik u, mijn liefste, noemen?
 Het paradijs strooit palm en bloemen,
 voor uwe voeten groeit het kruid.

EVA

- Wat u, mijn lief, alleen vermaakt
 en anders niet, zal mij behagen,
 205 van dat het eerst begint te dagen,
 totdat de zon haar dagvaart staakt.
 Gevolgzaamheid, bescheid, en stilte,²⁰⁷
 een vrolijk hart, een blijde geest,
 voegt d' eerste bruid, op 't eerste feest,
 210 Dat God mijn hart in't uwe smilte.

ADAM

Wachtenglen, volgt ons spoor, heft vrolijk aan: ontvouwt,
 bij beurte op ene rij, den oorsprong aller dingen.

189 vgl. vs. 335

190 *schattrezoren*: schatkisten, m.a.w.: alles is voor ons beschikbaar (met een stilzwijgende vooruitwijzing naar de éne uitzondering)

199 *zuster*: immers met God als gemeenschappelijke vader; *dochter*: omdat Eva uit Adams rib geschapen is; *bruid*: als zijn levensgezellin

207 *bescheid*: bescheidenheid

De galm van 't paradijs schept lust u na te zingen
hoe dit heelal uit niets zo heerlijk wierd gebouwd.

REI VAN WACHTENGELEN

Eerste Zang

- 215 God schiep den baaierd, woest en duister.²¹⁵
Natuur had maar één aangezicht,
lag vormeloos en zonder luister.
Toen sprak de Hoogste: 't werde licht,²¹⁸
en daadlijk werd het licht geboren,
220 een lichaamloze schemering,
die nog geen ogen kon bekoren,
en evenwel haar rondening
voltrok, in tweemaal twalef stonden,
rondom den blinden baaierd heen,
225 waar 's werelds zaad in lag gewonden,
en elke hoofdstof ondereen.²²⁶
O licht, wij komen u begroeten,
als d' oudste dochter aan Gods voeten!

Eerste Tegenzang

- De zelve hand, die 't licht aanleide,
230 de waatren boven 't hoog gespan²³⁰
des hemels van de laagte scheidde
en sloot ze binnen hunnen ban,
opdat het mensdom zich, van onder
zijn ogen slaande in 's hemels boog,
235 om 't waterengewelf verwonder²³⁵
dat op Gods almacht drijft omhoog.
Een hoofdstof, wuft en ongebonden,²³⁷
gehoorzaamt Hem, die haar beriep
omhoog uit grondeloze gronden.

- 215 In deze lyrische beschrijving van de schepping volgt Vondel het verhaal van Genesis met de zes scheppingsdagen, maar veel details zijn ontleend aan het scheppingsverhaal in Ovidius' *Metamorphosen* I; *baaierd*: oerchaos
218 't werde: 't worde
226 *hoofdstof*: element; *ondereen*: door elkaar
230 *gespan*: uitspansel
235 *waterengewelf*: wolken
237 *wuft*: bewegelijk

- 240 en uit kristal een hemel schiep,
om in dien kreits rondom te vloten.²⁴¹
Zo werd de tweede dag gesloten.

Tweede Zang

- Maar d'aarde lag nog diep gezonken
in 't water, dat haar aanschijn dekt.
245 Toen scheidde d' Opperste 't verdrongen,
en droog en vocht. De vloed vertrekt.
Zo stond het water op de stranden
gestuit. Men zag alom in 't rond
de driftige en de vaste landen,²⁴⁹
250 en berg en duin op zee gegrond.
Hij kleepte d' aarde in kruid en lover,
bezaaide haar met vruchtbaar zaad.
Hier zweefde levenwekker over,²⁵³
en zette ze in 't gebloemd gewaad
255 te pronk, gelijk we haar aanschouwen.
O grote schoonheid der landouwen!

Tweede Tegenzang

- De hemel eiste ook zijn sieraden,
als d' Almacht daar de toorts ontstak,²⁵⁸
de zon, die met robijnen raden²⁵⁹
260 haar heirbaan volgde en niet ontbrak
uit Oosten helder op te dagen;
waarna de maan haar ronde sloot;
gestarnt de schaduw voor kwam jagen²⁶³
en dansen om den hemelkloot.²⁶⁴
265 Zo leert men jaren onderscheiden
en maanden; en het aardrijk kreeg

- 241 *in dien kreits*: in die hemelkring (vermoedelijk doelt Vondel hier op het 'uitspansel' in het algemeen (Gen. 1:6-8) en niet specifiek op de kristallijnen hemel, de hoogste van de hemelsferen - de wolken immers behoren evident op een lager niveau); *vloten*: drijven
249 *driftige*: drijvende (het lijkt alsof eilanden in zee drijven)
253 *levenwekker*: lentewind
258 *als*: (zoals bleek) toen
259 *raden*: wielen
263 *voor... jagen*: verjagen
264 *dansen*: een uitdrukking die Vondel vaker gebruikt voor de bewegingen van vaste sterren en planeten; *hemelkloot*: hemelrond

zijn warmte in beemden, bos en weiden,
 terwijl de zon neerdaalde of steeg,
 om 't leven van natuur te kweken.

270 Men ziet iets godlijks in dit teken.

Derde Zang

De tweepaar hoofd- en wereldstoffen²⁷¹

ontvingen rede haar beslag,²⁷²

het licht des hemels is getroffen.²⁷³

Maar wat verwacht de vijfde dag

275 van d' Opermacht? De vis en vogel,

die 't vocht bezwemt en d' open lucht

met scherpe vin en vluggen vlogel,

bewaart zijn streek en lichte vlucht.²⁷⁸

Daar weemlen walvis en dolfijnen,

280 hier stijgen aadlers hemelhoog,²⁸⁰

die zelfs de zon, te sterk in 't schijnen,

braveren met hun scherpziend oog.

De zee en lucht begint te leven.

Natuur heeft elk zijn wijk gegeven.

Derde Tegenzang

285 De zesde dag verwekt de dieren,²⁸⁵

die, 't hoofd omlaag, het gras betreên,

of d' ogen slaan naar 's hemels vieren,

en gâs slaan wat hun viel te leen

van God, den eigenaar der dingen,

290 die om den mens den hemel schiep,

ook lichaamloze hemelingen,²⁹¹

die hij tot 's mensdoms dienst beriep

in 't paradijs, waar twee tegader

gewettigd zijn van d' eerste macht,²⁹⁴

271 *tweepaar hoofd- en wereldstoffen*; vier elementen

272 *rede*: al

273 *getroffen*: goed getroffen

278 *bewaart zijn streek*: houdt goed koers (in zee)

280 *aadlers... oog*: vanouds wordt geloofd dat de adelaar in de zon kan kijken

285 *dieren*: zowel dieren als mensen zijn bedoeld; de eerste kijken omlaag, de mens kijkt omhoog (vgl. Ovidius, *Metamorphosen* I, 84-86)

291 *lichaamloze hemelingen*: engelen

294 *gewettigd*: als ware kinderen Gods erkend

295 die hun verscheen, gelijk een vader,
hen trouwde en minzaam samenbracht.
Gezaligd paar in 's aardrijks hoven,
verwacht een schoner hof daarboven.

Tweede bedrijf

GABRIËL, Rafaël, Michaël

GABRIËL

- Wij zweefden zacht en stil den blanken Melkweg neer,
 300 de morgenzon voorbij, die, schijnende uit het meer
 van 't oosten zuidwaarts aan, met haren gouden wagen,
 den middag kronen ging, toen wij deez' springbron zagen
 vier aders leveren aan 't aardse paradijs,
 naar 't hemelse genoemd, en waar de bruiloftswijs,
 305 tot vreugd van d' eerste trouw met vrolijke englentongen,
 voor bruidegom en bruid, zal worden opgezongen.
 Zo streken wij terstond de vleugels hier ter stee,
 gelijk een arendsvlucht, die wijd, van over zee
 of uit de starren strijkt in top van hoge cederen
 310 en dan zichzelf dekt en schaduwt met haar vederen.
 Wat heeft de Godheid hier een hemelsdom geplant!
 Hoe roken wij den geur van 't melk- en honingland,
 en blanke leliën en vers ontloken rozen!
 Hoe flonkren d'oevers hier van bdellion, turkozen,
 315 karbonklen, onyxsteen en flikkrend diamant!
 De grond is een tapijt van bloemen, gene hand
 van geesten kan zo rijk borduren en schakeren.
 Wat vogels steken hier in kostelijke veren!
 Daar staat d'eenhoren, die zich spiegelt in de bron.³¹⁹
 320 Hier volgt de zonnebloem het aanschijn van de zon
 en schijnt in 't hart ontvonkt van levendige stralen.³²¹
 Wat vogels zingen daar alle engelse koralen³²²
 met hunne kelen na! Hoe welig hangt dit ooft!

319 *eenhoren*: symbool voor maagdelijkheid (vgl. ook vs. 1072-1081)

321 *schijnt... stralen*: en lijkt in haar hart door de krachtige stralen van de zon ontvonkt te zijn

322 *engelse koralen*: engelenkoorzangers

- Hoe zwik deez' muskadel! D' oranjeboom belooft³²⁴
 325 den mond verkwikkend sap, men ziet het vee gedijen
 bij keur van geurig kruid en duizend lekkernijen.
 De rug van 't dertel lam, gedost met ene vacht³²⁷
 van gloënde purperverf, getuigt door zijne dracht
 in welk een beemd het weidt en draagt livrei en wapen
 330 van koning Adams hof, ter heerschappij geschapen.
 De boom zweet honingdauw, de beek geeft room en wijn.³³¹
 De boomschors is kaneel. Hier valt de zonneschijn³³²
 gematigd, niet te heet, noch koel, hetzij de stralen
 in top staan, 't zij het licht verrijze of koom' te dalen.
 335 D'Alzegenaar stort hier zichzelf teffens uit,
 en waart in dier en erts en steen en plant en kruid,³³⁶
 doch meest in Adam, heer van 't edelste geweste.
 De hemel gaf zijn hart aan 't aardrijk hier ten beste.

RAFAËL

- Aartsengel Gabriël, doorluchtigste gezant,
 340 deez' lusthof, die de kroon van 's aardrijks hoven spant,
 behoeft geen engelenlof en gaat het al te boven.
 Het lofbazuinen kan zijn schoonheid slechts verdoven.
 De Godheid wandelde in de lommer van deez' blaën
 en liet, na 't planten, in den hof haar stappen staan.
 345 God heiligde den grond, zo zegenrijk betreden,
 en schonk deez' streek den naam van wellust, dat is Eden,³⁴⁶
 waar geen volkomenheid ontbreekt, in 's mensen oog.

GABRIËL

Mijn leistar, Rafaël, die in den hoogsten boog³⁴⁸
 des hemels werd gewijd in 't zevental, wilvaardig³⁴⁹

- 324 *muskadel*: druif
 327 *lam... purperverf*: in de Vergiliaanse paradijsbeschrijving in *Ecloga* IV (vs. 45) komen eveneens purperkleurige lammetjes voor; de lammeren dragen bij Vondel purper (de koningskleur) om te tonen dat zij onderdanen zijn van Adam die door God tot heersen is geschapen
 331 *boom... honingdauw*: eveneens ontleend aan *Ecloga* IV (vs. 30); *beek... wijn*: ontleend aan de paradijsbeschrijving van Ovidius (*Metamorphosen* I, 111)
 332 *Hier valt... dalen*: vgl. Ovidius, *Metamorphosen* I, 107: het was er altijd lente
 336 *waart*: is te vinden in
 346 *Eden*: betekent wellust
 348 *leistar*: Rafaël wordt zo genoemd omdat hij Tobias in het gelijknamige (apocriefe) bijbelboek begeleidde
 349 *zevental*: de zeven engelen voor Gods troon (Openb. 8:2)

- 350 de Godheid naar den mond te zien en Gods rechtvaardig
besluit te sterken, het wordt tijd dat wij gelijk
den koning groeten, met den intree van zijn rijk,
en zijne koningin, en, onder 't heus bejegenen,
hun heil toewensende, de twee gelieven zegenen
355 in 's Allerhoogsten naam en kronen blij van geest.
Dan zult ge aan mijne zij het heerlijk bruiloftsfeest
bekleden. Pas het paar, als ik 't gebie, te kransen³⁵⁷
met eeuwig lauwerier, gebrocht van 's hemels transen,
doorvlochten met robijn en hemels diamant.
360 Laat 's hemels rei den dis met zijn gewijde hand
voorzien van dierbaar ooft, gewassen aan die takken,³⁶¹
dat 's mensen leven voedt en tegen het verzwakken
de zenuw stijft en sterkt; het bloed in enen staat³⁶³
bewaart op zijn gewicht en ingeschapen maat;³⁶⁴
365 als olie van d' olijf de vlam, die, zonder zwichten,
niet ophoudt even klaar te branden en te lichten.
De zon ga haren gang en merke tijd en uur,³⁶⁷
deez' boomvrucht kweekt en sterkt het wezen van natuur,
alle eeuwen uit en in, ervijand van 't bederflijk.
370 Zo leeft de mens als God en d' engelen, onsterflijk.
Gods veldheer Michaël blijv' midlerwijl de wacht
bevolen van den hof, om 't goddelijk geslacht,
het mensdom, gâ te slaan, zo ver het God gehenge,
opdat geen hels gespan zich in de bruiloft menge,
375 en bruidegom en bruid, versteken van zijn hulp,
den dood niet drinken uit een parlemoeren schulp,³⁷⁶
waarin men druiven perst en rijpe muskadellen,
die aan de wijnrank, mild van sap, uit weelde zwellen.
Kortom, een ieder lette op zijn ontvangen last.

357 *bekleden*: bijwonen; *Pas*: zorg ervoor

361 *ooft*: het gaat hier om de vruchten van de boom des levens. Daar mag de mens van genieten om zo onsterfelijk te worden. De verboden vrucht is die van de boom der kennis

363 *zenuw*: spier; *in enen staat*: in dezelfde (goede) toestand

364 *op zijn... maat*: naar gehalte en natuurlijke hoeveelheid

367 *De zon... uur*: hoe dikwijls ook de zon haar baan gaat en op de tijden past

376 *den dood... zwellen*: de formulering is een klassieke topos: vergif uit een kostbare schaal drinken. Zo gaat het toe aan een vorstelijk hof

MICHAËL

- 380 Gezant des hemels, ik verschijn geharrenast
 met hellem en rondas, uit diamant geklonken,³⁸¹
 en dit tweesnedig zwaard, waar vier en gloed en vonken
 uit sprongen, toen ik 't heir van Lucifer besprong,
 en uit Gods tronen in den diepen afgrond drong.
- 385 Al kwam hij brullende van onder opgedonderd,
 waar 's aardrijks navel walt God vloekt houdt afgezonderd³⁸⁶
 van 't koesterende licht, dat al wat leeft verkwikt:
 wij staan voor geen geweld verbijsterd noch verschrikt.
 Gebie slechts: 't lust me hem nog eens op 't spits t' ontvangen,³⁸⁹
- 390 en 's afgronds wapenroof in 's hemels kerk te hangen.³⁹⁰

GABRIËL

- Welaan, belieft het u, bewaak den hof rondom.
 Eerst volg' een poos, totdat ons Adam wellemekom',³⁹²
 wij 't rijk gezegend paar bekransen met laurieren,
 en onverwelkbaar loof. Men zal de bruiloft vieren,
- 395 waar 's levens boom bedekt den klaren waterspronk,
 waaruit terstond een leeuw met zijn leeuwinne dronk,³⁹⁶
 en zoveel dieren als op Adams wenk verzamten,
 bij hem getekend, elk met hun bijzondere namen.³⁹⁸
- Mij dunkt daar ziet men bruid en bruidegom gepaard
- 400 genaken hand aan hand, zij komen herrewaart.
 Hoe lief en aangenaam is zulk een trouwgenootschap!
 Ik wens Gods zegen hun t' ontvouwen met mijn boodschap.
 Een rei wachtenglen volgt van achter op hun spoor,
 en streelt met blijden zang 't aandachtige gehoor.

381 *rondas*: schild

386 *'s aardrijks navel*: de grensplaats tussen aarde en onderwereld

389 *hem... ontvangen*: met hem het gevecht aan te gaan

390 *'s afgronds wapenroof... hangen*: vanouds was het gebruikelijk op de vijand veroverde trofeeën in tempels en (later) kerken op te hangen

392 *Eerst... poos*: laten we een tijdje pauzeren

396 *terstond*: zojuist

398 *getekend... namen*: vgl. Gen. 2:19 waar Adam de schepselen namen geeft

ADAM, Gabriël

ADAM

- 405 Ai zie, mijn liefste, wat geluk zal ons gemoeten?
 Daar komt het hemelsdom met zijne zuivre voeten
 den grond van dezen hof bezwieren uit de lucht.
 Zij laten ene streek van goud in hunne vlucht
 van boven na. Ai zie, wat zijn dat schone pennen,
 410 hun vlug ten blanken rugge uitwassende, om te rennen
 in wind en starren, op des Oppersten geboôn!
 Zij brengen gaven mede en meer dan ene kroon
 van lauwerblaên. Wat wil d' Almachtige openbaren,
 die, schoon ons een getal wachtengelen bewaren,
 415 nog hoger geesten uit de starren nederzendt?
 Godheilig hemeltal, de Godheid best bekend,
 weest wellemek; hetzij 't u lust omlaag te zweven,
 en uit te spannen, om 't gewest, waar mensen leven,
 eens door en door te zien; het bovenste en 't beneên
 420 te zien afsteken op elkandre en tegen een,⁴²⁰
 om klaarder 't onderscheid van 's hemels rijke schatten
 en 's aardrijks minder goed in uw verstand te vatten;
 hetzij u d' Opperste met een bijzondren last
 hebbe uit zijn troon gestierd, gelijk 't Hem eeuwig past
 425 den schepselen een wet naar zijnen wil te zetten;
 gij zijt ons welkom, meer dan welkom. Onbesmetten,
 die d' onderwereld uw gemeenschap waardig kent,⁴²⁷
 gij moet ons bei, naardien 't geluk u herwaarts zendt,
 gezelschap houden, 't licht in onze duisternissen⁴²⁹
 430 en 't hemels paradijs om 't aardse een weinig missen,
 indien des mensen bede op englen iets vermag.

GABRIËL

- O stedehouder van het opperste gezag⁴³²
 op aarde, zijt gegroet, eerste oorsprong der geslachten,
 en stam der spruiten, waar de werelden op wachten;
 435 o vorst, die God alleen voor uwen leenheer houdt,

420 *tegen een*: tegen elkaar

427 *onderwereld*: de aarde

429 *'t licht*: het (hemels) licht

432 *O stedehouder... op aarde*: dit verwijst naar de vroegere titel van Lucifer, ook stadhouder van God, maar dan in de hemel

- de Godheid, op wiens macht en goedheid gij vertrouwt,
 God, die u paarde door zijn hemelse genade
 met deze uw eigen rib, uw vlees, en wedergade,
 zendt ons van boven, om u heil in dezen staat
 440 te wensen in zijn naam, opdat de dageraad
 der wereld schoner rijze en opluik in u beiden,
 de bruiloft innega, op 't goddelijk geleide,
 en d' eendracht u getrouw verbindt door den band
 van 't onderling verbond, bezegeld hand aan hand.
 445 En gij, o zuster, bruid en dochter van uw hoeder,
 genârijke Eva, licht der maagden, grote moeder⁴⁴⁶
 van zoveel levenden als d'aarde uit uwen schoot
 van ver alrede ontmoet, volschone bedgenoot
 des schoonsten bruidegoms, gij morgenstar der vrouwen,⁴⁴⁹
 450 wat wil uw naam en faam zich wijd en zijd ontfouwen,
 indien d' Alzegenaar, die u zo hoog verheft
 en dus te prijkt zet, in deze echt zijn oogmerk treft!⁴⁵²
 Gedooft nu dat we u beid', in 's Hoogsten naam, bekransen,
 terwijl de hemelen al juichende om u dansen.
 455 Ontvangt deez' kronen, gij die dus gelukkig paart.
 Een groter kroon wordt u in eeuwigheid bewaard.

ADAM

Gij komt ter goeder ure ons eren hier beneden.

GABRIËL

Wij komen door Gods last uw bruiloftsdis bekleden,
 waar 's levens boom den dis met zijne schaduw dekt.

ADAM

- 460 Gelooft zij d' Opperste, die zijn genade strekt
 en uitbreidt wijder dan de heldre zonneglansen
 zich spreiden overal, uit zijn turkooizen transen.
 Wij nemen uwen wens en zegen dankbaar aan.
 De rijkste vader stort in zijnen onderdaan
 465 't genârijk hart uit, door ontelbaar tal van goeden.

446 *grote moeder... ontmoet*: vgl. Gen. 3:20, waar de naam Eva wordt uitgelegd als 'moeder aller levenden'

449 *morgenstar*: stralende eersteling

452 *te prijkt zet*: als een bruid te prijkt zet (een huwelijksgebruik in Vondels tijd)

De vrucht van 's levens boom is machtig ons te voeden
met alle lekkernij, die lijf en ziel vernoegt.

Hij heeft me deze gade uit liefde toegevoegd,
opdat ik haren troost en noodhulp zou genieten.

470 Zo kan geen eenzaamheid mij kwetsen noch verdrieten.
Het hart der Godheid legt hier voor ons beiden bloot.⁴⁷¹

GABRIËL

Gelukkig leeft ge met uw lieve trouwgenoot,
gelijk een koning, zij als koningin van Eden.

ADAM

Gij reien, volgt, terwijl wij door den lusthof treden,
475 ons spoor met feestgezang. 't Gevogelt zingt u voor.
De dieren luisteren en geven u gehoor.

REI VAN WACHTENGELEN

Eerste Zang

Wie kan zijn gratig oog verzaden⁴⁷⁷
aan 't paar, ter bruiloftsfeest bereid,

480 bekleed met zuivere gewaden
van hemelse Erfrechtvaardigheid?
Gewaden, niet van vrouw Nature
gewrocht, neen, zeker, neen o neen:
de stof van 't kleed is veel te pure,
en niet te vinden waar we treên.⁴⁸⁴

485 Dat kleed viel hun ten deel van boven.
De Godheid schonk dien bruiloftsschat
hun beid' uit liefde in d' aardse hoven.
Och dat geen aardsheid dit bekladd',
noch vuile vlek het schende in 't pralen.
490 Geen blankheid mag het hierbij halen.

Eerste Tegenzang

Deez' zuiverheid sproot uit geen zonne
die daaglijks opgaat voor 't gezicht,

471 *Het hart... bloot*: Gods liefde is hier voor ons beiden kenbaar

477 *gratig*: gretig

484 *waar we treên*: nl. op aarde

- maar uit der hemellichten bronne,
 eerste oorzaak van al 't zichtbre licht.
 495 De Godheid, uit genâ bewogen
 tot mildheid, wou zijn beeld bekleên⁴⁹⁶
 op 't herelijkst; het Alvermogen
 het puik van 's hemels schat besteên
 aan 't mensdom, bij hem uitgekozen.
 500 Nu wijken zuiverheid en geur
 van witte leliën en rozen
 voor deze bloem. Nu wijkt de keur
 van bloemen en alle andre stoffen.
 De Godheid heeft haar wit getroffen.⁵⁰⁴

Tweede Zang

- 505 De mens, uit lijf en ziel bestaande,
 twee delen, ongelijk van aard,
 gevoelt geen strijd, geen overslaande
 gewicht: want elk van bei bewaart
 den evenaar, d' een wil als d' ander.⁵⁰⁹
 510 De reden onderworpt zich God,⁵¹⁰
 het lijf de ziele, wijs en schrander.
 Verloor de mens deez' gaaf, dit lot,
 en most hij bij zijn kracht volharden,⁵¹³
 natuur kon hem niet houden staan.⁵¹⁴
 515 Men zag het bruiloftskleed aan flarden
 en al die schoonheid gans vergaan,
 waar Cherubijnen zelfs om blaakten.
 Nu dekt een wolk van glans de naakten.

Tweede Tegenzang

- 520 Gelijk de keel en harpensnaren,
 gespannen op eenzelven toon,
 een schoon geluid in d' oren baren,
 dat engelen trekt uit hunnen troon.

496 *beeld*: nl. de mens. Vgl. Gen. 1:26

504 *haar*: volgens het woordgeslacht van Godheid - in vs. 496 had Vondel dit vermeden om geen misverstand te wekken; *wit*: doel

509 *evenaar*: balans

510 *onderworpt*: onderwerpt

513 *bij zijn kracht*: op eigen kracht

514 *natuur... staan*: dan kon de natuur hem niet als een geheel in stand houden

zo baart d' eenstemmigheid in 't paren
 van lijf en ziele aaneengetrouwd,
 525 een lieflijkheid, die door alle âren⁵²⁵
 de geesten streelt en onderhoudt.⁵²⁶
 Dus leeft de mens gerust op d' aarde,
 gelijk een God, in volle vreugd.
 Och of de Godheid hem bewaarde
 530 in ene zelve lente en jeugd,
 zo kon de bruiloft eeuwig duren.
 Eén band verbindt de twee naturen.

Toezang

Engelsheid en diersheid mengen
 in den mens zich ondereen.
 535 Om deze overeen te brengen
 wou de Vader hier beneên
 met een handvest hem verrijken,⁵³⁷
 die den ongelijken trek
 van de worstlende ongelijken
 540 vreedzaam houdt in hun bestek.
 Eert uw handvest, o gelieven,
 en bewaart uws Vaders last.
 Zo kan u geen vijand grieven.
 Houdt u buiten leed en last.

525 *âren*: aderen

526 *geesten*: levensgeesten

537 *handvest*: wet

Derde bedrijf

ASMODÉ, Lucifer

ASMODÉ

- 545 Doorluchtste keizer van den jammerpoel vol rampen,
 en 't rijk der wereld, wij verschijnen op uw stampen,⁵⁴⁶
 in schaduw van den boom, geladen en vermast⁵⁴⁷
 van heerlijk ooft, waardoor de kennis groeit en wast.
 Gebie al wat ge wilt uw dienaar toebetrouwen.

LUCIFER

- 550 O Asmodé, nu help ons 't rijk des afgronds bouwen.
 Wij zoeken hulp en steun aan uw doortrapten raad,⁵⁵¹
 uit lust ter wrake van dien onverdienden smaad
 en 't schendig ongelijk in 't opperhof geleden,
 waar Michaël, bestormd en wettig aangestreden,⁵⁵⁴
 555 het heir der hemelen met zijnen donderslag
 en bliksemstralen dreef ten troon uit van 't gezag,
 ons eeuwig toegestaan. Nu willen we, als bandijten⁵⁵⁷
 gedurig tegen 't rijk van dien ervijand wrijten,⁵⁵⁸
 niet voor de vuist en door een openbaar geweld,⁵⁵⁹
 560 naardien zijn heirkraft ons te machtig valt in 't veld,⁵⁶⁰
 maar door bedrog en list en heimelijke lagen.
 Zo kan het kleinste dier het allergrootste plagen.
 Nu giet dien aanslag eens in een rechtschapen vorm.⁵⁶³

546 *stampen*: door stampvoeten oproepen

547 *vermast*: overladen

551 *doortrapten raad*: geslepen advies

554 *wettig*: rechtmatig (uiteraard vanuit Lucifers perspectief); *aangestreden*: aangevallen

557 *ons eeuwig toegestaan*: ook dit vanuit Lucifer gezien; *bandijten*: verbannen misdadigers

558 *wrijten*: verzet plegen

559 *voor de vuist*: man tegen man, openlijk

560 *naardien*: aangezien

563 *rechtschapen*: passende, bruikbare

ASMODÉ

- Het allerreedste is dat men listig Hem bestorm⁵⁶⁴
 565 in zijn volschapen beeld, wiens glans zo hemels flonkert.⁵⁶⁵
 Indien ge 't kroost, dat naar den vader zweemt, verdonkert,
 zo keert Hij 't aanzicht van deze ongelijkenis.⁵⁶⁷
 Gij weet hoe hun dit ooft zo scherp verboden is:
 geraakt de zoon 't verbod des vaders t' overtreden,⁵⁶⁹
 570 zo steekt hij zich in schuld, door tranen noch gebeden
 noch gene middelen te zoenen, hoe men schreit.⁵⁷¹

LUCIFER

Dat waar' de misdaad van de hoogste majesteit
 te kwetsen trots hervat, in d'aardse heerschappije.⁵⁷²

ASMODÉ

- Met reden. Vangen we aan van beeldenschenderije,⁵⁷⁴
 575 naardien het afgebeelde in zijnen oppertroon
 te zeker zit. Dus wordt de parel van zijn kroon
 gerukt en in het slijk getrappeld en geschonden.

LUCIFER

- Wij nemen 't in beraad. Maar weet ge ook andre vonden
 te vinden, om allengs en niet zo plotseling
 580 ons t' openbaren? Want de hemel sloot een ring⁵⁸⁰
 en wacht van englen om deez' beiden, die nu paren
 en vrolijk bruiloften. Gij hoort door loof en blaëren.
 den blijden bruiloftsgalm en schellen voglenklank,
 uit telg en tak en haag, ontvonkt aan englenzangk,⁵⁸⁴
 585 het feest inluiden. Men is bezig met bereiden
 en dekken van den dis. Wachtengelen geleiden

- 564 *het allerreedste is*: het ligt het meest voor de hand
 565 *volschapen*: volmaakte
 567 *zo... ongelijkenis*: dan keert Hij zich af van wat in niets meer op hem lijkt
 569 *geraakt*: komt ertoe
 571 *zoenen*: goed te maken, verzoenen; *hoe*: hoeveel... ook
 572 *Dat... heerschappije*: dat zou onze misdaad, nl. majesteitsschennis. trots hernemen, nu dan
 in het aardse machtsgebied
 574 *Met reden*: daar hebt u gelijk in; *Vangen... zit*: laten we beginnen met het beeld (nl. de mens)
 te vernielen, zolang wat afgebeeld is (God) op zijn hoogste troon gezeten voor ons
 onbereikbaar is
 580 *openbaren*: bloot te geven
 584 *ontvonkt*: aangestoken

de gasten en de bruid en blijden bruidegom.

Ook waart hier Michaël, het hoofd der hofwacht, om⁵⁸⁸
te waken dat geen wrok van hels gespook hen store.

590 In 't kort, men houdt er wacht van achter en van voren.
Bandijten worden licht verraden en ontdekt.

ASMODEÉ

Bandijten dienen op te waken, ongewekt⁵⁹²

van hunnen vijand en geen vast verblijf te zoeken,
noch licht en open lucht. De schaduwen en hoeken,

595 spelonk en onweg, bos en galerij en haag⁵⁹⁵
bedekken allerbest het nachtspook, dat bij daag
ongaarne wordt gezien. Het moet zichzelf bewaren.⁵⁹⁷

LUCIFER

Hoe kunt ge werken, en uw aard niet openbaren?

ASMODEÉ

Men trekke een grijns aan van het een of 't ander dier.⁵⁹⁹

LUCIFER

600 Een vogel die de lucht met zijne pen bezwier',⁶⁰⁰
gelijkt den geesten, die op hunne vleugels zweven.

Verkies den adelaar, der voogden vorst, in 't streven⁶⁰²

alle anderen te kloek, en die met zijn gezicht⁶⁰³

en oogstraal niet ontziet het stekend middaglicht⁶⁰⁴

605 te tarten. D' adelaar zou zijnen roof ontdekken⁶⁰⁵

van ver indien hij most verhit ten oorlog trekken.⁶⁰⁶

Hij is gewapend met den bek en scherpen klauw.

Of kies een elephant. Zijn lichaam valt niet nauw

om in te schuilen en bedekt te lopen mommen.⁶⁰⁹

588 *waart*: doet de ronde

592 *op te waken*: waakzaam te zijn; *ongewekt...* *vijand*: niet pas wakker te worden door de komst van de vijand

595 *onweg*: ongebaande paden; *galerij*: laan

597 *bewaren*: bewaken

599 *grijns*: vermomming

600 *pen*: vleugels

602 *streven*: omhoog streven

603 *kloek*: krachtig; *gezicht en oogstraal*: fel stralende ogen

604 *ontziet*: vreest

605 *roof*: buit

606 *most*: zou; *verhit*: vurig

609 *mommen*: in vermomming rond te lopen

- 610 Hij is in reëngebruik de kloekste van de stommen⁶¹⁰
 en machtig met zijn snuit een boom te slaan in 't zand,
 of Adam, in de lucht geslingerd, op den tand
 te vatten, zo 't hem niet van geesten wordt verboden.⁶¹³

ASMODEÉ

- Dat 's waar: de Godheid waakt omlaag voor d' ondergoden⁶¹⁴
 615 en zijn stadhouder, vorst en hoofd van 't aardse rijk.⁶¹⁵
 Geen dier is mensen in zijn kloekheid zo gelijk⁶¹⁶
 en ons zo nut om stil een aanslag uit te werken
 dan een geschubde draak, voorzien van schone vlerken.
 Hij is in vliegen en omzweven uitgeleerd.⁶¹⁹
 620 Zijn tong, om 's mensen spraak te volgen geboetseerd,⁶²⁰
 zou geestig weifelen en liegen en bedriegen.⁶²¹
 Dat waar' de rechte valk om van mijn hand te vliegen,
 en deze onnozelen te grijpen in hun vlucht.⁶²³

LUCIFER

- Spreek zachter, zie eens om en weerom dat geen lucht⁶²⁴
 625 uw stem ontdekke en zij dien groten aanslag merken:
 want hoe gij werkt of niet, men dient bedekt te werken,
 en hen te vangen, eer men onraad kan vermoên.

ASMODEÉ

Wat dunkt u van den draak?

LUCIFER

- De slang is schalk en koen,⁶²⁸
 twee eigenschappen, niet onaardig uitgekoren.
 630 De schalkheid is dit dier natuurlijk aangeboren,⁶³⁰
 gelijk de stoutheid. Zo deez' beiden gaan gepaard⁶³¹

- 610 *reëngebruik*: in het gebruik van de rede; *kloekste*: verstandigste, beste; *stommen*: niet met spraak begiftigde dieren. Een olifant werd als verstandig en godvruchtig beschouwd
 613 *geesten*: goede engelen
 614 *d'ondergoden*: de mensen
 615 *en zijn stadhouder*: en meer speciaal Adam, aangesteld als stadhouder in het aardse paradijs
 616 *kloekheid*: slimheid
 619 *uitgeleerd*: uitermate deskundig
 620 *geboetseerd*: gevormd
 621 *weifelen*: om de waarheid heen praten
 623 *onnozelen*: onschuldige (vogeltjes)
 624 *lucht*: windvlaag
 628 *schalk*: listig
 630 *natuurlijk*: van nature
 631 *stoutheid*: moed

wordt d' aanslag uitgevoerd, die zulk een langen staart
van jammernissen door alle eeuwen na zal slepen.

ASMODÉ

Zij dienen beiden niet al teffens aangegrepen.⁶³⁴

635 Men moet omzichtig gaan en spreken een voor een.

LUCIFER

De vloek en zegen is hun allebei gemeen.

Zij trekken ene lijn: wat d' een begeert wil d' ander.

ASMODÉ

Zo een van beid' in wil en opzet dan verander',
zal d' ander volgen op het spoor van zijne gâ.

LUCIFER

640 Indien de vrouw zich met den man hierop berâ,⁶⁴⁰
is 't vruchtloos aan de vrouw dit stout bestaan t' ontginnen.
Het reedste is eerst het hart van haren man te winnen.
De vrouw volgt lichtelijk het voorbeeld van den man.

ASMODÉ

Indien men op het hoofd geen voordeel winnen kan,
645 zo moet men door de vrouw den man zien om te zetten.

LUCIFER

Zij zal haar lippen traag aan deze vrucht besmetten.

ASMODÉ

Een dertle snoeplust kan haar brengen tot vergrijp.

- 634 *Zij dienen... aangegrepen*: het lijkt alsof Asmodé de woorden van Lucifer in vs. 631 niet goed heeft begrepen. Lucifer bedoelt: als list en moed samengaan, Asmodé verstaat: als de beide mensen samen zijn, en dat vindt hij geen goed idee; *al teffens*: tegelijk
- 640 *Indien... berâ*: als (zoals te verwachten is) de vrouw eerst advies gaat vragen bij haar man, heeft het geen zin deze onderneming bij haar te beginnen

LUCIFER

Het overtreên smaakt rauw.⁶⁴⁸

ASMODEË

De vrucht is vers en rijp
en lekker op de tong, bekoorlijk in hare ogen.

650 Zo wordt gevoelen, smaak, meteen 't gezicht bedrogen,⁶⁵⁰
drie zinnen teffens door een appelbeet alleen.⁶⁵¹

LUCIFER

Zo wordt mevrouw eerst, maar de heer niet overstreên.

ASMODEË

De vrouw moet voortreên, als de zwakste van hun beiden
en bieden hem de vrucht.

LUCIFER

En zo hij haar uitzeide⁶⁵⁴
655 zijn mond te zetten aan het aangeboden ooft?

ASMODEË

Ontvouwt ze wat al goeds deez' appel hem belooft,
hoe kan hij laten eens op haar verzoek te proeven?

LUCIFER

Om enen appelbeet den Oppersten bedroeven,
door 't reukloos overtreên van zulk een streng verbod,
660 en een gewisse dood te sterven om 't genot
van enen mond vol saps, leert dat den mond niet spanen⁶⁶¹
van dodelijk venijn?

ASMODEË

Zo zij 't verzoekt met tranen,
hij slaat zo klein een beê de jonge bruid niet af.

648 *Het overtreên... ogen*: alweer een soort misverstand: Lucifer bedoelt 'rauw' overdrachtelijk,
Asmodé vat het letterlijk op en reageert met 'rijpe' vrucht

650 *meteen*: en tegelijk; *bedrogen*: misleid, verleid

651 *zinnen*: zintuigen

654 *uitzeide*: weigerde

661 *spanen*: zich te onthouden

Ook tergt verbod de lust. Het dreigen van de straf⁶⁶⁴
 665 ontvonkt de lust. Gij weet hoe lust u kon verrukken.⁶⁶⁵

LUCIFER

Maar 't mensdom spiegelt zich aan 's engels ongelukken.

ASMODÉ

Hij is te bijster op meer wetenschap belust.⁶⁶⁷

LUCIFER

Wat zaken zijn hem niet naturelijk bewust,
 ook boven zijn natuur.

ASMODÉ

670 Nog zal hij 't zeil niet strijken,
 maar willen Gode zelf in wetenschap gelijken.

LUCIFER

Den Allerhoogsten niet te wijken was de bron
 en enige oorsprong, waar ons onheil uit begon.

ASMODÉ

Zo dient men langs dien kant hem listig aan te randen.⁶⁷³

LUCIFER

675 Begin en voer het uit. Zie toe, beleg uw banden⁶⁷⁴
 aan alle kanten vast, opdat hij 't niet ontspring'.
 Is u een spook of tien te weinig en gering,
 men zal een regiment oppressen hier ter stede.

ASMODÉ

De schalke Belial, mijn schildknaap, houdt zich rede.
 'k Zal hem berechten hoe hij best ter mensenjacht

664 *tergt*: prikkelt, wekt op

665 *lust*: in dit geval: machtsbelustheid; *verrukken*: meeslepen

667 *bijster*: zeer

673 *langs dien kant*: nl. zijn begeerte naar kennis; *aan... randen*: de aanval te beginnen

674 *beleg uw banden*: maak uw boeien

- 680 de netten spanne, om al het menselijk geslacht,⁶⁸⁰
met enen zelve slag, in 't eerste paar te vangen.

LUCIFER

Het rijk des afgronds zal met smook en lofgezangen
u eeuwig eren, zo gij 't heldenstuk volvoert.

- Al wat de vleermuisvlerk in lucht en zwavel roert⁶⁸⁴
685 verlangt te delen in den rijkdom van dien zegen,
en vaart op hels getoet den overwinner tegen,⁶⁸⁶
zo moedig dat de stoel des hemels, op 't geschal
aan 't wankelen, verschrikt van 's mensdoms zwaren val.
Maar dit 's een poos te vroeg: deez' hofstorm moet eerst voorgaan.⁶⁸⁹
690 Vang rustig aan van 't hoofd, en zie niet om, laat doorstaan.⁶⁹⁰
Verschalk den bruigom eerst en dan de nieuwe bruid.
Spreek Belial: daar komt hij aan en vlamt op buit.⁶⁹²

BELIAL, Asmodé

BELIAL

- Mijn heer, ik zocht u, in de lommer van deez' hoven,
waar gij op 't stampen kwaamt van onder opgestoven.
695 Hoe luidt de roep toch van den grootvorst Lucifer?
Wat blijdschap hoort men hier?

ASMODÉ

Deez' bruiloft wordt niet ver
van hier gehouden, maar wij zijn er niet geroepen.⁶⁹⁷

BELIAL

- Wat bloeit deez' lusthof schoon! Hier valt genoeg te snoepen.
Het paradijssooft drupt den gapende in den mond.
700 De lucht van kruid en bloem riekt heilzaam en gezond.⁷⁰⁰
De bomen bloeien door al 't jaar, als uit gewente.

- 680 *om... vangen*: d.w.z. Adam en Eva slepen (door de erfzonde) de hele mensheid in de ondergang
mee
684 *vleermuisvlerk*: vanwege het geruisloos aanzweven vaak voor geesten gebruikt; *lucht en
zwavel*: de helse zwavelhoudende lucht
686 *getoet*: getrompet
689 *dit*: deze vooruitblik; *hofstorm*: aanval op de hof
690 *hoofd*: Adam; *laat doorstaan*: laat 't gebeuren
692 *Spreek*: praat met; *vlamt op*: is verlangend naar
697 *geroepen*: uitgenodigd
700 *kruid*: planten

Natuur smelt lieflijk vier getijden in een lente,⁷⁰²
niet anders dan of zij hier eeuwig bruiloft houdt.

ASMODEÉ

De grootste hovenier, die dezen lusthof bouwt⁷⁰⁴
705 en plant, is zelf belust gedurig hier te waren.⁷⁰⁵
Hij sloot het huwelijk der gelieven, die nu paren.⁷⁰⁶
Wij zijn beraên deez' vreugd te storen, Hem ten spijt.
De vorst, die 's mensen heil en 's hemels eer benijdt,⁷⁰⁸
begeert dat gij dit paar gelieven helpt verrukken⁷⁰⁹
710 om stout door snoeplust dit verboden ooft te plukken.
Zo krijgt al 's hemels eer en 's mensdoms heil een krak.
De ganse wereld hangt alleen aan dezen tak
en 't misbruik van dit ooft, indien ze zich vergapen,⁷¹³
vergrijpen aan deez' vrucht.

BELIAL

Hoe nu? Is al 't geschapen
715 niet even goed en schiep de Schepper enig kwaad?

ASMODEÉ

Geenszins: natuur is goed; in 't overtreên bestaat
de kwaadheid. Tegen 't hoog verbod zich iets vermeten
dat 's kwaad. Het leven wordt gehandhaafd door het eten:⁷¹⁸
maar tegen d' eerste wet iets eten baart de dood.

BELIAL

Ik vat uw voorstel: maar hoe krijgen wij hen bloot,⁷²⁰
720 terwijl ze 't bruiloftsfeest met hun genoden vieren?

ASMODEÉ

Gij moet u in een slang, de looste van de dieren,
vermommen en hun stil genaken van terzij.

702 *een*: één

704 *De...* *hovenier*: nl. God; *bouwt*: bebouwt

705 *waren*: aanwezig te zijn

706 *paren*: verenigd zijn

708 *vorst*: nl. Lucifer

709 *verrukken*: meeslepen

713 *misbruik*: verboden gebruik

718 *gehandhaafd*: in stand gehouden

720 *hoe krijgen...* *bloot*: hoe krijgen we vat op hen

BELIAL

- Wordt d' eerste bruiloft met zo schoon een mommerij
 725 vereerd, het wil de bruid en bruigom eeuwig heugen.
 En wat is mommerij? Een geblankette leugen,
 wat anders in der daad, wat anders in den schijn.⁷²⁷
 Ik wil de bruiloftsschaal vermengen met venijn.⁷²⁸
 De verf van 't blozende ooft zal lekker lokaas strekken
 730 en met haar glans den worm, die binnen steekt, bedekken.
 Zo een van beiden zich aan deze vrucht vertast,⁷³¹
 geraken ze allebeid' aan mijnen angel vast.

ASMODÉ

Gij kunt ze plotseling niet vatten en bekoren,⁷³³
 zij moeten eerst uw rede en schijnschoon voorstel horen.

BELIAL

- 735 't Gehoor moet voorgaan en de rede hun den schroom⁷³⁵
 benemen om allengs wat nader aan den boom
 te treden, voet voor voet; dan met de hand genaken
 den appel, die het oog bekoort, den mond tot smaken⁷³⁸
 verlokt. Zo wordt de dood onwetende gekust,
 740 en niet ontmomd, eer 't vier der snoepkoorts is geblust.⁷⁴⁰

ASMODÉ

Gij weet uw oogmerk net en op een punt te treffen.

BELIAL

Dan zal 't vernederen kort volgen op 't verheffen.⁷⁴²

ASMODÉ

Zo heeft het Lucifer in zijnen val geleerd.⁷⁴³

727 *in der daad*: in feite, in het echt

728 *Ik... venijn*: daar was Gabriël al bang voor blijkens vs. 375-376

731 *zich aan... vertast*: ten onrechte naar... grijpt

733 *plotseling*: onverhoeds, onvoorbereid

735 *'t Gehoor*: het luisteren; *de rede*: redenering

738 *smaken*: proeven

740 *ontmomd*: ontmaskerd

742 *vernederen*: het vernederd worden (van de mens)

743 *Zo... geleerd*: ja, dat heeft Lucifer zelf ook al ervaren toen hij uit de hemel viel

BELIAL

En wij met hem, tot in den zwavelpoel verneêrd.

ASMODÉ

745 De grootvorst vindt geraên den man eerst om te zetten.⁷⁴⁵

BELIAL

Die ziet te scherp en zal door grijns en schoon blanketten⁷⁴⁶
der logen henezien. De vrouwekunne is zwak
en simpel als een duif. Wij moeten met gemak⁷⁴⁸
te werk gaan en den man door 't vrouwenbeeld genaken.

ASMODÉ

750 Het waar' de kortste weg den man in 't hart te raken.

BELIAL

Geweer te spillen op een sterk en scheutvrij held⁷⁵¹
is ongeraden. Hier geldt loosheid, geen geweld.
Men moet het stenen hart vermurwen door gebeden
en vrouwenlippen. Dus laat was en klei zich kneden
755 door gloed en vochtigheid en Adam, dus geëerd,⁷⁵⁵
is van de hoogste hand uit aarde geboetseerd.⁷⁵⁶

ASMODÉ

Zo woudt ge door de rib des mans den man bewegen?

BELIAL

Met reden: want zij heeft hem naast aan 't hart gelegen,
gelijk zijn eigen rib en treden ze in gesprek
760 en noodt ze haren heer, het hart zal dezen trek
terstond gevoelen en, zijns ondanks, onverslagen⁷⁶¹
den snoeplust van de lieve en jonge bruid behagen,
en innwilligen haar allereerste beê.

745 *om te zetten*: te verleiden

746 *grijns*: masker

748 *met gemak*: zonder overhaasting

751 *geweer*: wapens; *scheutvrij*: onkwetsbaar

755 *dus geëerd*: die nu zo geëerd wordt

756 *is... geboetseerd*: is toch echt uit niets beters dan een klomp klei gevormd door Gods hand

761 *onverslagen*: niet verslagen, niet bedroefd (de droefheid zal pas later komen); het WNT geeft de betekenis 'zonder uitstel' die echter alleen in deze plaats zou voorkomen

ASMODÉ

'k Beken: gevolgzaamheid is voester van de vreê.⁷⁶⁴

BELIAL

- 765 Zo ziet ge in 't paradijs verzam en d' eensgezinde.
 De doffer volgt de duif, het hart de trouwe hinde,
 de leeuw de bosleeuw. D' een gâ sleept d' andre voort⁷⁶⁷
 en waar valt weerstand, als de liefde een lief bekoort.⁷⁶⁸
 Doch eer we ons in de leest van draak of slang versteken,⁷⁶⁹
 770 wat dunkt u? Zo wij haar in engelschijn verspreken,⁷⁷⁰
 gelijk een bruiloftsgast, naardien de bruiloftsdis⁷⁷¹
 van engelen wordt bekleed?

ASMODÉ

- In engelschijn? Dat 's mis.
 Wat wonder waar' het Eve in engelschijn te leiden⁷⁷³
 en zetten naar uw hand? Zij kan niet onderscheiden
 775 dat uw begeerte met de wet des hemels strijdt
 en wordt ontschuldigd: want geen heilige engel wrijt⁷⁷⁶
 en worstelt tegen 't hof, vanwaar hij wordt gezonden.
 Zo bleef uw zege wel de helft en meer geschonden.

BELIAL

Wij mommen best dan met de grijns van slang of draak.

ASMODÉ

- 780 Indien ge door deez' grijns de menselijke spraak
 met aangenamen toon kunt zonder valsheid treffen.

764 'k Beken: ik geef toe

767 voort: mee

768 waar... weerstand: waar komt het tot verzet

769 leest: vorm

770 Zo... verspreken: als we haar eens als engelen zouden aanspreken?

771 naardien... bekleed: daar immers engelen aanzitten aan de bruiloftsdis

773 Wat wonder waar' het: wat zou het voor bijzonders zijn

776 wrijt: verzet zich

BELIAL

Kan zij de valsheid van mijn voorstel niet beseffen,⁷⁸²
 het zal niet haperen aan een oprechten klank,
 die min een mensenstem en meer een maatgezangk
 785 van engelen gelijkt. De slangentong te rekken
 gelijk een taaie snaar en op een toon te trekken
 natuurlijk als een galm die uit den hemel daalt,⁷⁸⁷
 dat is de ziel met kunst door d' oren heen gehaald.⁷⁸⁸

ASMODÉ

Gelukt u dit, gij zult de zinnen haast betoveren,⁷⁸⁹
 790 en door den ingang van 't gehoor het hart veroveren.

BELIAL

De vooglenzang zou zelfs een woesten zeeorkaan⁷⁹¹
 betoveren en houdt de wilde baren staan.
 Ik wil het mensdom haast dien hemelsprong verleren,⁷⁹³
 en hindren zijn natuur omhoog te triomferen,⁷⁹⁴
 795 te hopen op den stoel, waaruit de haat ons schuift;
 een wraak, die eeuwig al zijn zaad in d' ogen drupt.⁷⁹⁶

ASMODÉ

De bruiloftsgasten, die vol vreugd den hof doorwaren,
 gedenken luttel met deez' mare omhoog te varen.⁷⁹⁸

BELIAL

En niemand minder dan d' Aartsengel Gabriël.⁷⁹⁹

- 782 *Kan... gelijkt*: nu, als ze niet in staat zal blijken de valsheid van de inhoud van mijn woorden te beseffen, dan zal het kennelijk niet ontbroken hebben aan de oprechte klank van mijn stem, die niet zozeer op die van een mens lijkt maar eerder op de zangerige engelenstem
- 787 *natuurlijk als*: die van nature is als
- 788 *dat... heen gehaald*: dat is met recht de ziel door de oren veroveren
- 789 *haast*: snel
- 791 *De vooglenzang... staan*: wanneer de ijsvogel (Alcyone) broedt, is de zee gedurende de alcyonische dagen kalm
- 793 *haast*: snel
- 794 *hindren zijn natuur*: en het zijn (menselijke) aard verhinderen
- 796 *een wraak... drupt*: dat zal een wraak zijn die zijn hele nageslacht duur zal komen te staan
- 798 *gedenken luttel... varen*: vermoeden amper dat ze met die tijding terug omhoog zullen gaan
- 799 *En niemand minder dan*: en zeker niet

ASMODÉ

- 800 De feestschaal gaat rondom. De bruiloft wordt met spel,
 bazuin en zang vereerd. De blijdschap laat zich horen.
 Dus lange zien we nog geen kans voor ons geboren.⁸⁰²

BELIAL

- Indien 't gelukken wou dat bruid en bruidegom
 zich, onder 't hofbanket, door hunnen hof rondom
 805 een poos vertraden en de bruid, langs deze zijde
 getreên, den bruijom in een groene galerije,⁸⁰⁶
 alleen verwachtte, dan waar' 't tijd haar mond te noôn⁸⁰⁷
 op deze boomvrucht, hun bij zielstraf streng verboôn.⁸⁰⁸

ASMODÉ

- Hier sla geluk toe: want 's bespieders kloeke vonden⁸⁰⁹
 810 staan aan gelegenheid van plaatse en tijd gebonden,⁸¹⁰
 en aan 't gemoeten van naturen; zonder dit⁸¹¹
 schiet d' oudste schutter mis en buiten 't rechte wit.⁸¹²

BELIAL

Mislukt het nu, men mag een andren tijd beramen.

ASMODÉ

- Indien het mooglijk zij hen midden in 't verzamelen
 815 en onder 't bruiloftsfeest te lokken in ons net,
 dat wint den hoogsten prijs. Het lust me d' eerste wet⁸¹⁶
 door 't allereerste paar t' ontwijken, en te breken.
 Zo wordt de pauwenstaart des mensdoms neergestreken.
 Laat Gabriël deez' maar verkundschappen omhoog.⁸¹⁹

BELIAL

- 820 Wat zou het paradijs een keel naar 's hemels boog
 opsteken! Welk een damp al 's hemels glans bezwalken!

802 *Dus lange*: voorlopig

806 *galerije*: laan

807 *verwachte*: zou opwachten

808 *bij zielstraf*: op straffe van ongeluk voor hun ziel

809 *Hier... toe*: hier hebben we geluk bij nodig

810 *staan... gebonden*: hangen af van

811 *aan 't gemoeten van naturen*: en of er tussen beide naturen (van mens en slang) werkelijk iets van sympathie gaat ontstaan

812 *oudste*: meest ervaren

816 *d' eerste wet*: het eerste gegeven verbod

819 *maar*: tijding

ASMODÉ

Wij triomferen, eer wij 't lieve paar verschalken.

BELIAL

Wij winnen met de hope alree de zege in 't veld.

De moed geeft tien vooruit.⁸²⁴

ASMODÉ

825 Maar d'overwinner stelt
den overwonnen wet.

BELIAL

Wat galm komt hier gedrongen?

ASMODÉ

Daar wordt het bruiloftslied gelieven toegezongen,
waaronder Gods bazuin haar beurt houdt. Sta wat stil,⁸²⁷
en laat ons luisteren wat hierop volgen wil.

BELIAL

De hemel overstraalt den hof met rijker glansen.

ASMODÉ

830 De gasten vangen aan den hemel toe te dansen
een dans van eer en prijs, op bom, schalmei en fluit.⁸³¹
Hier komen ze aan, schuil weg. Bespie dien vetten buit.

REI VAN WACHTENGELLEN,

Adam, Eva

Eerste Zang

835 Dansen we, Gods naam ter ere,
 die gelieven samenvoegt,
 zo gezaligd en vernoegd.
Laat ze beiden, keer in kere,
 in het midden van den rei,

824 *moed... vooruit*: met moed heb je meteen een voorsprong; *Maar... wet*: maar de overwinnaar (God) stelt nu eenmaal de wet aan de overwonnene

827 *waaronder... houdt*: afgewisseld door de klanken van de goddelijke bazuinen

831 *bom*: trom

- op kornet en hofschalmei,
 harpen, fluiten, luiten, velen,⁸³⁹
 840 en de bevende orgelkelen,⁸⁴⁰
 trippelende zwei in zwei,⁸⁴¹
 d' ene ronde in d' andere mengen,
 tegen stroom en dan voor stroom,
 binnen mensen, buiten engelen,
 845 luisterscherp naar wet en toom.
 Laat ons op de pennen zweven,
 dan, van bloemwerk ondersteund,
 met de voeten kringen weven,
 dat de paradijsgrond dreunt.
 850 Nu, voor 't reppen van de voeten,
 laat ons dit volschapen paar
 eerst eerbiedig gaan begroeten:
 want het voegt de bruiloftsschaar
 dat ze eerbiedig oorlof vragen.⁸⁵⁴
 855 Vangen we aan op hun behagen.

Eerste Tegenzang

- O gelukkige gepaarden,
 bruigom met laurier bekranst,
 en gij bruid, waar 't al om danst
 wat in hemel en op aarde
 860 zich in uw geluk verblijdt,
 gunt uw gasten dat ze om strijd,
 Gode en u ter ere, trippelen,
 en rondom u hene hippelen.
 Laat ons dus den bruiloftstijd
 865 vieren: want den feestgenoden
 voegt geen stilte op 't hoge feest
 maar een dans, van God geboden.
 In den hemel zweeft geen geest,
 of hij slijt met lof te zingen
 870 en een godsdans d' eeuwigheid,
 voor den Schepper aller dingen,

839 *velen*: violen

840 *orgelkelen*: tremolerende orgelpijpen

841 *zwei in zwei*: nu de ene kant dan de andere kant op wendend

854 *oorlof*: verlof

endeloos in majesteit.
 Laat ge u dit verzoek gevallen,
 treedt zelf voor, wij vangen aan,
 875 hand aan hand, dus met ons allen
 enen ring om u te slaan,
 op den galm der feestschalmeien.
 Zet de wijs in voor de reien.

Tweede Zang

ADAM

Laat ons dan den feestdans leren
 880 en den trant
 van den groten Heer der heren;
 en den hemel naboetseren
 met verstand.
 Volgt de vaste en wufte lichten
 885 op hun spoor.
 Dat 's op d' aarde een hemel stichten.
 Elke star bewaart haar plichten⁸⁸⁷
 in Gods koor.
 Zeven losse dansen binnen⁸⁸⁹
 890 't vaste vier,
 dat rondom, om prijs te winnen,⁸⁹¹
 zeven telt aan 's hemels tinnen,
 in hun zwier.
 Dat ik dan de zon uitbeelde,
 895 gij, mijn bruid,
 't maanlicht, 'twelk me nooit verveelde.⁸⁹⁶

887 *Elke star... koor*: iedere ster gaat de haar opgedragen gang in het door God geschapen hemelse geheel van sferen

889 *losse*: losse sterren, nl. planeten; *binnen*: van onderuit gezien aan de binnenzijde van het empyreum, de vuurhemel waar de vaste sterren staan

891 *dat... zwier*: de door mij geraadpleegde commentaren laten ook deze verzen weer op de planeten slaan. Ik meen echter dat hier een tegenstelling bedoeld wordt. De planeten dansen beneden, dus in een lagere hemelsfeer dan het empyreum, maar ook in die hoogste sterrenhemel, 'aan 's hemels tinnen', zijn er zeven speciale sterren, die herhaaldelijk in Openbaring (bijv. 1:16 en 1:20) genoemd worden. Ook zij 'dansen' in Vondels voorstelling en behalen daarmee de prijs boven de lagere planeten

896 *'t welk... verveelde*: waar ik altijd zo graag naar kijk

Scherpe prikkel van mijn weelde,⁸⁹⁷
dans vooruit.

Tweede Tegenzang

EVA

- 'k Laat den voordans aan mij lenen.⁸⁹⁹
900 Volg me na.
Word ik heel of half beschenen,
of is al de glans verdwenen
van mijn gâ,
'k zal me troosten in het dwalen⁹⁰⁴
905 voor een wijl,
totdat uit uw rijke stralen
ik weer licht bij u mag halen,
naar dien stijl.⁹⁰⁸
Komt uw aanschijn mij belonken
910 half of gans,
'k zal van zuivre liefde ontvonken,
om den luister mij geschonken,
schoon van glans.
Hou den voortrant naar 't betamen⁹¹⁴
915 hoog en laag.
Laat ons scheiden en verzamelen⁹¹⁶
waar we aan d' eerste kennis kwamen⁹¹⁷
Blijde en graag.

Toe­zang

REI

- Onder driepaar hemelingen,⁹¹⁹
920 die rondom
die volschone bruidegom,
alle in ongelijke kringen,
licht van zijne toorts ontvingen
op hun streek,

897 *weelde*: liefdesgeluk

899 *aan... lenen*: mij toedelen

904 *dwalen*: rondzwerven

908 *naar dien stijl*: zoals past in deze dans (die de gang van de maan ten opzichte van de zon nabootst)

914 *Hou... voortrant*: ga voorop

916 *verzamen*: weer bijeenkomen

917 *waar... kwamen*: waar we elkaar voor het eerst hebben ontmoet

919 *driepaar*: zes (de zes planeten die rondom de zon draaien)

- 925 een de morgenstar geleck,⁹²⁵
 dan weer d' avondstar in 't wijzen:
 want zij danst hem voor in 't rijzen,⁹²⁷
 of volgt trouw zijn hemelbaan
 achteraan.
- 930 De dans heeft zijn beslag: nu weer ten dis gelegen,⁹³⁰
 waar Gabriël u noodt op 's hemels versen zegen.

925 *morgenstar*: nl. Venus die tegelijk ook de avondster uit vs. 926 is. Uiteraard kon de heidense naam voor deze planeet hier niet genoemd worden

927 *hem*: nl. de zon

930 *heeft zijn beslag*: is voltooid; *gelegen*: volgens de klassieke gewoonte lag men aan tafel

Vierde bedrijf

EVA, Adam

EVA

Waar staan we, in 't paradijs of waar de starren blaken?
Wat trek verrukt mijn geest omhoog? Mijn voeten raken
geen aarde. D' aarde ontzinkt den voeten in 't verschiet.

- 935 De goddelijke galm van 't heilig bruiloftslied
ontknoopt den band, die ziel en lichaam hiel gebonden.
De ziel, op hemelsheid verslingerd en verslonden,⁹³⁷
gevoelt geen aardsheid en, verkeerd in zuivre vlam,
zoekt d' eerste bron, waaruit zij haren oorsprong nam.

ADAM

- 940 Mijn lief, waarhene? Toef: gij most me niet ontzweven.

EVA

Ik worde krachtig naar de bron des heils gedreven,
die mijnen brand alleen kan koelen. Laat me gaan.

ADAM

Uw element is hier, uw liefste spreekt u aan.⁹⁴³

EVA

Nu kome ik weder tot mijzelf en bij mijn zinnen.

ADAM

- 945 Het voegt de Cherubijns en gloënde Serafinnen
zo hoog te zweven, waar zij, met gebogen kniën

937 *verslonden*: opgegaan in (nl. hemelsheid)

943 *Uw... hier*: uw natuurlijk element is de aarde, hier

op 't aanschijn vallende, de Majesteit ontzien⁹⁴⁷
te naderen en haar met wierookschalen eren.

EVA

Gelukkig zijn ze, die met engelen verkeren.

- 950 De milde bruiloftsdis vereerde ons hemelspijs,
en manne en druif, gegroeid in 't aardse paradijs,
die al het ander ooft door lekkernij verdoven:
Maar 's engels rede ging al 't bruidsbanket te boven.⁹⁵³
Hij schoof de nevels van het menselijk gezicht⁹⁵⁴
955 en toonde ons welk een stad de Godheid in het licht⁹⁵⁵
hierboven bouwde, waar, de balling uitgesloten,⁹⁵⁶
de redelijke ziel, den lichame ingegoten,
haar burgerrecht verwacht, indien ze zonder smet
den Allerhoogsten eert, naar d' ingestelde wet.

ADAM

- 960 Die stad is van den grond tot in den top voltogen.⁹⁶⁰

EVA

Zo alle leden eens veranderden in ogen⁹⁶¹
van hemelse adelaars, uit liefde tot deez' stad,
nog zagen d' ogen zich aan dit gezicht niet zat.

ADAM

Van welke zijde zou het oog 't gezicht ontginnen?⁹⁶⁴

947 *ontzien*: vrezen

953 *'s engels rede*: de woorden van de engel

954 *gezicht*: ogen

955 *stad*: het hemelse Jeruzalem zoals beschreven in Openb. 21 en 22:1-3

956 *waar... verwacht*: waar (nl. in het hemelse Jeruzalem) de ziel, die in het aardse lichaam is ingestort, haar wettig burgerschap verwacht, terwijl het lichaam daar als verbannene is buitengesloten. Eva is in haar interpretatie van deze woorden van Gabriël geheel geëxalteerd. Ze is de aarde bijna kwijtgeraakt en zou wel een engel willen wezen. Dat stemt niet overeen met haar ware roeping, namelijk mens te zijn, zoals ook haar afstand nemen van de lichamelijkheid te ver gaat. Eva laat met deze gedachtevlucht een kwetsbare kant zien

960 *voltogen*: volmaakt

961 *alle leden*: al mijn ledematen, dus: als ik een en al oog werd

964 *Van... ontginnen*: aan welke kant moet het oog beginnen om alles wat er te zien is te gaan bekijken?

EVA

965 D' Aartsengel most zich op die rede eerst zelf bezinnen.

ADAM

Men kan niet bouwen eer de grondslag is geleid.

EVA

't Gesteente geeft den grond een groter heerlijkheid.

De jaspis, de saffier, smaragden en berillen,⁹⁶⁸

sardonyx, sardius en amethisten willen

970 chalcedon, chrysoliet noch genen chryzofraas

noch hyacinten noch den moedigen topaas

in 't pralen wijken, elk is moediger in 't pronken.

ADAM

De muren steigren hoog en dicht aaneengeklonken

uit louter jaspis, net op een vierkante maat.

EVA

975 De poorten, elk een perle, en elke schone straat

met klinkklaar goud gevloerd, gewillig doorgang geven

aan alle geesten, die hier heen en weder zweven.

ADAM

Hier rijst geen tempel, noch gewellefd tempelwerk:

want d' onbepaaldheid van Gods wezen is de kerk⁹⁷⁹

980 waarin hij wordt gediend van nimmer telbre geesten,

die hem alleluia op endeloze feesten

toezwaaien en den lof voortwentelen zo lang

de juichende englengalm beantwoordt het gezang.

EVA

Hier rolt geen zonnekloot ten ende van haar bane,

985 noch 't ongestadig licht der wisselbare mane

verlicht deez' grote stad, waar 't eeuwig schijnend licht

van 't alvernoegende en verzadende aangezicht

968 *jaspis... topaas*: opsomming van allerlei edelstenen zoals die ook voorkomen in Openb.

21:18-20, waar de fundamenteën van de stad beschreven worden

979 *onbepaaldheid*: onbegrensdeheid

den schoonsten dag verleent, een dag, waarnaar wij mensen
(och of die dag verscheen) uit al ons harte wensen.

ADAM

- 990 Hoe lieflijk ruist me in 't oor de verse waterval,⁹⁹⁰
die uit den hoogsten troon, nog klaarder dan kristal,
in 't midden door de straat, zo helder henevloeide,
en 't hout des levens, dat in 't midden wast, besproeide!⁹⁹³
Wat gaf deez' boom al 't jaar, in een gezonder lucht,
995 van d' ene in d' andere maand, een kostelijke vrucht.

EVA

D' Aartsengel onderhiel ons met die bruiloftswijzen
en hoopte 't mensdom eens in 's hemels paradijzen
te welkemen, op een blijder bruiloftsfeest.⁹⁹⁸

ADAM

- Terwijl we hier beneên van enen zelve geest
1000 gedreven, onderling elkandere beminnen,
laat ons, van dag tot dag, een trap ten hemel winnen,
en steigeren van 't laagste in 't opperste geluk.

EVA

Gebie me wat u lust, ik reken het geen juk
mijn lusten onder uw geboên vanzelf te buigen.

ADAM

- 1005 Laat onz' afzetsels jaar op jaar ons trouw getuigen.¹⁰⁰⁵
De liefde wordt door liefde ontvonkt en opgewekt.
Gij ziet hoe minzaam duif en doffer trekkebeekt.
De zwaan bekoort de zwaan, die bruisend aan komt zwemmen,
de sterke leeuw laat zich van zijn leeuwinne temmen,
1010 het veil omhelst den olm, men ent de plant op plant,¹⁰¹⁰
één trek van liefde zet het al naar zijne hand.

990 *verse*: frisse

993 *wast*: groeit

998 *blijder bruiloftsfeest*: in Openb. 19:7-9 wordt gesproken over de bruiloft van het Lam Gods, de vereniging van Christus met zijn kerk

1005 *afzetsels*: kinderen; Adam legt een accent op de lichamelijke kant van het menszijn

1010 *veil*: klimop

Wat leven voelt, wil zich met ene weergâ mengen.
 Natuur schept lust in haars gelijken voort te brengen.
 D' aanstaande wereld wordt uit uwen schoot verwacht.

- 1015 Gij zult, als moeder van het menselijk geslacht,
 aartsvaders, koningen, wetgevers, helden baren,
 heldinnen, dochters en schoondochters eerlijk paren
 met uwe neven. 'k Zie uw naam alree geëerd,¹⁰¹⁸
 waar gij de ledigheid der aarde alom stoffeert¹⁰¹⁹
 1020 met zoveel zielen als de velden bloemen dragen.
 Ai laat, op zulk een hoop, mijn wens uw ziel behagen.

EVA

- Zo lang het aardrijk in den arm des hemels hangt,
 en d' aarde, zijne bruid, haar vruchtbaarheid ontvangt
 van zulk een bruidegom, die haar met duizend ogen
 1025 van starren aanlonkt en bestraalt uit 's hemels bogen,
 zo lang zal mijne min met d' uwe gaan gepaard,
 en elke dienst en kus blijft mij een weerkus waard.

ADAM

- Het zij met uw verlof, dat ik in deze streke,
 aan d' ene zijde, een poos met God den schepper spreke,
 1030 en in mijn eenzaamheid bedank' voor uw genot.
 Verschoon me een ogenblik.

EVA

Mijn liefste, ga met God.

BELIAL, Eva

BELIAL

- Geluk, o bruid, aanstaande moeder
 der eeuwen: heil in d' echte staat.
 De hemel zij en blijve uw hoeder,
 1035 de bruidegom uw toeverlaat.
 De roos en lelie luiken onder
 uw voeten schoner op. O bloem
 der schoonste bloemen, wereldswonder
 van alle schoonheên, die haar roem

1018 *neven*: nakomelingen

1019 *stoffeert*: vult

- 1040 en vlag voor uwe schoonheid strijken,
nog schoner moet ge namaals prijken.

EVA

- Wat stem genaakt me uit dichte bladeren
en schaduwen? Wie komt me hier
met zulk een gloed van liefde naderen?
1045 Zo gij een geest zijt of een dier,
ontmom, vertoon u. Laat me kennen
wie mij dus minnelijk begroet.
Hetzij gij zweeft op lucht en pennen,
of d' aarde treedt met uwen voet;
1050 ontwolk u, dat de zon hier doorschijn.
Of zijt ge mens, kom vrij te voorschijn.

BELIAL

- Ik ben een schepsel, schone jonge,¹⁰⁵²
genootschap van uw bruidegom,¹⁰⁵³
begaafd met ene mensentonge
1055 en sprake. Alle andere staan stom,¹⁰⁵⁵
misdeeld van uwe heldre reden.
'k Beken mijn kleenheid onder u.
Al zit ge hoger, ik beneden¹⁰⁵⁸
aan uwe voeten, blijf niet schu:¹⁰⁵⁹
1060 misgun geen slang u heil te wensen.
'k Bemin den ommevang der mensen.
Zo nestlen minzame ooievaren
rondom u in geboomte en lucht.
De dolfijn steekt uit zoute baren
1065 het hoofd, door een verborgen zucht
en heimelijken trek gedreven
naar mensen en het vrouwenbeeld.
Gij ziet deez' vogels om u zweven
en hoe de dolfijn d' oevers streelt¹⁰⁶⁹

1052 *jonge*: jonge vrouw

1053 *genootschap van*: als medeschepsel geaccepteerd door

1055 *Alle andere*: nl. schepsels

1058 *Al zit... voeten*: men moet zich voorstellen dat de slang met zijn kop naar beneden in de boom gekronkeld zit

1059 *schu*: schuw, afkerig

1069 *dolfijn*: staat bekend om zijn mensvriendelijkheid; dat die speciaal vrouwen zou gelden, heb ik nergens aangetroffen dan hier. Het lijkt een vleierende aandikking van Belial

- 1070 en strijkt met zijnen staart en vinnen,
 uit liefde om 's mensen hart te winnen.
 Het zou den wild' eenhoren lusten¹⁰⁷²
 in uwen zuivren maagdenschoot,
 nog van geen hand gerept, te rusten,
 1075 gaaft gij uw aanschijn voor hem bloot.¹⁰⁷⁵
 Die snelvoet geeft zich niet gevangen
 dan aan een maagd en smilt en schreit,
 als hij u ziet, van groot verlangen,
 om zulk een schone, hem ontzeit.¹⁰⁷⁹
 1080 Zo prikkelt min zijn maagdendriften.
 Zijn horen kan venijnen schiften.¹⁰⁸¹

EVA

Waartoe de dieren dus geprezen?

BELIAL

- Opdat ge niet, dus bijster schu,
 van mensbeminners hoeft te vrezen.¹⁰⁸⁴
 1085 Ik zoeke geen genot bij u,¹⁰⁸⁵
 maar loutre gunst. Gij zijt het waardig,
 gezegende overschone bruid.
 Mijn macht is klein, mijn hart dienstvaardig
 voor u ten beste. Ik node u uit
 1090 op dezen boom, waarin de prijs leit
 van alle wetenschap en wijsheid.

EVA

- Zwijg stil en wacht u mij te noden
 op ooft dat wetenschap belooft.
 deez' appel werd mijn mond verboden,
 1095 dies nood me op geen verboden ooft.

- 1072 *eenhoren*: van dit (fabel)dier wordt verteld dat het zich alleen door een maagd laat vangen;
 vaak afgebeeld met de kop gebogen in de schoot van de vrouw
 1075 *gaaft... bloot*: als ge u aan hem liet zien
 1079 *ontzeit*: niet gegund
 1081 *venijnen schiften*: gif afscheiden van de drank, dus: gif van zijn werking ontdoen
 1084 *mensbeminners... vrezen*: bang hoeft te zijn van dieren (die immers van mensen houden)
 1085 *Ik... gunst*: ik probeer niet enig genot van u te verkrijgen maar u juist een gunst te bewijzen

De Godheid sprak: gij moogt wel eten
 van alle bomen in den hof,
 maar schuw de kennisvrucht vermeten
 te plukken. Schuw deez' misdaad, of
 1100 gij zult de dood onfaalbaar sterven,
 en u en al uw zaad bederven.¹¹⁰¹

BELIAL

Is 't waar? Zou God, zo hoog gezeten,
 almachtig, goed, oneindig wijs,
 wel spreken: gij zult geenszins eten
 1105 al wat er groeit in 't paradijs?

EVA

Wij plukken allerhande vruchten
 en eten ze ook; maar God gebood
 dien boom in 't middenperk te vluchten
 gelijk de pest en bare dood.¹¹⁰⁹
 1110 Wat zou me lusten uit te spatten,¹¹¹⁰
 de dood met hand en tand te vatten!

BELIAL

O simple duif, deez' wet is strijdig
 met recht en reden. Geef gehoor.
 Hoe, toont de Godheid zich zo nijdig?¹¹¹⁴
 1115 Ik bid, o simple, keer uw oor
 zo schuw niet af van nutte raden
 en dezen eedlen feniksboom.¹¹¹⁷
 De wijsheid schuilt in deze bladen.
 Men moet een jonge vrouw den toom
 1120 niet korten. Laat ze welig weiden.
 Haar lust en God zijn niet gescheiden.¹¹²¹
 Deze appels kennen geen venijnen.
 Zij smilten lieflijk op de tong,

1101 *bederven*: in 't verderf storten

1109 *bare dood*: de dood zoals hij werkelijk is, onvermomd

1110 *Wat... spatten*: waarom zou ik ongehoorzaam willen zijn

1114 *nijdig*: afgunstig

1117 *feniksboom*: geweldige en unieke boom, te vergelijken met de prachtige en uiterst zeldzame vogel feniks

1121 *Haar lust... gescheiden*: wat zij wil staat niet los van God

- verheugen 't hart, als hemelwijnen.
 1125 Zij houden 't mensdom eeuwig jong.¹¹²⁵
 En 't is nu bruiloft, waar Gods reien,
 uit lust om u te prijck te zien,¹¹²⁷
 in uwe schoonheid zich vermeien.
 Wat wellust zou men u verbiên!
 1130 Wat zou menu zo nauw bestippen!¹¹³⁰
 Dit ooft verlief op uwe lippen.

EVA

Men mag zich aan geen kwaad vergapen.
 't Verboôn te smaken is een smet.¹¹³³

BELIAL

- De Schepper heeft niet kwaads geschapen.
 1135 Hoe zijt ge alree zo nauwgezet?¹¹³⁵
 Dit 's bijgeloof. Waar wil dit henen!
 Geen spijs noch drank besmetten 't lijf¹¹³⁷
 en minst de ziel. Hou op van stenen.¹¹³⁸
 Pluk stout en nuttig uw gerijf.¹¹³⁹

EVA

- 1140 Ai zeg me eerst, die mij dus durft noden,
 waarom is mij dien boom verboden?
 Waarom is aan deez' vrucht te smaken
 de dood gehecht? Waarom verbiedt
 de hovenier haar aan te raken,¹¹⁴⁴
 1145 op lijf- en zielstraf, schuilt er niet¹¹⁴⁵
 venijnigs onder schone verven?

- 1125 *Zij... jong*: de vruchten schenken de mensheid het eeuwige leven. Een verkeerde voorstelling van zaken door Belial: de boom der kennis is een andere dan de boom des levens
 1127 *te prijck*: het was een gewoonte om een bruid te pronk te zetten voor de bewonderende gasten
 1130 *bestippen*: nauwkeurig de wet voorschrijven
 1133 *smet*: zonde
 1135 *alree*: nu
 1137 *Geen... 't lijf*: Belial weet zelfs een bijbels argument te verwerken, vgl. Matth. 15:11
 1138 *stenen*: zuchten
 1139 *gerijf*: waar je zin in hebt
 1144 *hovenier*: nl. God
 1145 *niet*: soms iets

BELIAL

Ai simple duif, betrouw mijn woord,
ik zweer het u, gij zult niet sterven.

Gebruik wat oog en mond bekoort:

- 1150 en wilt ge u op mijn eed betrouwen,
'k zal d' oorzaak van 't verbod ontvouwen.

EVA

Het zou me lusten dit te horen.
Ontvouw me Gods geheimenis.

BELIAL

- Verkeerden al deez' blaên in oren¹¹⁵⁴
1155 zij mochten 't melden: want het is
verboden Gods geheim te melden.
'k Zal 't evenwel op mijn gevaar,¹¹⁵⁷
al zou 't me zelf het leven gelden,
u openbaren, mag het maar¹¹⁵⁹
1160 bij u berusten. Schut mijn schade¹¹⁶⁰
en hou me buiten ongenade.
De nijdigheid wil niet gedogen¹¹⁶²
deez' lekkre vrucht uw mond te biên,
opdat ge niet, uit andre ogen,
1165 met ogen des verstands, zoudt zien,
haarzelve in wetenschap gelijken,¹¹⁶⁶
veranderen in een godin,
en Gode in gene wijsheid wijken.
Die rijke schatten schuilen in
1170 deze appels, die ter kennis leiden,
om goed en kwaad vaneen te scheiden.
Dit 's d' oorzaak van het streng verbieden.
Deze appelschel beschadwt God.¹¹⁷³

1154 *Verkeerden... melden*: als al deze bladeren in oren zouden veranderen, dan zouden ze wat ik nu ga zeggen doorgeven (een argument om te laten zien wat hij voor Eva over heeft; in feite nonsens want God heeft dit soort informatie niet nodig)

1157 *op mijn gevaar*: met gevaar voor mijn leven

1159 *mag... berusten*: als u het maar voor u houdt

1160 *Schut*: voorkom

1162 *De nijdigheid*: nl. God. Zelfs deze blasfemische aanduiding heeft een bijbelse grond: Ex. 20:5

1166 *haarzelve*: nl. de nijdigheid

1173 *Deze... God*: onder de schil van deze appel gaat de godheid schuil

Tast toe, eer 't iemand koom' bespieden.

- 1175 Ik schud den boom, om zulk een lot,¹¹⁷⁵
een godheid, in uw mond te storten.¹¹⁷⁶

Ai zucht niet. Staak dit droef gezucht.

Wat wilt ge uw lust alree verkorten?

- Bespiegel deze hemelvrucht,
1180 dien gouden appel, mild van sappen,
hij schenkt u hemelse eigenschappen.

EVA

Och eedle boom, hoe durf ik wagen

uw ooft te plukken! Eedle boom,

gezaligd door het appeldragen,

- 1185 hoe klopt mijn hart, uit schrik en schroom?

O blozende appel, 'k zie u schieten

een straal van goud en levend rood.

Die zonder smet u mocht genieten!¹¹⁸⁸

'k Genaak u bevend. Zou de dood,

- 1190 een worm zich in dien boezem bergen?

Hou op, hou op mijn lust te tergen.¹¹⁹¹

Waarom mijn lust van ooft onthouden?

Wat schaadt een beet? Onnoozle schuld,
een snoeplust wordt licht kwijtgeschouden.

- 1195 Ik pluk. Gedoog het met geduld,
o Schepper, zo 'k mijn hand bederve.¹¹⁹⁶

De halve misdaad is begaan.

O blozendheid! O schone verve!

BELIAL

Nu schone, zet den mond hier aan.

- 1200 Ai proef eens. Staat ge nog verlegen?¹²⁰⁰

Nu eet, dat u de hemel zegen'.

Uw bruijom komt hier aangetreden,

en schijnt in zijnen geest verrukt.

Wordt hij op dit banket gebeden,

- 1205 dien roden appel, vers geplukt,

1175 *lot*: geluk

1176 *godheid*: het godgelijk zijn

1188 *Die*: gelukzalig degene die

1191 *tergen*: prikkelen

1196 *bederve*: misbruik

1200 *verlegen*: bezwaard

- hoe kan zijn mond de bruid ontzeggen¹²⁰⁶
 deez' vrucht te proeven op haar woord?
 Ik help uw rede zo beleggen,¹²⁰⁸
 dat, schoon het ooft hem niet bekoort,
 1210 hij zal, om niet uw gunst te grieven,
 u innevolgen en believen.¹²¹¹

ADAM, Eva

- ADAM**
 Hoe wel bekomt het mij, gerust in eenzaamheid
 en opgetogen, met de hoogste majesteit¹²¹³
 te spreken mond aan mond en een genadeteken¹²¹⁴
 1215 van haren uitstraal op het voorhoofd, onder 't spreken,¹²¹⁵
 t' ontvangen, dat mijn ziel, in enen andren staat
 herschappen, uitroept: Heer, hou op: ik ben verzaad
 van uwe goedheid, al te machtig en milddadig
 en uitgestort! Hou op en zijt uw knecht genadig.
 1220 Nu keer ik weder naar mijn bruid, mijn halve ziel.
 Waar mag ze steken? Wat bespiegling onderhiel
 haar midlerwijl? Ik zie ze in schaduwe gezeten
 bij dien verboden boom. Wat 's dit? Wie brocht haar eten?
 Dit voorspook spelt niets goeds. Ik zie mij doof en stom.¹²²⁴

- EVA**
 1225 Genaak, mijn liefste. Hoe? Is nu de bruidegom
 afkerig van zijn bruid? Ik wacht u met verlangen.

ADAM
 Hoe staat het hier? Hoe dus? Wat lust heeft u bevangen?
 Mijn lief, wie nodigde u ter feest op deze wijs?

EVA
 Gods appelboom verleent mij schaduwen en spijs.

- 1206 *ontzeggen*: weigeren
 1208 *beleggen*: in te richten
 1211 *u innevolgen*: uw voorbeeld volgen
 1213 *opgetogen*: in hemelse verrukking
 1214 *een genadeteken... voorhoofd*: vgl. Ex. 34:29, waar van Mozes verteld wordt dat zijn gezicht
 glinsterde toen hij met God gesproken had
 1215 *haren*: nl. van de hoogste majesteit
 1224 *voorspook*: voorteken

ADAM

1230 Wat spijs? Een spijs zo hoog van God geboôn te schuwen?¹²³⁰

EVA

En hierom lustte 't mij te min daarvan te gruwen.
't Verbod ontstak de lust. Mijn bruidegom, mijn troost,¹²³²
bezie dien appel eens. Ai zie hoe schoon hij bloost.
Indien de schel het oog uitwendig kan vermaken,
1235 gedenk hoe liefelijk het binnenste moet smaken.

ADAM

Och smaak! Een koude koorts rijdt over al mijn leên.¹²³⁶
Mijn haar rijst overend. Och lief, waar wil dit heen!
Wat wordt mijn hart beklemd! Dat God dien appel schende,¹²³⁸
den boom uit d' aarde rukke, o jammer, o ellende!
1240 Is dit alree de vrucht, de vreugd van 't bruiloftsbed?¹²⁴⁰
Ontheiligt ge zo snood des Allerhoogsten wet?

EVA

Nu bruigom, zijt gerust. 'k Versta wel wat de wet zeit
en beter dan gij meent. Wat steurt uw nauwgezetheid¹²⁴³
zich om een appelbeet? Dit 's louter bijgeloof.

ADAM

1245 Helaas, wat hoor ik nu! Och waar' ik stom en doof
en blind, ontbrak het mij aan ogen en aan oren,
zo zou ik in dien staat, 't is droef, u zien noch horen.

EVA

Niet hoger, bruidegom. Hier is geen kwaad begaan.¹²⁴⁸
Ontvang mijn eerste gave en tast dien appel aan.¹²⁴⁹
1250 Geloof en volg uw bruid en proef en na het smaken
zo oordeel met verstand en kennisse van zaken.

1230 *hoog*: ernstig

1232 *Verbod... lust*: vgl. vs. 664. Eva neemt dit soort wijsheden graag over

1236 *smaak*: Adam herneemt vol schrik het woord 'smaken'

1238 *Dat... schende*: laat... bederven

1240 *alree*: nu

1243 *nauwgezetheid*: angstvalligheid

1248 *hoger*: verder

1249 *eerste gave*: nl. de morgengave, de eerste gave van een bruid aan haar bruidegom

ADAM

Zou ik, u volgende, den Oppersten versmaên?

De hemel hoede mij voor zulk een stout bestaan.¹²⁵³

Men kan niet straffeloos deez' hofwet overtreden.

EVA

1255 Wat hofwet? Deze wet is strijdig tegen reden.

ADAM

Gods reden overtreft al 't menselijk vernuft.

EVA

Een die rechtschapen is wordt niet zo licht verbluft¹²⁵⁷

van ijdele vreze. Ik smaak wat kennis in deez' spijs leit.

ADAM

God vrezen is 't begin van kennisse en van wijsheid.¹²⁵⁹

1260 Wie Hem gehoorzaamt en zich onder zijne wet

gewillig buigt, is vrij van zulk een lastersmet.

Ik merk alrede hoe zich d' engelen dit belgen.¹²⁶²

EVA

'k Geloof een engel schudde een appel van deez' telgen.

Ik ving dit boombanket in 't vallen met mijn hand,

1265 niet als een gruwel, maar een heilgenadepand.¹²⁶⁵

Wat laat ge tranen langs uw kaken nedervloeien?

Wilt gij de lust van uw beluste bruid besnoeien,

haar fors bejegenen met enen wederzin?¹²⁶⁸

Dat 's zeker nog te vroeg, dat brengt geen vriendschap in,¹²⁶⁹

1270 dat hebt ge ook niet beloofd, toen gij mij eerst aanschouwde,

de huwlijksgod mijn hand in d' uwe vlocht en trouwde¹²⁷¹

en 't huwlijk zegende. Ben ik uw vlees en been,¹²⁷²

zo draag u als een man en laat ons lotgemeen

1253 *stout bestaan*: brutale onderneming

1257 *verbluft*: van slag gebracht

1259 *God... wijsheid*: vgl. Spreuken 1:17

1262 *dit belgen*: hierover vertoornd zijn

1265 *heilgenadepand*: onderpand van komend geluk

1268 *fors*: onheus

1269 *dat... in*: dat zorgt bepaald niet voor een liefdevolle verstandhouding

1271 *de huwlijksgod*: God die ons huwelijk heeft ingesteld (maar Eva gebruikt hier een term die eigenlijk in de klassieke godenleer thuishoort)

1272 *Ben... been*: verwijzing naar Adams uitspraak in Gen. 2:23

- te gader leven. 'k Nood u op Gods eigen gaven.
 1275 Zo zal uw kennis trots tot aan de starren draven.
 Zo wordt ge in wetenschap en wijsheid God gelijk.
 Gebruik uw vrijen wil en toon mij d' eerste blijk¹²⁷⁷
 van liefde, in 't volgen van mijn allereerste bede.
 Zij lijdt geen weigeren. Gevolgzaamheid baart vrede.¹²⁷⁹

ADAM

- 1280 O welk een strijd? Wat 's dit een wichtig hoofdgeschil:¹²⁸⁰
 in wetenschap God zelf gelijken, eigen wil¹²⁸¹
 te volgen, zonder op het ooftverbod te letten,
 of onder God staan en het juk van zijne wetten
 te dragen als een slaaf uit vreze voor de straf?

EVA

- 1285 Wat sammelt ge? Gebruik wat ons de hemel gaf,¹²⁸⁵
 uw vrijen wil en 't goed, u heden aangeboden.
 De Godheid heerst omhoog: hier heersen aardse goden.

ADAM

- O welk een strijd! Hier staat het vrouwenbeeld, daar God.
 Hier vleit me hare beê, daar dreigt me een streng verbod.
 1290 Zal ik de liefde en gunst van mijne vrouw ontberen,
 of d' opperste genade in ongenâ verkeren?
 Een onweer barnt er in mijn geest. Wat baart de keur¹²⁹²
 in zulk een onderscheid al angst! Wat stelle ik veur,¹²⁹³
 de vriendschap van mijn vrouw of 's hemels gunst te derven?
 1295 Durf ik in mij het beeld, dat God gelijkt, misverven,¹²⁹⁵
 mijn ziel ontluiseren om zulk een snood genot?¹²⁹⁶

- 1277 *vrijen wil*: God heeft de mens een vrije wil geschonken, die hem voor de zondeval uit vrije wil tot het volbrengen van Gods bedoelingen bracht (vgl. ook vs. 157)
 1279 *Gevolgzaamheid... vrede*: vgl. Asmodés opmerking in vs. 764
 1280 *wichtig hoofdgeschil*: principieel en belangrijk strijdpunt
 1281 *eigen wil*: Adam vertaalt nu vrije wil als 'eigen wil' - doen waar je maar zin in hebt - en zet daartegenover slaafse onderwerping 'uit vreze voor straf'. In 1286 maakt Eva dankbaar van deze betekenis gebruik. Vergelijk ook vs. 1472. Dat is duivels denken
 1285 *sammelt*: aarzelt
 1292 *barnt*: woedt; *keur... onderscheid*: keuze tussen zulke verschillende mogelijkheden
 1293 *stelle... veur*: waaraan geef ik de voorkeur
 1295 *misverven*: bezoedelen, ontsieren
 1296 *ontluiseren*: van haar luister beroven; *snood*: waardeloos

- Neen, neen, van mijne vrouw gescheiden, rustig God,¹²⁹⁷
 den oorsprong van mijn heil omhelsd en aangehangen.
 'k Heb van zijn milde hand alree te veel ontvangen,
 1300 en wacht oneindig meer uit zijnen vollen schoot.
 Ik kies het leven voor de barelijke dood.
 Mevrouw, wat vergt ge mij! Ik laat me niet misleiden.
 'k Getroost me niet van God, maar eer van u te scheiden,
 indien ik een van bei moet kiezen. Dit sta vast.

EVA

- 1305 Zo breekt ge alree den band des huwlijks, zonder last,¹³⁰⁵
 ja tegen 's hemels wil en durft het huwlijk schennen
 om enen appelbeet en geeft uw aard te kennen,
 dien trouwelozen aard, gelijk een jonge wulp.¹³⁰⁸
 Nu Adam, dat gaat wel. Ga heen: gij hoeft geen hulp¹³⁰⁹
 1310 noch vrouwentroost: gij kunt genoeg met dieren leven
 en kent ze, hoofd voor hoofd, en kunt ze namen geven.
 Gij keert u aan geen vrouw en acht ze uw vlees en been¹³¹²
 niet langer, want uw hart verkeert in ijs en steen.
 Welaan, ik ben 't getroost, maar komt ge uw vrouw te zoeken
 1315 en vindt ze niet, dan moogt gij huilen, schreien, vloeken,
 maar 'k zware 't zal u niet gebeuren haar te zien,
 noch Eva acht u waard voortaan den mond te biën.
 Ik neem den hof en al de dieren tot getuigen
 van uwen wreevlen aard. De wreedste leeuwen buigen¹³¹⁹
 1320 zich onder hun leeuwin. De tiger brandt van min,
 en ziet niet lievers dan zijn lieve tigerin
 naar d' ogen en den mond. Zij drinken uit een ader¹³²²
 en eten ene spijs en wandelen te gader.
 Maar Adam acht zijn bruid, zijn jonge weergâ, niet.
 1325 Leef lang. Gedenk dat gij uw vrouw nu 't leste ziet.¹³²⁵

1297 *rustig*: standvastig1305 *last*: opdracht (van God)1308 *wulp*: loszinnig persoon1309 *dat gaat wel*: dat is een mooie boel1312 *keert*: stoort1319 *wreevlen aard*: boosaardigheid1322 *ader*: bron (vgl. voor de dieren vs. 396 en Belials enthousiaste beschrijving van dierenliefde (vs. 765-767))1325 *Leef lang*: vaarwel

ADAM

Och och, waar gaat ze heen? Och, woudt ge een luttel beiden!¹³²⁶

Mijn liefste, hou nog stand.¹³²⁷

EVA

Wij zijn alree gescheiden.

Wat houdt ge mij? Laat los. Zo leeft ge vrank en vrij.

Bemin een andre, die gij meer bemint dan mij.

1330 Gij kwaamt al slapende aan een bedgenote en vrouwe,
en naamt ze zonder liefde en scheidt nu zonder rouwe.

Wie zonder min vergaart, kan scheiden zonder smart.

Een andre ribbe legt u nader aan het hart.

Dat d'Opperste u een vrouw, naar uwen zin, boetsere.

1335 Gebeurt dit, als ik 't wens, bemin ze en hou ze in ere,
belief ze meer dan mij, of zo u dat bezwaart,¹³³⁶
blijf liever eenzaam als voorheen en ongepaard:
zo zult ge een vrouwenhart niet kwetsen en bedroeven.

ADAM

Och zwijg, mijn liefste, zwijg, gij nijpt mijn hart met schroeven.

1340 Hoe kan ik God en u behagen in deez' zaak!

De hoogste wijsheid vindt in trouwbreuk genen smaak.

Zij voegde ons samen. Laat ons dan tezamen leven.

O Vader, kunt ge uw zoon een struikeling vergeven,
dat ik een ogenblik mijn wedergâ behaag',

1345 zo zie dit over. Dit 's een overgaande vlaag.¹³⁴⁵
Men moet een zwakke zacht en minnelijk bejegenen
met alle eerbiedigheid. Gij kunt den appel zegenen,
en scheiden het vergift, gesproten van 't verbod.¹³⁴⁸
Nu geef den appel hier, zo delen wij een lot.

EVA

1350 Zo leert men goed en kwaad met kennis onderscheien.
Wel, waarom schudt ge 't hoofd?

1326 *beiden*: wachten

1327 *hou... stand*: blijf staan

1336 *belief ze*: wees haar ter wille

1345 *zo... over*: zie dat dan door de vingers

1348 *scheiden*: eruit afscheiden, verwijderen

ADAM

Ik hoor de bruiloftsreien
een klacht aanheffen, die den bruiloftsgalm verdooft.

EVA

Mijn lief, hoe ziet ge dus bestorven om uw hoofd?¹³⁵³
Scheep moed, mijn lief; gij hoeft te schrikken noch te schromen.
1355 Ik heb alleen dien last op mijne ziel genomen.

REI VAN WACHTENGELLEN*Eerste Zang*

Helaas, wat baat een englenwacht,
zo 't alziend oog van boven
den mens niet gâslaat naar zijn macht!¹³⁵⁸
Hoe legt de stamheer van 't geslacht
1360 met al zijn zaad verschoven¹³⁶⁰
en in der eeuwigheid beroofd
van zulk een heilkroon, hem beloofd!
O feest van weinig uren!
De hemel zelf gevoelt dien krak.
1365 De staat van deez' naturen¹³⁶⁵
had eeuwig kunnen duren.
Maar och, zij droegen zich te zwak
in Gode te behagen.
O tijd van bitter klagen!

Eerste Tegenzang

1370 Had Adam zich aan 't engelsdom
gespiegeld, dat hovaardig,
terwijl 't in volle weelde zwom,
nog hoger dan zijn staatpeil klom,¹³⁷³
en, wrijtende en kwaadaardig,
1375 den milden leenheer trotsen wou,¹³⁷⁵

1353 *bestorven*: dodelijk wit

1358 *naar zijn macht*: met de macht die God alleen heeft

1360 *verschoven*: verworpen

1365 *De staat van deez' naturen*: de positie van deze soort, deze mensen

1373 *staatpeil*: de grenzen aan hun positie gesteld

1375 *leenheer*: zo werd het ook in *Lucifer* voorgesteld, bijv. vs. 1542-1547

hij leefde vrij van naberouw.
 Tenzij nu Gods genade
 de hand reike aan 't gevallen paar,
 dat, bij de slang te rade,
 1380 aan 't omzien kwam te spade;¹³⁸⁰
 wie rukt het uit zijn jammer, waar
 het legt in schande en schennis!
 Hoe dier staat lust naar kennis!

Tweede Zang

Men mag nochtans naar kennis staan.
 1385 Wij hemelgeesten dringen.
 uit kenniszucht al hoger aan,
 en volgen Gods verborgen baan
 in onz' bespiegelingen.
 Want in den ronden spiegelkloot.¹³⁸⁹
 1390 der Godheid legt de wereld bloot,
 wil d' Opperste openbaren
 aanstaande zaken, in dien schijn
 alsof ze alrede waren,
 in wezen, voor het baren.
 1395 Kon Adam dan een hels venijn
 uit zucht ter kennis trekken?
 Dit staat u naakt t' ontdekken.¹³⁹⁷

Tweede Tegenzang

De Godheid kent zichzelf en eerst.¹³⁹⁸
 De kennis is dan heerlijk¹³⁹⁹
 1400 en van de schuldvlak allerveerst.¹⁴⁰⁰

- 1380 *aan... spade*: er te laat toe kwam zich te bezinnen
 1389 *Want... baren*: want in de Godheid, gezien als een bolvormige spiegel, is de hele kosmos te zien, en in die spiegel zal God de dingen die nog komen gaan openbaren alsof ze al bestonden, zelfs nog voor ze ontstaan zijn. Hetzelfde beeld gebruikt Vondel ook in zijn *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* (II, vs. 1080). De WB-commentaar verwijst daar naar Thomas van Aquino (WB IX, p. 498)
 1397 *Dit... ontdekken*: dat moet u ons duidelijk maken
 1398 *De... eerst*: de eerste kennis die er bestaat, is de kennis die God van zichzelf heeft
 1399 *De kennis... allerveerst*: kennis die daarmee in verband staat, dus het streven van de mens God en Zijn wereld steeds beter te leren kennen, is voortreffelijk en heeft niets met zonde en schuld te maken
 1400 *en... allerveerst*: en in de verste verte niet schuldig

- De Godheid, die het al beheerst,
 zal niemand hierom deerlijk
 van zijn genâ verstoten, want
 Hij heeft den kennisboom geplant.
 1405 Maar die ze uit trotsheid zoeken
 door middelen, van Hem verboôn,
 dat zijn verkeerde kloeken.¹⁴⁰⁷
 Hoort Adam nu vast vloeken.¹⁴⁰⁸
 Nu spant vorst Lucifer de kroon.
 1410 Och Adam, hoge ceder,
 hoe ploft ge dus terneder!

1407 *verkeerde kloeken*: schuldige zoekers naar kennis

1408 *nu vast vloeken*: nu al voortdurend razen en zichzelf en Eva vervloeken (zie ook vs. 1439-1440)

Vijfde bedrijf

LUCIFER, Asmodé

LUCIFER

Zo vang' de rouwklacht aan. Geen zang heeft zulken aard.¹⁴¹²

ASMODÉ

Hoe wakker heeft deez' wacht zijn hofwacht nu bewaard!¹⁴¹³

LUCIFER

Het gaat naar onze wens. Wij zijn dien hoek te boven.¹⁴¹⁴

1415 O Asmodé, het rijk des afgronds wil u loven¹⁴¹⁵
 en innehalen, op de schorre nachtklaroen.¹⁴¹⁶
 Onz' hof wordt met tapijt van spinrag en feestoen
 van dorre blaën bekleed, om 't zegefeest te houwen.
 Wij kronen u ten vorst der oosterse landouwen.

1420 Gij steurde 't eerste feest der levenden en zult,¹⁴²⁰
 ten God der bruiloften van 't Oosten ingehuld,
 gemachtigd worden, 's nachts het bruiloftsbed t' ontsteken
 met geile vlammen en des bruiigoms hals te breken
 waar hij gewonden legt in d' armen van zijn bruid.

1412 *Zo... aan:* laat zo (nl. als we zojuist gehoord hebben) die rouwklacht maar beginnen; *Geen zang... aard:* dat zijn onvergelykelijke klanken (en prachtig in onze duivelse oren!)

1413 *Hoe... bewaard:* geweldig, zoals die engelenwacht zijn bewaking van de hof waar heeft genomen

1414 *Wij... te boven:* we zijn het moeilijke punt gepasseerd (zeilterm)

1415 *rijk des afgronds:* hel

1416 *innehalen:* feestelijk binnenhalen

1420 Je hebt het eerste feest van de mensen bedorven en als beloning zul je, ingehuldigd als bruiloftsgod in het heidense Oosten, de macht krijgen om het geile vuur op de bruiloftsbedden te onsteken en de bruidegom van uitputting te laten sterven. Er wordt gezinspeeld op het verhaal in het deuterocanonieke boek Tobias (3:8) waar Asmodé achtereenvolgens zeven mannen in hun eerste bruiloftsnacht doodde

ASMODÉ

- 1425 Dat 's meer dan ik verdiende, Op uwen zegen sluit
mij d' ijzren kroon om 't hoofd. Zij roeste, uw naam ter ere.¹⁴²⁶

LUCIFER

Waar steekt deez' jonge bruid, met haren nieuwen here?

ASMODÉ

- Zij dropen achter af, van schaamte en schrik gepraamd,¹⁴²⁸
en slopen in een hol, mistroostig en beschaamd
1430 om hunne naaktheid: want nu zien ze eerst uit hun ogen,
of andere ogen, loos beguicheld en bedrogen.¹⁴³¹
Zij weven schaamrood, om de schamelheid t' ontgaan¹⁴³²
van hunne naaktheid, een groen web van vijgenblaên¹⁴³³
om 't middenlijf: want wij hen bij de lokken sleurden¹⁴³⁴
1435 door braam- en doornenhaag en distelpunt en scheurden
de witte zijde van hun eerste onnozelheid.¹⁴³⁶
Dit zijn de slippen, vuil van stof en rood bespreid
van slijk en sprenklen bloeds. Zij jammeren en krijten.
Men hoort ze elkandere de schuld der misdaad wijten
1440 en vloeken. Eden galmt van jammerlijk misbaar.
Mistroostige Adam krabt zijn aanzicht, rukt het haar¹⁴⁴¹
met lokken uit zijn hoofd en wekt de hofgeschallen,¹⁴⁴²
uitschreeuwende: waartoe, waar ben ik toe vervallen!
Ik gaf mijn bruid niet, maar mijn vijandin gehoor.
1445 Mijn vlees heeft mij verraên. Ik volgde een heilloos spoor.
Een vuile snoeplust was de pijl die Eva griede,
en mij al teffens. Och, dit komt van vrouwenliefde.¹⁴⁴⁷
Ik ben van mijne rib en eigen vlees verraên.
De vrouwenliefde komt mij al te dier te staan.

- 1426 *roeste*: moge zij roesten (omgekeerd eerbetoon, zoals ook eerder tapijten van spinrag en festoenen van dorre bladeren weinig feestelijks hadden)
1428 *gepraamd*: gedreven
1431 *of andere ogen*: of beter gezegd, andere ogen, die van het verstand. Cynische herhaling van vs. 1164; *beguicheld*: begoocheld
1432 *schamelheid*: schaamte
1433 *web*: weefsel
1434 *want... bloeds*: beeldend wordt beschreven hoe de duivels de mens 'het kleed der erfrechtvaardigheid' (over de symbolische betekenis waarvan Vondel in zijn *Berecht* zo uitvoerig had geschreven) ontnemen en hoe afgescheurde lappen bezoedeld raken door modder en bloed
1436 *eerste onnozelheid*: aanvankelijke onschuld
1441 *Mistroostige*: ontroostbare
1442 *hofgeschallen*: de echo's in de hof
1447 *al teffens*: tegelijk

- 1450 Ik wou de vlag, in top gezet, uit trots niet strijken,¹⁴⁵⁰
 en God in wijsheid en in wetenschap gelijken.
 De hovaardij heeft mij bedorven en bekoord.
 Het spook des afgronds klampt mij met geweld aan boord.
 Ik voel en voer alree een oorlog in mijn leden.
- 1455 Het vlees wil anders dan de geest; verstand en reden¹⁴⁵⁵
 en wil, getaisterd van dien onverwachten smak,
 gevoelen al te spade een vreselijken krak.¹⁴⁵⁷
 'k Gevoel de jammeren van buiten en van binnen.
 Hoe kan men zulk een schâ herhalen en verwinnen!¹⁴⁵⁹

LUCIFER

- 1460 Zo wordt mijn wraak verzaad. Nu triomfeert de hel.
 Dat mijn ervvijand zich nu were en wetten stell'
 om zulk een inbreuk van erflasteren te keren.¹⁴⁶²
 wij passen langer op geen hinderdam noch beren¹⁴⁶³
 van wetten en belofte en vreeslijk dreigement.
- 1465 Natuur legt onder, plat getreden en geschend.
 Al 't menselijk geslacht is mijn en errefeigen.¹⁴⁶⁶
 Het past niet langer op beloften noch op dreigen.
 De wil helt over van 't geboden goed tot kwaad.
 'k Wil kerken zaaien en altaren Hem ten smaad.¹⁴⁶⁹
- 1470 Men zal mijn beelden daar met mensenoﬀren eren,¹⁴⁷⁰
 en goud en wierook en bij 's afgronds godheid zweren,
 uit schrik voor straf. Ik schuif nu glimpelijk en vals¹⁴⁷²
 den oorsprong van het kwaad van mij op 's vijands hals.
 Laat al de wereld vrij van Adams erven krielen:
- 1475 uit zestig eeuwen bergt hij pas een handvol zielen.¹⁴⁷⁵
 Zo stijg ik, na mijn val, op enen hoger trap.
 Zoveel vermag de lust, een mondvul appelsap.
 Maar duiken we ene poos. Wij zullen met onze oren

1450 *strijken*: neerhalen

1455 *het vlees... geest*: vgl. Galaten 5:17

1457 *spade*: laat; *krak*: breuk

1459 *herhalen*: goedmaken

1462 *erflasteren*: erfzonden

1463 *passen... op*: geven... om; *hinderdam*: waterkering; *beren*: waterkeringen

1466 *mijn en errefeigen*: is als erfeigendom nu van mij

1469 *kerken zaaien*: (heidense) heiligdommen stichten

1470 *mensenoffren*: vgl. *Lucifer* vs. 2066

1472 *glimpelijk en vals*: met valse voorwendsels

1475 *zestig eeuwen*: in 6000 jaar (namelijk vanaf de Schepping tot het Laatste Oordeel) zal hij nauwelijks een handjevol zielen weten te redden

- den groten ommezwaai van 't eeuwig treurspel horen¹⁴⁷⁹
 1480 uit Adams eigen mond. Nu loopt de treurrol af.
 Hij komt tot kennis van zijn misdaad door de straf,
 die d' overtreders op den hiel treedt. Hij loopt herwaarts,¹⁴⁸²
 bestorven om het hoofd en doods, dan weder derwaarts.
 De Beeldenvormer zag 't wanschepsel aan, en riep:
 1485 Helaas, nu rouwt het Mij dat ik ooit mensen schiep.¹⁴⁸⁵

ADAM, Eva

ADAM

- O duistere spelonk, ik docht in uwe naarheid¹⁴⁸⁶
 mijn smet en naakte schaamte en schande; voor de klaarheid
 des hemels en den glans van 't aldoordringend licht
 te dekken, maar vergeefs: geen hol, geen bos is dicht.¹⁴⁸⁹
 1490 Ik word verraden van het wroegende geweten,
 dat overtuigt me. Een worm te diep in 't hart gezeten,¹⁴⁹¹
 het overtuigen van 't beschuldigde gemoed,
 doorknaagt mijn ingewand. Waar zet ik mijnen voet
 om rust te vinden voor het barnen van mijn zinnen?¹⁴⁹⁴
 1495 Och welk een onrust kraakt en knerst gedurig binnen¹⁴⁹⁵
 in mijnen boezem! Hoor, hoe giert het heen en weer,¹⁴⁹⁶
 getrokken van 't gewicht der misdaad, keer om keer.
 Hoe is mijn staat verkeerd! Ik dwaal gelijk de blinden
 En zoek d' oude rust en kan ze nergens vinden.
 1500 Zij vlucht gestadig voor en voor en wil niet staan.¹⁵⁰⁰
 Wat grijp ik naar de lucht? Hier is geen vatten aan.¹⁵⁰¹
 Waar blijven d' engelen, de blijde feestgenoden,
 de wachters van den hof? Helaas, zij zijn gevloten.
 Nu zwijgt de bruiloftsgalm. De vooglenzang zit stom.

- 1479 *ommezwaai*: peripetie, dramatische wending
 1482 *op den hiel treedt*: op de voet volgt
 1485 Inderdaad een uitspraak van God: zie Gen. 6:6
 1486 *naarheid*: donkerte
 1489 *dicht*: dicht genoeg, voldoende afschermend
 1491 *worm*: wroeging wordt vaak met een knagende worm in het hart vergeleken
 1494 *zinnen*: gemoed
 1495 *onrust*: 1. onrustigheid; 2. rad van onrust, het raderwerk van een klok
 1496 *giert*: draait, knarst (als het heen en weer getrokken raderwerk)
 1500 *voor en voor*: steeds voor me uit
 1501 *Wat... lucht*: waarom grijp ik tevergeefs in de lucht

- 1505 Geen reien juichen meer voor bruid en bruidegom.
De hemelse bazuin houdt op het feest te groeten.
De helse horen houdt nu aan met vreeslijk toeten.

EVA

Wat komt u over? Zijt gij zinneloos, of dwaas?¹⁵⁰⁸

ADAM

- Ik zie de spokerij en hoor het nachtgeraas
1510 rondom mij hene. Zie de razernijen klimmen
van onderop en hoe ze ons dreigen en begrimmten.
De nevel die 't gezicht benevelde, verdwijnt.¹⁵¹²
Nu zien we een ommegang van spook dat ons verschijnt.¹⁵¹³
Ik kan de rampen en het leed, bij u gebrouwen,¹⁵¹⁴
1515 niet overzien, veel min op ene rij ontvouwen.

EVA

Zo schuift ge uw eigen schuld alleen op mijnen hals.

ADAM

O oorzaak van mijn val en zoveel ongevals,
hier uit te spruiten! Och dit komt van echtgenoten!
Op zulk een voorwaarde is ons huwlijk niet gesloten.

EVA

- 1520 Met wat beding heeft dan uw hand mijn hand getrouwd?

ADAM

Dat gij, mijn noodhulp, trouw uw man handhaven zoudt.¹⁵²¹

EVA

Het voegt den man zijn vrouw godvruchtig voor te treden.

ADAM

Laat deez' gevloekte boom getuigen wie eerst Eden.
durf schenden en zich aan 't verboden ooft vertast.¹⁵²⁴

1508 *Wat... over*: wat heeft je zo aangegrepen

1512 *nevel*: helse dampen

1513 *ommegang van spook*: rondwaren van gespooksel

1514 *bij*: door

1521 *handhaven*: steunen

1524 *vertast*: misgaat, vergrijpt

EVA

1525 De zwakke vrouwenkunne is van een lust verrast.¹⁵²⁵

ADAM

En uw vervloekte lust mij bitter opgebroken.

EVA

Het voegt een manshoofd zich te houden onbesproken
en stand te houden, zo het vrouwenbeeld bezwijkt.

ADAM

Gij smeed mij overstag.

EVA

1530 Rechtschapen vroomheid wijkt¹⁵²⁹
om smeken, noch gevele noch dreigen van een vrouwe.
Scheper moet: ik blijf uw troost, in 't nijpen van den rouwe,
gelijk voorheen in weelde en 't opperste geluk
en zal u nimmermeer bezwijken in den druk.

ADAM

Het is vergeefs getroost, deez' schade al t' onherhaalbaar.¹⁵³⁴

EVA

1535 Wat raad? De schepper schiep ons beiden niet onfaalbaar,¹⁵³⁵
maar faalbaar en van een bouwvallige natuur.¹⁵³⁶

ADAM

Dus sleept de wellust van een ogenblik, een uur
een lange keten na van rampen en verdrieten.
Het lust me langer niet het leven te genieten.
1540 'k Verbeeld me, waar ik gaen sta, een bange dood.
Zij grint me lelijk aan. Och open uwen schoot,
ontvang me, o aarde: want de lust is mij benomen.
Ontvang me wederom. Ik ben van u gekomen.
Dit lichaam komt u toe. De ziel verhuize en zoek'

1525 *verrast*: overvallen

1529 *Rechtschapen*: ware

1534 *onherhaalbaar*: niet terug te halen, niet ongedaan te maken

1535 *onfaalbaar*: wél zondeloos, maar niet onvatbaar voor zonde

1536 *bouwvallige natuur*: zwakke aard

- 1545 een heimelijk verblijf, waar een verdiende vloek
haar henevoere, want zij heeft des Hoogsten zegen
misbruikt. Wat toeft de dood! Het leven is me tegen,
de nare duisternis veel liever dan de dag.
Mijn schande legt te naakt. Zo 't mij gebeuren mag
1550 te sterven, keer het niet. Laat u mijn dood behagen.
Geen reden port u op het tijdig lijk te klagen.¹⁵⁵¹
want tijdig sterft hij, die niet meer te hopen heeft.
Al is mijn leven kort, 'k heb nog te lang geleefd
na zulk een heilverlies en kan niet meer verliezen.
1555 Wat slag van sterven staat mij 't reedste nu te kiezen?
Van enen hogen berg af springen zonder schroom,
of plompen in d'Eufraat en drijven met den stroom¹⁵⁵⁷
en maalstroom recht in zee, ten aze voor de vissen?
Ai vrouw, wat houdt ge uw man? Gij mocht me nutter missen¹⁵⁵⁹
1560 dan houden: want de zon, die 't hoofd haast onderhaalt
en naar de westkim spoedt, is lang voor mij gedaald.
Mijn ogen schuwen 't licht. Ontsla me, ik overleefde¹⁵⁶²
het zegenrijke lot, mij toegelegd en streefde,
van hovaardij vervoerd, te welig en te steil,
1565 en boven 't menselijke eens vastgestelde peil.
Zo most ik billijk in 's doods afgrond nederstorten.¹⁵⁶⁶

EVA

Waartoe vervalt ge? Wilt ge u zelven 't leven korten,
en mij, een droeve weeuw, verlaten? Ben ik niet
uw eigen vlees en been?

ADAM

- Ja, 't vlees, dat mij verried,
1570 verleidde, o valse tong, met slangengift bestreken!

EVA

De slang verleidde mij door hare boze treken.¹⁵⁷¹

- 1551 *tijdig lijk*: lichaam dat op de juiste tijd gestorven is
1557 *stroom en maalstroom*: stroom vol draaikolken
1559 *houdt*: weerhoudt; *mocht*: kon
1562 *Ontsla me*: laat me gaan
1566 *billijk*: terecht
1571 *treken*: listen

ADAM

Gij zijt de boze slang, die mij den doodsteek gaaft.

EVA

Waar blijft uw hoog vernuft, dat naar de starren draaft?

Waar is het helder licht van uw verlichte reden?

- 1575 Indien mijn tranen en ootmoedige gebeden
u niet bewegen, zo vergun me, op mijn geklag,
dat ik aan uwe zijde en teffens sterven mag:
want 't lust me zonder uw genootschap niet te leven.
'k Ontken geenszins dat ik dit misdrijf heb gesteven,¹⁵⁷⁹
1580 mijn snoeplust u vervoerde in dezen droeven staat.¹⁵⁸⁰
Zo laat ons samen dan de schuld van zulk een kwaad
ook boeten. Woudt ge door de doodschuld mij behagen?¹⁵⁸²
'k Zal haar verdiende straf gewillig leren dragen.¹⁵⁸³
Daar is mijn hand. Ik ben de dood getroost. Vaar voort.
1585 Nu suf niet langer. Tree mij voor. Nu sta uw woord¹⁵⁸⁵
als een rechtschapen man. Geen dood zal mij vervaren
te ploffen van een rots, of in de zoute baren
te plompen, hand aan hand. Ik trouwde deze hand.

ADAM

- Och liefste, 't is mijn schuld. Mijn troost, mijn waardste pand,
1590 ik wil mijn leven, u ter liefde, nog verlengen.
Wis af deez' tranen, die de bleke blaën besprengen
van uwe kaken. Zet uw edel hart gerust.
Schoon hier geen levenslust meer overschiet, nog lust
mij 't leven om uw gunst en aanschijn, mijn getrouwe.
1595 Gij zult niet, in den schijn van ene weduwwrouwe,
den eersten bruiloftsdag beschreien en alleen
en doods en hangends hoofds, op enen kouden steen
gezetten, klagen dat uw mart, van rouw verwonnen,
de handen aan zichzelf mistroostig heeft geschonnen.
1600 'k Wil mijn mistroostigheid intomen en al stil
verwachten 't uiterste en wat hierop volgen wil.

1579 *gesteven*: doorgedreven

1580 *vervoerde*: sleepte u mee

1582 *Woudt... behagen*: heb je indertijd door de dodelijke schuld (nl. ook te eten) mij willen behagen

1583 *haar verdiende straf*: nl. die van de dood

1585 *suf*: peins en aarzel

EVA

Wat hoor ik daar? Een storm begint hier op te steken,
de donkre en zwangre lucht ontstuimig uit te breken.¹⁶⁰³

De bladers ruisen uit vier hoeken heen en weer.

- 1605 De bulderende wind smijt bos en bomen neer.
Het aardrijk daverd, dreunt en loeit en huilt van onder.
Het bliksemt blik op blik. Op 't weerlicht rolt de donder¹⁶⁰⁷
de donderkloten door de wolken slag op slag¹⁶⁰⁸
en d'avondschaduw jaagt den ondergaanden dag.

ADAM

- 1610 Hoe beeft het hart van schrik! Hoe sidderen mijn leden,
van ene kille koorts en doodschrik hard bereden!
Mijn haren rijzen. Al het bloed trekt snel bijeen.¹⁶¹²
D'alziende rechter, om het gruwzaam overtreên
van zijn gewijde wet, te trots getergd tot toren,
1615 genaakt. Waar vluchten wij? Hij komt en laat zich horen.
Mijn liefste, vlucht met mij ten bos in, waar nooit zon
haar aldoordringend licht en stralen schieten kon.
Geen web van vijgenblaën kan onze naaktheid kleden.
De hartenkenner ziet, van boven tot beneden,
1620 van top tot teen, niets heels aan lichaam en aan ziel.¹⁶²⁰
Hoe kort treedt 's hemels straf het misdrijf op den hiel!
Duik onder, liefste, ik zal u met mijn schaduw dekken.
O lust! O appelboom! O schande! O lastervlekken!
O bos, bedek ons, zo uw schaduw iets vermag!
1625 Het hoog gerecht verschijnt. O droeve bruiloftsdag!

URIËL, Adam, Eva

URIËL

O Adam, Adam, hoor. Waar loopt ge u nu versteken¹⁶²⁶
in naren schaduw? Meent ge in schaduw uw gebreken¹⁶²⁷

1603 *uit te breken*: los te barsten

1607 *blik op blik*: met de ene flikkering na de andere

1608 *donderkloten*: donderkogels

1612 *trekt... bijeen*: trekt zich samen, m.a.w. Adam wordt doodsbлек in zijn gezicht

1620 *niets heels*: niets ongeschondens

1626 *O Adam... smaken*: vrije weergave van Gen. 3:8-24; *loopt... versteken*: ga je je nu verstoppen

1627 *naren*: donkere

en smet te schaduwen voor Gods alziende licht?
Geen diepe nachtspelonk, geen hol, hoe naar en dicht,

- 1630 kan u verbergen, voor d' Oneindigheid, gevonden¹⁶³⁰
in hemel, aarde en zee en grondeloze gronden.
'k Verdaag u in Gods naam. Verschijn, verschijn terstond.¹⁶³²
De Vader, die u schiep en aan zijn wet verbond,
verdaagt u. Waarom vlucht ge uw Schepper, uwen Vader?

ADAM

- 1635 O stem, 'k gehoorzaam u, vergeef me, ik kom u nader.¹⁶³⁵
De voorbô van uw komst in 't godgeheiligd woud,
het schriklijk onweer, dat uw majesteit ontvouwt,
verbaasde hem, die, naaktgeschapen, zich moet schamen,¹⁶³⁸
uit ootmoed en ontzag, die 's mensen plicht betamen.

URIËL

- 1640 Wie openbaarde u toch deez' naaktheid, al te naakt?
Heeft ook uw mond de vrucht der kennisse gesmaakt?
Beken de misdaad vrij. Ontzie ze niet te noemen.¹⁶⁴²
Verschoon uw schuld niet, want hier baat nu geen verbloemen.
O trouweloze, durft ge alleen om 't ooftgenot,
1645 op doodstraf u verboôn, ontwijden 't hoog gebod?

ADAM

- Het is mijn schuld niet, maar de liefelijke woorden
der vrouwe, mij van u ter hulp gegund, bekoorden
mijn oren en het hart; de boomvrucht en haar verf
mijn ogen; en den mond, helaas, tot mijn bederf,
1650 te smaken: uit de vrouw is mijn bederf geboren.¹⁶⁵⁰

URIËL

O vrouw, ter noodhulp van uw wedergâ gekoren,
wat voerde uw zinnen tot deez' wederspanningheid?

- 1630 *gevonden... gronden*: d.i. Alomtegenwoordige God
1632 *Verdaag*: roep u voor de rechterstoel
1635 *u*: de stem van Uriël maar in feite de stem van God. Adam reageert ook als sprak God direct tot hem en zo begreep hij dat ook blijktens vs. 1693-1694
1638 *verbaasde*: sloeg... uit het veld
1642 *Ontzie... noemen*: waag het niet ze te ontkennen
1650 *smaken*: proeven

EVA

Een slang, Gods schepsel, heeft mijn simpel hart verleid,
den appel in den mond gesteken na 't bekoren.

URIËL

- 1655 O hofslang, listig dier, gevoel nu 's Hoogsten toren.
Gij zult voortaan, gehaat van allerhande vee
en dieren, op uw buik voortkruipende, geen vreê
noch rust gevoelen en in uw spelonk gedreven
het ganse leven lang, bij aarde, uw voedsel, leven.
- 1660 Het hoog gerechte zal een onuitblusbren haat
ontsteken tussen u en tussen 't vrouwenzaad,¹⁶⁶¹
dat u het hoofd verplet; hoewel gij, bits in 't wrijten¹⁶⁶²
en wederstreven, dit durft in de hielen bijten.
O vrouw, die uwen man bedriegelijk verried,
1665 gij zult geen ende zien van 't nakende verdriet
in dracht en barensnood en een slavin verstrekken,¹⁶⁶⁶
van Adam, uwen here, en zijnen wil voltrekken.
En gij, die haren stem gehoor gaaft boven God,
in 't smaken van de vrucht en schenden van 't verbod,
1670 zult zweten onder 't juk des arbeids, vol misnoegen.
Het aardrijk, nu gevloekt, vergeldt den last van 't ploegen
en zaaien menigwerf met onkruid, stro, en kaf.
De doorn en distel stikt het zaad, dat d' akker gaf,
totdat ge, nat bezweet, verkeert in stof en aarde,
1675 begraven in den schoot der moeder, die u baarde.¹⁶⁷⁵
Opdat ge midlerwijl gevoelt in 't aards gekwel
hoe d' Opperste het recht beneên genade stell',
zal uwe wedergâ nakomelingen baren,
God uw gezondheid en beschaamdheid nog bewaren¹⁶⁷⁹
1680 en 't lichaam dekken met de warme schapenvacht.
Nu fluks ten hove uit. Fluks gij Cherubijnenwacht,
Gods hoftrawanten, komt en past u trouw te kwijten.¹⁶⁸²
Verjaagt de ballingen, verjaagt dit paar bandijten¹⁶⁸³

1661 *vrouwenzaad*: nakomelingschap van de vrouw

1662 *bits... wrijten*: fel in het verzet

1666 *en een slavin... here*: dit is een van de passages waarop Meynarda Verboom scherpe kritiek uit (zie Nawoord p. 311-312)

1675 *baarde*: voortbracht

1679 *God... bewaren*: God zal uw gezondheid alsmede uw schaamtegevoel behoeden (door u te kleden)

1682 *past*: zorg ervoor

1683 *bandijten*: verbannen

ten paradij ze uit. Gaat, bewaakt den gouden boom
 1685 van 't leven. Houdt gestreng de dertle lust in toom
 met scherpe zwaarden, die van gloed en vlamme blaken,
 opdat geen ballingen de vrucht des levens smaken.¹⁶⁸⁷

EVA

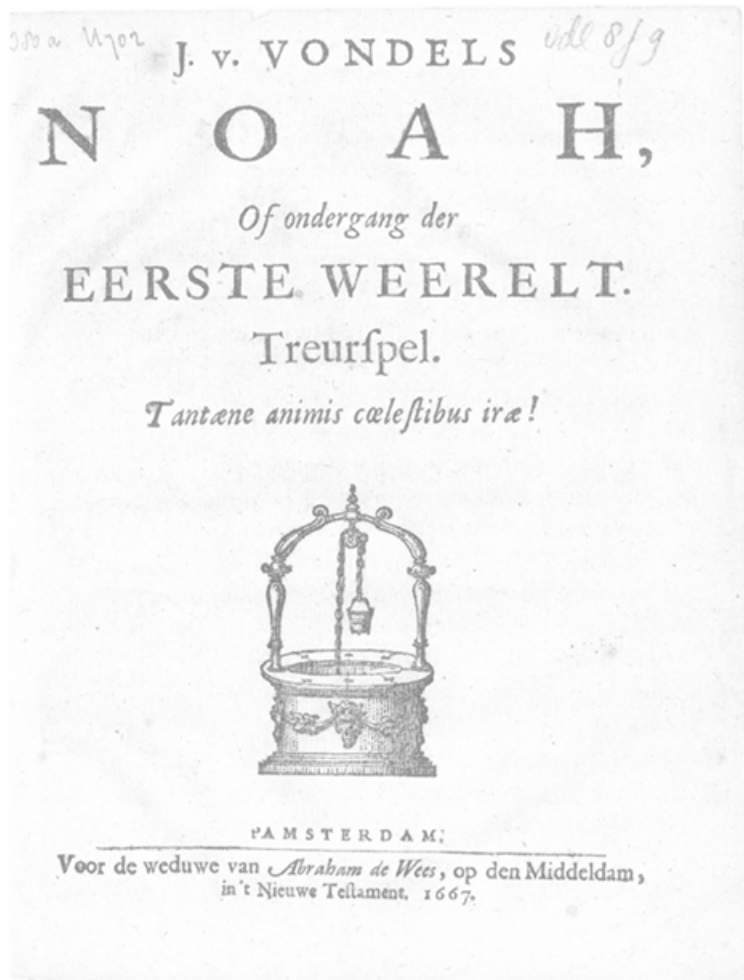
O welk een brand ontsteekt het ganse paradijs
 en weidt de bomen af! Nu zwijgt de bruiloftswijs.¹⁶⁸⁹
 1690 Nu schrikken teffens al de vogels en de dieren.
 Zo past het u en mij de bruiloftsfeest te vieren
 met deze fakkelen. Och lief, waarheen, waarheen?¹⁶⁹²

ADAM

Het is geen dralens tijd. De geest, die ons verscheen
 schijnt geen Uriël, maar God zelf, wiens wet wij braken
 1695 om boven 's mensen peil tp steigren in de daken¹⁶⁹⁵
 des hemels, boven God, in wijsheid en in macht.
 Een reukeloos bestaan heeft ons ten val gebracht.¹⁶⁹⁷
 Helaas, wie onderstut mijn twijfelende stappen?
 Mijn weergade, onderstut me in droeve ballingschappen.
 1700 De benen sidderen. Het is hoog tijd te vliên.
 Wij scheiden, zonder hoop van immer u te zien,
 o lusthof paradijs! O schoot van onz' geboorte!
 Wat baat het ommezien! Ons wordt geboôn deez' poorte
 te ruimen, om een dorre en dorstige landouw
 1705 te zoeken, in ellende. O knagend naberouw,
 o zwetende arrebeid, o endeloze ellenden!
 Geleidt me, volgt me na, met hele kommerbenden.¹⁷⁰⁷
 Hier heeft de zomer uit. De winter klampt me aan boord.
 Gods slagzwaard volgt ons op de hiel. Spoên we voort.

UIT

- 1687 *vrucht des levens*: door hun verbanning uit het Paradijs zullen Adam en Eva niet van de boom des levens kunnen eten. De zonde heeft de dood als gevolg
 1689 *weidt... af*: verteert
 1692 *fakkelen*: treurige ironie; de brandende bomen dienen als bruiloftsfakkels
 1695 *te steigren*: op te stijgen
 1697 *bestaan*: waagstuk
 1707 *kommerbenden*: hele stoeten van lijden en smart

Noah,
of
Ondergang der eerste wereld
Treurspel^{aant.}

TANTAENE ANIMIS COELESTIBUS IRAE⁺

+ Het motto is ontleend aan Vergilius' *Aeneis* 1, 15. De vertaling van Vondel luidt: 'Zijn de goden in den hemel ook aan zulk een toornigheid onderhevig?' Voor het (noodgedwongen) op menselijke wijze over God spreken zie *Noah* vs. 1232-1239

Den weledelen here Ioan de Wael, here van Ankeveen.⁺

[1] Indien een treurspel, naar de maat van zijnen nadruk groot geacht wordt,¹
 [2] zo zoude *Lucifer* d' eerste plaats, *Adam in ballingschap* de tweede, en
 [3] *Noah, of d'ondergang der eerste wereld*, de derde plaats bekleden. Luci-
 [4] fer en zijne aanhangelingen vervielen, uit hunnen zaligen staat in eeuwige
 [5] ongenade, zonder hope van verzoeninge; Adam en zijne nakomelingen in
 [6] de verdoemenisse, met hope van herstellinge, door de belofte des toeko-
 [7] menden verlossers. De rechtvaardige Noë bleef behouden, toen de ganse
 [8] wereld, hardnekkig in hare misdaad, kwam te smoren, uitgezonderd boet-⁸
 [9] vaardigen, die van naberouw getroffen, hunne schuld bekenden en door
 [10] de zuivering van smette in den kerker, op den troost en het verschijnen des¹⁰
 [11] verlossers met groot verlangen hoopten. Sint Peter, de prins der apostelen¹¹
 [12] en Christus' stedehouder, stelt Gods rechtvaardigheid ten toon in den
 [13] afval der wederspannige engelen; Sint Paulus in den val van Adam en¹³
 [14] Adams nakomelingen. Sint Peter gedenkt in beide zijne brieven den¹⁴
 [15] wereldvloed, in Noahs tijd; gelijk voor hem deszelfs leermeester, Jezus¹⁵
 [16] Christus, zijne onverwachte toekomst, ten jongsten dage, gelijk bij de
 [17] bedorven eeuw van Noë, toen de mensen bruiloften en banketteerden tot-
 [18] dat, Noë in d'arke getreden, de wereldvloed hen altesamen verdelgde.
 [19] Syrach hadde Noë voorhenen onder de naamhaftige voorvaders gesteld¹⁹
 [20] om 's mans volkomenheid en rechtvaardigheid, waarom hij, van boven
 [21] begenadigd, voor den watervloed beschermd bleef en de belofte ontving
 [22] dat de mensen namaals niet door het water zouden uitgeroeid worden.²²

+ *Joan de Wael*: telg van een aanzienlijke Amsterdamse katholieke familie

1 *nadruk*: impact, belang

8 *smoren*: stikken (door verdrinking)

10 *kerker*: het zogeheten voorgeborchte van de hel, waarin de rechtvaardigen uit het Oude Testament hun schuld uitboetten en hun verlossing door Christus afwachtten (zie 1 Petr. 3:19)

11 *Sint Peter... engelen*: zie 2 Petr. 2:4

13 *Sint Paulus... nakomelingen*: zie Rom. 5:14

14 *Sint Peter... tijd*: zie 1 Petr. 3:20 en 2 Petr. 2:5

15 *gelijk... verdelgde*: Matth. 24:37-39

19 *Syrach... worden*: Jesus Sirach, schrijver van het deuterocanonieke bijbelboek Ecclesiasticus. Zie Ecclesiasticus 44:17-18

22 *namaals niet*: niet een tweede keer

[23] De schrijver aan de Hebreeën voert Noë, den bouwheer der arke, onder²³
 [24] de gelovigen in de triomfe des geloofs om. Moses' onfaalbare historie, al²⁴
 [25] den aardbodem door gespreid, bestelde den dichteren, en onder meer²⁵
 [26] anderen Ovidius, stof om den watervloed van Deucalion hier op te bou-²⁶
 [27] wen. Josefus gewaagt hoe d' Armeners den berg, waarop d'ark kwam te²⁷
 [28] rusten, *Apobaterion* of uitgang noemen; daar de landzaten, te zijnen
 [29] tijde, nog het overschot der arke toonden. Hij getuigt hoe Berosus, een²⁹
 [30] Chaldeeus historieschrijver, omtrent driehonderd jaren voor het jaar
 [31] der verlossinge levende, aantekent, gelijk meer andere ongriekse pennen,
 [32] den wereldvloed, voor koning Ninus' tijd bekend. Philo meldt in Moses³²
 [33] leven mede den wereldvloed, gelijk ook Nikolaus Damascenus. Plutar-³³
 [34] chus verhaalt uit bekende fabelen hoe Deucalion - versta hier Noë bij -
 [35] gedurende den watervloed een duif opschoot, die in d'ark wederkeerde³⁵
 [36] en weder uitgelaten achterbleef. De schrijver van de orakelen der Sibyllen³⁶
 [37] verhaalt den watervloed, en het rusten der arke op den berg Ararat, doch
 [38] t' onrecht in Frygië gesteld. Een overoud verleider, Apelles genoemd, leer-³⁸
 [39] ling van zijnen godlozen meester Marcion, en verwaand genoeg, pogende
 [40] Moses' zuivere bladen hierin hunnen luister te benemen, gaf den oudva-
 [41] deren, inzonderheid Origenes, stof, onder andere punten, te handelen van
 [42] het begrijp, en de maat der arke, kwalijk en averechts bij zulke dwaal-⁴²

- 23 *De schrijver... om:* zie Hebr. 11:7, waar de geloofsgetuigen uit het Oude Testament geroemd worden
- 24 *Moses'... historie:* het (naar men veronderstelde) door Mozes te boek gestelde verhaal van de zondvloed
- 25 *bestelde:* verschaft
- 26 *Ovidius... bouwen:* in het eerste boek van Ovidius' *Metamorphosen* (1, 244 e.v.) komt een zondvloedverhaal voor waarin wordt verteld hoe het vrome echtpaar Deucalion en Pyrrha gered wordt
- 27 *Josefus:* Flavius Josephus, schrijver van een joodse geschiedenis, *Antiquitates judaicae*. Het zondvloedverhaal staat in boek 1, 4
- 29 *Berosus:* een door Flavius Josephus aangehaalde Chaldeeuwse schrijver (4de eeuw voor Christus) die vertelt dat hij nog resten van de ark heeft gezien
- 32 *voor koning... bekend:* die al voor Ninus' tijd (Ninus was koning van Assyrië) bekend was; *Philo:* joods-Griekse historieschrijver uit de 1ste eeuw na Christus
- 33 *Nikolaus Damascenus:* joods-Grieks historieschrijver, door Flavius Josephus aangehaald; *Plutarchus:* Grieks auteur van de *Moralia*. In boek 1, 13 het verhaal over de door Deucalion uitgezonden duif
- 35 *opschoot:* weg liet gaan
- 36 *orakelen der Sibyllen:* *Oracula Sibyllina*, veertien in het Grieks geschreven boeken met profetieën in dichtvorm, daterend uit de 2de eeuw voor Chr. tot de 3de eeuw na Chr. Er zijn klassieke maar ook joodse en christelijke elementen in te herkennen. In boek 1 het verhaal van de zondvloed
- 38 *Een overoud verleider... teruggekeerd:* in een van zijn preken over Genesis bestreed de kerkvader Origenes de gnosticus Apelles, leerling van Marcion, die het verhaal van de ark als een leugenachtig verzinsel had bestempeld
- 42 *begrijp:* omvang

[43] geesten opgevat; maar het windig opgeven van zijne gezochte schijnrede-⁴³
 [44] nen werd met pit van gezonde reden rustig gestuit en teruggekeerd. De⁴⁴
 [45] heilige oudvader Cyrillus stopt den afvalligen Juliaan, het heidendom
 [46] pogende in te voeren. Moses en Christus, als verleiders af te malen, den
 [47] lastermond, met getuigenissen van Abydeen en Alexander Polyhistor, be-
 [48] vestigende hoe Xisuthrus - versta Noë - zich met dieren en vogelen in
 [49] d'arke begaf en uit opgeschoten vogelen vernam dat de watervloed op-
 [50] hield. Epifanius zegt dat ze de vrouw van Noë Pyrrha noemden. Ook⁵⁰
 [51] melden Diodoor en Plinius niet duister van dezen watervloed. Inzonder-⁵¹
 [52] heid Luciaan, het hoofd der godslasteraren, die op den naam van Deuca-⁵²
 [53] lion heel breed gaat weiden en alle omstandigheden, bij Moses gemeld,⁵³
 [54] waarneemt, gelijk hij ze zelf uit den mond der Grieken hoorde.⁵⁴

[55] Onaangezien zulk ene overeenstemminge van onfaalbare en geloof-⁵⁵
 [56] waardige getuigen, vrienden en vijanden, rustten d'ongodisten nooit (om
 [57] het wroegen van hun overtuigd geweten te paaen en gelijk het redeloze⁵⁷
 [58] vee, zonder hoop op d'onsterfelijkheid, heen te sterven) de heldere waar-
 [59] heid van profeet Moses' historie, als een verzierd fabelwerk te wederspre-⁵⁹
 [60] ken en beschimpen.

[61] D' opperste wijsheid, kennende de bedorvenheid en krankheid der
 [62] mensen, en de list en lagen des satans, die, als een brullende leeuw, hen⁶²
 [63] omringt, en poogt te verslinden, zoekt doorgaans in de gewijde bladen⁶³
 [64] elk van het kwaad af te trekken en tot het goed te brengen, door voorbeel-
 [65] den van straffe en vergeldinge hechtende aan zijne geboden en verboden,⁶⁵
 [66] beloften en dreigementen. Zo kan het dan niet anders dan stichtzaam
 [67] geschat worden voorbeelden van Gods rechtvaardige oordelen, ten nut-

43 *windig opgeven*: bluffende grootspraak

44 *rustig*: krachtig; *De heilige... ophield*: Cyrillus, kerkvader en bestrijder van keizer Julianus Apostata, oftewel de Afvallige, die Moses en Christus als verleiders afdeed. De door Cyrillus genoemde autoriteiten, Abydeen, Alexander Polyhistor en de naam Xisuthrus voor Noah, kende Vondel via Sallianus

50 *Epifanius... noemden*: berust op Vondels slordig lezen van Sallianus; daar staat dat Pyrrha de naam van de vrouw van Deucalion was

51 *Diodoor en Plinius*: bij Sallianus wordt een zekere Diodorus Tharsensis geciteerd. Een bewijspplaats uit het encyclopedische werk van Plinius is niet teruggevonden. Een vergissing van Vondel?

52 *Luciaan*: de satiricus en vrijdenker Lucianus. Hem kan Vondel als getuige goed gebruiken: als zelfs zo iemand het zondvloedverhaal de moeite waard vindt om breedvoerig te vertellen, zegt dat veel

53 *weiden*: uitweiden

54 *waarneemt*: nagaat

55 *Onaangezien*: niettegenstaande

57 *en gelijk... sterven*: zie 2 Petr. 2:12

59 *verzierd*: verzonnen

62 *satans... verslinden*: vgl. 1 Petr. 5:8

63 *doorgaans*: steeds

65 *hechtende*: die vastzitten aan

[68] ten spiegel der aanschouweren, openbaar ten toon te stellen om 't een en
 [69] 't ander uit te werken. Op dit betrouwen voere ik dit werk, hoedanig het
 [70] zij, ten treurtonele, onder de schaduwe van uwen naam en titel, hopende⁷⁰
 [71] dat het bij uwe heusheid ten goede zal geduid worden en ik blijven⁷¹

[72] *Uw weled. ootmoedig dienaar*

[73] J.V. VONDEL.

70 *schaduwe*: beschermende schaduw

71 *bij uwe heusheid*: door uw voorkomendheid

Inhoud

- [1] Adam, eerste aartsvader, en stam der geslachten, spreidde zich uit in twee
 [2] takken, Kain en Seth. Deze, in hunne telgen aanwinnende, bouwden de²
 [3] wereld. De zonen van Seth, bekoord door de schoonheid en bevalligheid
 [4] van Kains dochteren, traden met haar in beddegenootschap, teelden enen
 [5] aard van reuzen en geweldenaren en vervielen door deze ongelijke ver-
 [6] menginge tot allerhande godeloosheid, verlieten den heiligen wandel van
 [7] Seth, Enoch, Henoch en offeranden en altaren, bedreven overspel en⁷
 [8] bloedschande, misbruikten zusters en moeders en nog erger, zonder
 [9] onderscheid, verdrukten onschuldigen door geweld en wapens en mest-
 [10] ten zich met bloei en roof der nageburen. Aartsvader Noë, Lamechs zoon,¹⁰
 [11] het enig voorbeeld van godvruchtigheid en boetgezent, kantte zich met
 [12] leraren en dreigementen vergeefs hiertegen. Toen der mensen boosheid de¹²
 [13] lankmoedigheid des Allerhoogsten hardnekkig misbruikte en het ten les-
 [14] te Gode verdroot, bouwde Noë door last van hoger hand ene ark, verga-
 [15] derde hierin viervoetige dieren en vogels, van elk slag bij paren en begaf
 [16] zich endelijk, met zijne echtgenote, drie zonen en hunne vrouwen, in dit
 [17] gebouw, van God achter hem toegesloten, waarop de wereldvloed, door
 [18] het opbersten des groten afgronds, en d'opgezette sluizen des hemels en¹⁸
 [19] gedurigen slagregen veertig etmaal aangroeiende, zich vijftien ellen bo-
 [20] ven alle bergen verhief, en mensen en dieren teffens verdelgde.
- [21] Het toneel is voor Reuzenburg, aan den voet van Kaukasus, en den²¹
 [22] hoek van het cederbos, in het gezicht van Noahs timmerwerf. Het treur-
 [23] spel begint voor den opgang en eindigt met den ondergang der zonne.

2 *aanwinnende*: groeiende; *bouwden de wereld*: bevolkten de aarde

7 *Seth, Enoch, Henoch*: waarschijnlijk heeft Vondel hier een begrijpelijke schrijffout gemaakt en zijn Seth, diens zoon Enos en diens nakomeling Henoch bedoeld. Vgl. Gen. 5:6-24; *offeranden en altaren*: uitingsvormen van de dienst aan God

10 *Noë, Lamechs zoon*: vgl. Gen. 5:28-30

12 *leraren*: preken

18 *opgezette*: opengezette

21 *Reuzenburg*: het kasteel van de Reuzen. Op basis van Gen. 6:4 zag Vondel zijn personages als reuzen; *Kaukasus*: gebergte ten noorden van Armenië, waar de ark tenslotte is gestrand

De tonelisten

APOLLION, de koning des afgronds
 NOË, de boetgezent en bouwheer der arke⁺
 REI VAN ENGELLENWACHT
 DE BOUWMEESTER DER ARKE
 ACHIMAN, de grootvorst van het Oosten⁺
 HOFMEESTER } ambtenaars van Achiman
 AARTSHERDER } ambtenaars van Achiman
 URANIA, de grootvorstin van het Oosten
 JOFFERS
 CHAM } Noahs drie zonen
 SETH } Noahs drie zonen
 JAFED } Noahs drie zonen
 URIËL, gerechtsengel

+ *boetgezent*: prediker die oproept tot boete en bekering

+ *Achiman*: bijbelse naam voor een Enakskind, een reus (Num. 13:22 en 33)

Eerste bedrijf

APOLLION

- Hier steigre ik, koning van den nacht, Apollion,¹
 uit 's aardrijks navel, eer d' in arbeid gaande zon,²
 het daglicht barende, uit de kim kome opgestegen.
 Mijn stinkende adem is alree den hemel tegen,⁴
 5 die schuw van helsen stank, de starren trekt omhoog;⁵
 dewijl mijn zwavelkeel, den starrenlichten boog⁶
 met smook bezwalkende, berooft van zijnen luister.
 Mijn blikken branden als twee kolen in het duister
 en dikke duisternis, met enen roden gloed.
 10 De pekstok blaakt en stut mijn twijfelenden voet.¹⁰
 Waar ik den grond betree, het gras en bloemen kwijnen
 en 't ongedierte vlucht naar wouden en woestijnen.
 Daar rijst het vlotgevaarte, op Noahs timmerwerf¹³
 na honderd jaren tijd volbouwd, om in 't bederf¹⁴
 15 des mensdoms énen man en zijn gezin te bergen;
 rechtschapen stof, om onze almogendheid te tergen.¹⁶
 Waartoe getoefd? Vaar voort: wat houdt ge langer stand?¹⁷
 Steek met dien pekstok fluks dat zeegeweld in brand.¹⁸
 Vaar voort, mijn helse stoet, steek aan, gij kunt niet dolen.¹⁹
 20 Laat branden voor den wind en warm u bij de kolen
 van 't cedren balkwerk. Is de worm voor 't hout vervaard,²¹

1 *steigre*: stijg... op

2 *'s aardrijks navel*: diepste van de aarde; *in arbeid gaande*: in barensnood verkerende

4 *is... tegen*: mishaaft

5 *schuw*: afkerig

6 *dewijl*: omdat

10 *pekstok*: toorts (die tegelijk als stok kan dienen)

13 *het vlotgevaarte*: de ark

14 *bederf*: ondergang

16 *rechtschapen stof*: geschikt materiaal; *almogendheid*: almacht. Apollion kent zich hiermee ten onrechte een eigenschap van God toe

17 *wat... stand*: waarom sta je nog stil?

18 *zeegeweld*: vaartuig dat de zee kan trotseren

19 *helse stoet*: gevolg van Apollion; *gij... dolen*: ge kunt uw doel niet missen

21 *Is... vervaard*: als de houtworm dit hout niet aandurft

- verrot het in geen lucht, de gloënde pekstok spaart²²
 geen cedren planken, dicht en hecht met werk gedreven.²³
 Het pek en werk zal vuur en vlamme voedsel geven.
- 25 Al 't heir des afgronds met ontvouwen krijgsbanier
 wil dansen, klauw aan klauw, op zulk een zegevier;
 en Noë, Lamechs zoon, die 't water woude ontvluchten
 op dezen vlotbalk, zal bedrukt en troostloos zuchten,
 als d' arbeid van ene eeuw gezwind tot as verteert.²⁹
- 30 Maar deze hoop is wind. Een wacht van geesten keert³⁰
 den stokebrand van 't vlot, dat anders, lang verbarrend,³¹
 d' opgaande vlam voor wind zou drijven naar 't gestarrent.
 Verdoemde spoken, helpt ons raden; zet u kant.³³
 Hier rijst het cederbos, tot onzen dienst geplant.³⁴
- 35 Gij kunt hier in 't verschiet van 't bos 't gevaart zien steigeren³⁵
 en zoveel velds beslaan. De cederbomen weigeren
 ons gene schaduwen, in 't opgaan van den dag,
 om stil te schuilen. Wat de schaduwe vermag,
 dat leerde u Adams hof, waar draak en duizend spoken³⁹
- 40 en grijnzen van de hel zich legerden en doken,⁴⁰
 totdat hun aanslag wierd zeeghaftig uitgevoerd,
 een oorlogszege, die den aardboôm nog beroert.
 De zestien eeuwen en nog zesenvijftig jaren⁴³
 zijn sedert, roemt vrij, niet onvruchtbaar heengevaren⁴⁴
- 45 en nu verwacht de dag den inbreuk van veel wee,
 die 't aardrijk zetten zal in ene bare zee.⁴⁶
 D' aartsvader staat gereed, met zijnen baard vol statie
 den boezem dekkende, de jongste predikatie

22 *verrot... lucht*: als het niet in de lucht verrot, [dan spaart etc.]

23 *werk*: gepluisd touw om naden af te sluiten

29 *d'arbeid... eeuw*: uit een vergelijking van Gen. 5:32 en 6:11 kan men concluderen dat Noah ongeveer honderd jaar aan de ark heeft gewerkt

30 *wacht van geesten*: engelenwacht

31 *stokebrand*: brandstichter; *dat anders... gestarrent*: dat anders, na een langdurig verbrandingsproces, de opstijgende vlammen aangejaagd door de wind naar de sterren omhoog zou voeren

33 *zet u kant*: houdt u gereed

34 *tot... geplant*: namelijk vanwege de schaduw (vgl. vs. 37)

35 *steigeren*: oprijzen

39 *draak*: slang

40 *grijnzen*: grijnzende gezichten

43 *De zestien... jaren*: sommige bronnen uit Vondels tijd berekenden de periode tussen de val van Adam en de zondvloed op 1656 jaar

44 *sedert*: sindsdien; *heengevaren*: voorbijgegaan

46 *zetten*: omzetten; *ene bare zee*: een en al zee

- te sluiten. Houdt u stil in 't ronde hieromtrent⁴⁹
 50 en past uit enen mond zijn schriklijk dreigement⁵⁰
 zo na te bouwen met een bosgalm dat de wateren
 en bos en berg en dal eens lachen dat ze schateren,
 beschimpen 's mans gejang en rouwklacht en geweën
 en tranen, bigglende langs kin en boezem heen.
- 55 Door vrouwenlist werd eerst de man in 't net getogen.⁵⁵
 Men bezige deez' kunne en leegre zich in d'ogen⁵⁶
 van Kaïns dochtren en beschiete uit haar gezicht⁵⁷
 het hart der reuzen, schoon het voor geen wapen zwicht.
 Nog moet de grootvorst zelf voor 't joffrentimmer buigen,⁵⁹
- 60 en heur naar d' ogen zien. Wij hoeven geen getuigen
 te zoeken: d' uitkomst heeft doorgaans genoeg geleerd
 hoe wellust over al de wereld triomfeert.
 Zij plantte haren stoel op Reuzenburg, gehouwen
 uit klaren marmarsteen, in Kaukasus' landouwen:
- 65 want sedert 's hemels wraak den eersten vader dreef⁶⁵
 uit Eden met een zwaard van bliksemstralen, bleef
 deez' wereld ongeschend van uitgebraakte vloeken.
 Hier vindt de snoeplust al wat 's mensen lust loopt zoeken,⁶⁸
 lusthoven, beemden, beek en bronnen in het rond.
- 70 De vruchten druppen van de takken in den mond,
 en smilten op de tong. De vogels kwinkeleren.
 Het dansen, spelen, het gedurig banketteren
 en bruiloften gaat hier het ganse jaar in zwang.
 Men bindt de zielen aan geen wetten en bedwang
- 75 van Enochs voorbeeld, of geboden en verboden.

49 *te sluiten*: ter afsluiting te houden

50 *past*: zorgt ervoor

55 *getogen*: Vondel volgt hier de voorstelling van *Adam in ballingschap*. In de bijbel is geen sprake van een 'list' van Eva

56 *Men... kunne*: men moet gebruik maken van dat vrouwelijk geslacht

57 *gezicht*: blikken

59 *Nog*: toch; 't *joffrentimmer*: 'de' vrouwen

65 *want... vloeken*: sinds de verdrijving van Adam uit het paradijs door het zwaard van de engel, bleef de bewoonde wereld vrij van door God uitgesproken vloekwoorden. De formulering is die van een duivel ('uitgebraakte vloeken') en vanuit duivels perspectief dient daaraan dus iets gedaan te worden

68 *Hier... verboden*: de mens stelt zich nu tevreden met pseudo-paradijzen, die zeer op het eerste lijken maar met dit verschil dat goddelijke wetten en regels er niet bestaan. Enoch (Henoch) was in de voorzondvloedse tijd een mens die zich juist wel volmaakt aan Gods geboden hield

- De blijdschap kort den tijd, godinnen scheppen goden.⁷⁶
 Een reuzenafkomst trotst het hemelse gezag.⁷⁷
 Al wat ze met den boog en 't zwaard bereiken mag
 dat 's recht; het wapenrecht schept braven en landsheren.⁷⁹
 80 De grootvorst van het Oost, met geen geweld te keren,⁸⁰
 Achiman, Enaks zoon, de wereld door gevreesd,
 besloot op dezen dag hier 't jaargetijdig feest
 der grootvorstinne met een statie in te kleden⁸³
 van d'allermachtigsten, in dienst van 't hof getreden.
 85 Hier zal niets mangelen aan pracht en overdaad.⁸⁵
 De Ganges, Indusstroom, de Tiger en Eufraat,
 gedwongen, moeten hem voor hunnen leenheer kennen.
 De vogel feniks eert met schitterende pennen⁸⁸
 de kroon van Oostenrijk, geheiligd aan dit hoofd,⁸⁹
 90 om welks baldadigheid te voên al 't aardrijk slooft⁹⁰
 en met gebogen kniën schenkages komt vereren.
 Maar ginder wil de zon de schemering braveren
 en opgaan: laat ons, eer haar fakkel uit de kim
 den aardboôm toelichte, ons verbergen in de schim⁹⁴
 95 van 't hoge bos. Hier komt de aartsvader aangetreden
 met zijnen krommen staf, om tranen en gebeden
 te storten. Duiken we in dien schuilhoek voor den dag⁹⁷
 en luistert, achter mij, naar 's grijzaards weegeklag.

NOË

- Daar komt het morgenlicht gevaren
 100 als een heraut uit Gods palais,

- 76 *godinnen scheppen goden*: godinnen brengen goden voort. De formulering duidt op overmoed: de reuzen uit de oertijd lijken wel goden
 77 *Een... trotst*: de nakomelingschap van reuzen trotseert
 79 *braven*: machtigen (met de bij betekenis moordenaars zoals het Italiaanse 'bravi')
 80 *De grootvorst... feest*: de herdenking van de huwelijksdag van de grootvorst en grootvorstin van het Oosten (het 'Oostenrijk', vs. 89)
 83 *statie*: luister
 85 *mangelen*: ontbreken
 88 *feniks*: de met gouden en purperen veren uitgedoste vogel feniks verschijnt slechts eens in de paar honderd jaar en is dus uiterst zeldzaam en kostbaar
 89 *geheiligd*: plechtig op dit hoofd geplaatst
 90 *baldadigheid*: ongeremde weeldezuucht
 94 *schim*: schaduw
 97 *den dag*: het licht

- om 't mensdom voor de leste reis¹⁰¹
 te wekken, of hen God wou sparen.¹⁰²
 Zij leggen in den eersten droom
 en slaap, tot over 't hoofd verzopen.¹⁰⁴
 105 Hoe kunnen ze op genade hopen,
 zo 't hart blijv' hollen zonder toom!
 Zij luisteren naar geen vermanen,
 in wrevelmoedigheid te trots,
 en, harder dan een ijzren rots,
 110 nog nooit vermurwd door mijne tranen.
 Genade, o Vader, kan 't geschiên,¹¹¹
 geef uitstel: of ze zich berieden,¹¹²
 om dien gedreigden vloek t'ontvlieden,
 en naar hun hielen om te zien.¹¹⁴
 115 Het water rijst allengs van onder
 ten grond uit, in zo menig dal,
 een voorbô van den waterval,¹¹⁷
 gereed te volgen op den donder.
 Het dreigen stapt vooruit; dan kraakt¹¹⁹
 120 de slag het bekkeneel van boven,¹²⁰
 dat geen waarschouwing wil geloven,
 eer d'Allerhoogste 't onweer slaakt.¹²²
 De boosheid is in top gewassen
 met 's mensdoms aanwas dag en nacht.¹²⁴
 125 Hier wil de grootvorst d' Oppermacht
 en haren hogen troon verbassen.¹²⁶
 Ik vinde langer stof noch reên¹²⁷
 om Gods lankmoedigheid te rekken
 en 's mensen gruwzaamheên te dekken,
 130 die schreien door de wolken heen.
 Dit lichaam schijnt een dor geraamte,

- 101 *reis*: keer
 102 *of*: in de hoop dat
 104 *verzopen*: ondergedompeld, 'slaapdronken'
 111 *Vader*: nl. God
 112 *of... berieden*: om te zien of ze zich beraadden
 114 *naar... zien*: terug te keren op hun schreden
 117 *waterval*: slagregens
 119 *dan*: vervolgens
 120 *bekkeeneel*: hersenpan, brein
 122 *'t onweer slaakt*: het noodweer ontketent
 124 *met*: tegelijk met
 126 *verbassen*: met zijn geblaf uitdagen
 127 *stof noch reên*: geen feiten en argumenten

- gekrenkt van vasten en verdriet.¹³²
 De hemel hoort mijn voorbeê niet.
 Ik sla mijne ogen neer van schaamte.
 135 Genade, o oorsprong van genâ!
 Vergeef ons toch dit langzaam bouwen,¹³⁶
 of u het opzet mocht berouwen,¹³⁷
 al komt boeteveerdigheid zo spa.
 Gedenk hoe 's volks natuur den zegen
 140 in hunnen grootvaêr eerst verloor¹⁴⁰
 en, door zijn misdaad van uw spoor
 gedwaald, dien zielkrak heeft gekregen.
 Verhoor de voorbeê van uw knecht.
 Genade, o Vader, en geen recht.

REI VAN ENGELENWACHT

Eerste Zang

- 145 Wij schaduwen met gouden pennen¹⁴⁵
 de treden van
 dien vromen man,
 gewaardigd God alleen te kennen;
 terwijl alle andren, van dit licht¹⁴⁹
 150 versteken, dwalen
 in duistre dalen,
 en slaan als dieren hun gezicht
 van God op tijdelijke dingen,¹⁵³
 die snel vergaan
 155 beneên de maan,¹⁵⁵
 den spiegel der veranderingen.
 Verbasterden van 's levens struik,¹⁵⁷
 waar vindt men 's levens recht gebruik!

- 132 *gekrenkt*: aangetast
 136 *Vergeef... bouwen*: kennelijk heeft Noah expres niet snel gewerkt
 137 *of*: in de hoop dat; *opzet*: plan
 140 *grootvaêr*: voorvader, Adam
 145 *pennen*: vleugels
 149 *van... versteken*: dit licht missend
 153 *van God*: van God af
 155 *de maan... veranderingen*: de steeds van gedaante veranderende maan is een symbool van veranderlijkheid
 157 *Verbasterden... struik*: o gij die van de levensstam verbasterd zijt (vgl. vs. 634)

Eerste Tegenzang

- In enen is dit goed gebleven;
 160 al 't overschot¹⁶⁰
 gedwaald van God
 en 't heilig voorbeeld, hun gegeven.
 Wat leeft, helt over tot hef kwaad.
 Schoon Eve in 't ooste
 165 zichzelf troostte
 in Seth, nog groeide Kaïns zaad.¹⁶⁶
 En Henoch zag den sleep der kinderen,
 al 't aardrijk door,
 het heilig spoor,
 170 verlaten en de deugd verminderen.
 Dat viel hem bitter als de dood.
 Hij klaagde God omhoog zijn nood.

Tweede Zang

- Wat baat, sprak hij, uw beeld de reden,
 zolang uw beeld
 175 van reën verscheelt,¹⁷⁵
 en dat geschenk niet wil besteden?¹⁷⁶
 Ik leraar elk, wie hoort naar mij!¹⁷⁷
 Elk leeft ontuchtig
 en ongodvruchtig.
 180 Mijn lering schijnt een razernij.
 Zij schimpen met uw offerere¹⁸¹
 en offervier.
 Wat blijve ik hier!
 'k Hoor smaad waar ik trie wende en kere.
 185 Indien mijn wandel u behaag',
 verlos me, o Vader, van deez' plaag.

- 160 *al 't overschot*: de hele rest
 166 *Seth*: Eva's godvrezende zoon
 175 *verscheelt*: afwijkt
 176 *besteden*: gebruiken
 177 *leraar*: onderwijs
 181 *Zij... offervier*: zij beschimpen het brengen van brandoffers u ter ere

Tweede Tegenzang

- De Vader ziet op Henochs klagen
 uit 's hemels troon.
 Wij, 's hemels boôn,
 190 verschijnen hem terstond en dragen¹⁹⁰
 dien trouwen dienaar, God ten prijs,
 als op een wagen,
 door wind en vlagen,
 in 't eeuwig bloeiend paradijs.
 195 Daar sluimert d' aangevochten veilig,¹⁹⁵
 totdat hij weer
 opwake, en keer',
 verzelschap met een groten heilig.¹⁹⁸
 Nu slaan we aartsvader Noë gâ.
 200 Hij volgt in 't leerambt Henoah na.²⁰⁰

Toe­zang

- Aartsvader Henoah, van beneden
 omhoog gevoerd, gij zet uw treden
 op rozen in dien rozengard
 van rust, waar u geen last bezwaart.
 205 De wereld haat Gods uitgekoomen.
 Hier treedt godvruchtigheid op doornen
 en distels dat de voeten bloên.
 Het ruisen van de watervloên
 getuigt alree hoe duizend stromen
 210 vanonder opgeborreld komen.
 De voeten worden nat en vlot²¹¹
 en luistert niemand nog naar God!

190 *dragen... paradijs*: zie Gen. 5:24. De simpele mededeling aldaar dat God Henoah 'wegnam' is door Vondel uitgebreid tot een verbeelding die doet denken aan de hemelvaart van Elia met vurige paarden en wagens (2 Kon. 2:11-12)

195 *aangevochten*: gekwelde, beproefde

198 *een groten heilig*: nl. Elias. Henoah en Elias worden volgens de kerkelijke traditie bedoeld met de twee heiligen in Openb. 11:3 die zullen terugkeren om te profeteren

200 *Hij... na*: als uitlegger van Gods wil is hij de opvolger van Henoah

211 *vlot*: onvast

Tweede bedrijf

BOUWMEESTER, Achiman

BOUWMEESTER

Achiman, grootvorst, op het rijkste begenadigd
 van vrouw Nature, en die uw heerschappij verdadigt²¹⁴
 215 met wapenen, daar staat mijn werk in top volbouwd.
 De leste nagel is geklonken aan het hout.
 Indien de Hoogste Macht uw reuzenkracht wil temmen
 door enen watervloed, berei u om te zwemmen
 of een gehele zee te drinken, want gij hoort
 220 hoe 's hemels almacht op het aardrijk is gestoord.²²⁰

ACHIMAN

Bouwmeester van 't gebouw, waaraan veel jaren zweetten,
 hoe groot is 't van begrijp, met uwe maat gemeten?²²²

BOUWMEESTER

Driehonderd ellen lang en dertig ellen wijd²²³
 en vijftig hoog. De deur, waardoor men binnen schrijdt,
 225 staat midden in de zij, de venster boven. Binnen
 valt ruimte om daar verblijf en ook gerief te vinnen.²²⁶
 drie zolderingen, een omhoog en een omlaag,²²⁷
 en een in 't midden, om t' ontschuiten zulk een plaag.

ACHIMAN

Gij hebt naar uw vernuft dit dus bekwaam geoordeeld?

214 *vrouw Nature*: niet God maat de Natuur heeft Achiman gezegend. Verderop zal vaker van de macht van 'natuur' sprake zijn

220 *gestoord*: vertoorn

222 *begrijp*: omvang

223 *dertig ellen wijd... hoog*: een kleine omkering, waarschijnlijk een vergissing: in Gen. 6:15 is de ark vijftig el breed en dertig hoog

226 *valt ruimte*: is voldoende ruimte; *gerief*: wat men voor een goed bestaan nodig heeft

227 *zolderingen*: verdiepingen

BOUWMEESTER

- 230 In 't bouwen volgde ik stipt des ouden vaders voorbeeld,
een tekening, waarin men niets bestraffen kan.²³¹

ACHIMAN

En hoe behaagde uw werk in 't end den ouden man?

BOUWMEESTER

Volkomen, want hij heeft dien arbeid rijk vergouden²³³
en zoveel schimp, geleên terwijl mijn knechten bouwden.²³⁴

ACHIMAN

- 235 Verdroegt ge met geduld dien dagelijkschen hoon?

BOUWMEESTER

Wij kreunden 't ons niet eens en wrochten slechts om loon.²³⁶

ACHIMAN

Wie wil hij bergen voor der waatren ongenade?

BOUWMEESTER

- Gedierte en vogel, van elk slag de wedergade²³⁸
en gade, opdat ze weer aantelen op haar tijd.
240 Wij zien ze alree gescheept en voor gevaar bevrijd.
Ik zag mijzelf blind, toen ze alle in orde samen²⁴¹
bij paren herwaarts aan, gelijk gedagvaard, kwamen,²⁴²
uit vier gewesten. Dit heeft zeven dagen lang²⁴³
geduurd. Nu rusten ze in 't volbouwde slotbedwang.
245 Hij schaft ze nooddruft naar den eis en spijs en voeder²⁴⁵
en drank en onderhoud, gelijk een trouw behoeder:
want eer ze aankwamen uit gebergte, bos en veld,
had zijn voorzienigheid dien voorraad al besteld.²⁴⁸

231 *bestrafen*: laken, onjuist bevinden

233 *vergouden*: vergolden

234 *zoveel schimp*: niet alleen de arbeid, ook de smaad die de bouwmeester onderging van spottende omstanders, werd vergoed

236 *kreunden 't ons niet*: bekommerden ons er niet om; *wrochten*: werkten

238 *slag*: soort

241 *Ik... blind*: ik keek mijn ogen uit

242 *gelijk gedagvaard*: alsof ze officieel opgeroepen waren

243 *gewesten*: hemelstreken; *zeven dagen*: zie Gen. 7:4

245 *nooddruft*: wat voor het leven noodzakelijk is

248 *voorzienigheid*: vooruitziende blik

ACHIMAN

- Verneemt men genen strijd van duiven, raven, gieren,²⁴⁹
 250 van leeuwen, luiperden en tamme en wilde dieren,
 en ongelijken aard, beschaduwd van één dak?
 Gedooft de wolf het lam? En zit de tiger mak?

BOUWMEESTER

- Der dieren koning, die de wouden plag te vullen
 met ijslijkheên, weet hier van briesen noch van brullen.
 255 De draken nemen geen venijn op hunne tong.
 De slangen sluimeren, gekronkeld in een wrong.
 Indien de beer besta te grimmen en te gillen,²⁵⁷
 d'oudvader weet hem fluks met een gezicht te stillen.²⁵⁸
 'k Begrijp niet door wat kracht in dit benauwde kot
 260 de wreedheid staat verbaasd en hoe één mans gebod²⁶⁰
 deze onvernunftige en verslindende naturen,
 alleen met enen wenk gebreideld, kan besturen.²⁶²

ACHIMAN

Hoe draagt zich Lamechs zoon, in wandel, spijs en dracht?²⁶³

BOUWMEESTER

- Gestreng en elk ten schimp. De ganse wereld lacht
 265 wanneer hij met een kleed van kemelshaar, geslagen²⁶⁵
 om 't lichaam, henestapt door koude en regenvlagen.
 De zonen vlochten hem van biezen een matras,
 om 's nachts te rusten of te waken op zijn pas²⁶⁸
 in een spelonke, waar de gade om zeven dagen
 270 haar weergade eens genaakt, en nog op 's mans behagen.²⁷⁰
 Zodra de wakkre haan den midnacht innekraait,²⁷¹

249 *Verneemt... strijd*: hoort men niet van onderlinge gevechten

257 *besta*: het zou wagen; *grimmen*: grommen

258 *gezicht*: blik

260 *verbaasd*: uit het veld geslagen

262 *gebreideld*: beteugeld

263 *draagt*: gedraagt

265 *kemelshaar*: kamelenhaar. Noah ziet er uit als de boetprediker Johannes de Doper die ook van alle comfort afzag (vgl. Matth. 3:4)

268 *op zijn pas*: naar het hem schikt

270 *genaakt*: bezoekt (met mogelijk ook een seksuele bijbetekenis); *nog*: dan nog maar alleen

271 *Zodra... draait*: zodra de haan het hoogtepunt (en dus het beginnende einde) van de nacht aangeeft, en de zon die te middernacht (onzichtbaar) in het noorden staat zich naar het zuiden wendt

- de zon van 't noorden naar de zuidas 't aanzicht draait,
verrijst de vader, schuw van 's levens tijd te korten²⁷³
met slapen, om voor God zijn nachtgebeên te storten,
275 voor ons te bidden en te lozen zucht op zucht.
Men zag hem menigmaal ophangen in de lucht²⁷⁶
van d'aarde, uit ijver diep verrukt in zijn gedachten,²⁷⁷
enen glans om 't hoofd, gemat van jammerklachten,²⁷⁸
om d'onbekeerzaamheid der mensen, jarenlang
280 gewaarschuwd voor den haast aanstaanden ondergang
van al wat adem schept, hetwelk zij traag geloven.

ACHIMAN

Onnoozle droefheid! Kwam het hartenwee dan boven?²⁸²

BOUWMEESTER

- Al wat den ouden man, gelijk een molensteen,
op 't hart legt, jammert hij, in 't barnen der gebeên,²⁸⁴
285 met zilte tranen uit, die langs de kaken rollen.
Dan ziet men d' ogen rood bekreten en gezwollen,
een groef van tranen doorgelekt op elke wang,
het aanzicht, in een kreuk van rouwe bleek en bang
bestorven en te vroeg gerimpeld en gebroken.²⁸⁹
290 De wenkbrauw hangt op 't oog, verslapt en traag geloken²⁹⁰
ten slaap en 't vasten put al 's lichaams krachten uit.

ACHIMAN

De bouwheer openbaarde u 't opperste besluit?

BOUWMEESTER

Gedurig, en bleef ons nooit les en lering schuldig.
Bijwijken wrong hij bei de handen ongeduldig

- 273 *schuw*: afkerig
276 *ophangen*: het verschijnsel van de levitatie (boven de aarde zweven) vertonen, zoals dat ook bij heiligen voorkomt
277 *diep verrukt*: meegesleept in extase
278 *glans... hoofd*: aureool
282 *Onnoozle*: goedbedoelde maar onzinnige (immers, Achiman gelooft niet in een naderende zondvloed)
284 *'t barnen der gebeên*: vurige gebeden
289 *te vroeg gerimpeld*: Vondel laat zich enigszins door zijn eigen tranenretoriek meeslepen: van de 600 jaar oude Noah (zie vs. 306 en Gen. 7:6) kan men moeilijk aangeven dat hij 'te vroeg' gerimpeld is
290 *wenkbrauw*: ooglid; *geloken*: gesloten

- 295 en strooide troosteloos zijn klachten in den wind.
De rotsen bouwden 't na, en galmden: Zijt ge blind,
verstokt, versteend! Waakt op: de vloed wil u verrassen.²⁹⁷
Verlaat u op geen kracht noch zwaard noch harrenassen.
Bijwijlen greep hij zelf een hamer in de hand
300 en dreef den arbeid aan, niet anders of al 't land
tot aan den hals verzonk. Wij lieten hem betijen
en gaven nooit geloof aan zulke razernijen.

ACHIMAN

- Men mocht geloven dat het aan de zinnen schort.
Hij suft van ouderdom en zwakheid en verkort
305 het leven met vergeefs te huilen en misbaren.³⁰⁵

BOUWMEESTER

- Deez' strenge telt een rij van zeswerf honderd jaren
en wou nooit luisteren naar 't vleien van gemak,
terwijl hij 't lichaam temt en schuw van huis en dak
blootshoofds en barrevoets, met moedernaakte benen,
310 in open lucht, langs 't veld, door slijk en scherpe stenen
de rauwe voeten kwetst, in 't wasbad nooit gestoofd.³¹¹
Bijwijlen slaat hij eens een schapenvacht om 't hoofd³¹²
en schouders, waar de schaar', gezeten om te horen,³¹³
geduld neemt. Maar zodra het dreigement van toren³¹⁴
315 en straf en watervloed gelijk een donderstem
uitbultert, schieten ze op en vluchten weg van hem,³¹⁶
als een die raaskalt, of van razernij bezeten
veel nutter lag geboeid aan een metalen keten.³¹⁸

ACHIMAN

Hoe dragen zich de zoons en zijne gemalin?

- 297 *wil*: zal
305 *misbaren*: misbaar te maken
311 *in... gestoofd*: zonder ooit gebruik te hebben gemaakt van een warm bad
312 *schapenvacht*: schaapsvel, in het bijbelboek Hebr. 11:37 genoemd als kledingstuk van
vervolgde geloofshelden; mogelijk is bedoeld: soms gedraagt hij zich veel vriendelijker en
kalmer, en ziet er dan uit als een schaap, daarmee optredend als een soort voorafbeelding
van Christus, het Lam Gods. Dat zou verklaren waarom de schare dan geduldig is, maar
wegvlucht wanneer Noah weer als donderpreker optreedt
313 *schaar'*: menigte, volk
314 *geduld neemt*: geduld oefent
316 *schieten... op*: springen ze overeind
318 *lag*: zou liggen

BOUWMEESTER

- 320 De vaderlijke zorg bewaart het huisgezin
in tucht en zedigheid. Zij, volgzaam en gebogen,
zien hunnen vader met eerbiedigheid naar d' ogen
en scheppen leerzaam hem de spreken uit den mond,
gelijk de honingbij, omvliegende in het rond,
325 den honingdauw, op tijd gedropen, weet te zuigen.

ACHIMAN

Men roept nochtans hoe Cham te node zich wil buigen³²⁶
om 't juk van onderwijs te dragen, zo 't betaamt.

BOUWMEESTER

- Hij volgt zijn vaders les gehoorzaam, doch gepraamd,³²⁸
en houdt zich bij één vrouw alleen en onbesproken.
330 Waar' Kaïn Abels moord zo zuur niet opgebroken,³³⁰
deez' wreevlige aard mocht ook door enen broederwrok
uitspatten en de broers voorthelpen met een stok³³²
of steen of moordprijem. Maar deez' strenge leert dien kriegelen³³³
en bijster barsen zich aan Kaïns onrust spiegelen.
335 Aan Sem en Jafet ziet de vader zijnen wens.³³⁵

ACHIMAN

Zij nemen 't hier te nauw of wij te ruim. Eén mens,
één enig man verwijt alle andre hun gebreken.

BOUWMEESTER

De boetgezan brengt net zijn wandel en zijn preken³³⁸
gestadig overeen en wordt geen ijvren moe.³³⁹

- 326 *Cham*: Cham geldt als de slechte zoon, o.a. vanwege zijn gedrag zoals beschreven in Gen. 3:22 en de vloek van Noah die daarop volgt in vs. 25
328 *gepraamd*: noodgedwongen, onder druk
330 *Waar'... spiegelen*: zou Cham niet bij wijze van waarschuwing Kaïns ellendig lot als zwerver over de aarde na de moord op Abel voor ogen hebben, dan zou de opvliegende man ook zijn broers kunnen haten en hen afranselen of zelfs vermoorden. Noah houdt hem echter in toom
332 *voorthelpen*: verjagen of ook: uit de wereld helpen, doden
333 *deez' strenge*: Noah; *kriegelen*: weerbarstige (man)
335 *Aan... wens*: Sem en Jafet zijn ideale zonen voor deze vader
338 *net*: nauwgezet
339 *gestadig*: steeds

ACHIMAN

- 340 Zo komt de titel van 'rechtvaardig' énen toe,³⁴⁰
 en niemand meer, wat raad? Hoe staat ons dit te lijden?³⁴¹

BOUWMEESTER

Verstoort u niet: één man verandert gene tijden,³⁴²
 noch stelt de wetten aan geweldigen als gij,
 gesteigerd door uw kracht in top van heerschappij.

ACHIMAN

- 345 Eén enig hoofd ontrust veel duizend onderdanen.³⁴⁵

BOUWMEESTER

Hij schreit zijn ogen uit en smilt vergeefs in tranen.

ACHIMAN

Hij dreigt het ganse land te zetten in een zee.

BOUWMEESTER

Hij dreigt en 't roestig zwaard wil langzaam uit de scheê.³⁴⁸

ACHIMAN

- 350 Een, onder schijn van dwaas, kon op zijn luimen leggen³⁴⁹
 en naar regering staan. Wat valt erop te zeggen?

BOUWMEESTER

Dit staat te duchten, zo de leraar aanhang wint.
 Nu strooit deez' leringen van niemand ooit bemind.
 Hij looft verstorvenheid en eigen wil te haten.³⁵³
 Alle ogen kijken uit naar wellusten en staten

- 340 *énen*: alleen maar aan één mens
 341 *Hoe... lijden*: hoe kunnen we dat verdragen?
 342 *Verstoort u niet*: laat u niet irriteren
 345 *Eén enig... onderdanen*: een eenling die een machtige positie heeft, kan wel degelijk grote invloed hebben
 348 *Hij dreigt... scheê*: 't is alleen maar een dreigement en een roestig zwaard (dat dus nooit gebruikt wordt) komt maar langzaam uit de schede
 349 *Een... staan*: iemand die zich aanstelt als een gek zou op de loer kunnen liggen en de macht proberen over te nemen (een bijbels voorbeeld van zoiets zal David zijn die zich als een dwaas aanstelde om aan gevaar te ontkomen 1 Samuel 21:15)
 353 *verstorvenheid*: een leven van sobere penitentie

- 355 en rijkdommen, behaald door loosheid of geweld,
het lekker lokaas waar elks oor naar overhelt.
Zo kan deez' strenge leer geen menigten bekoren.

ACHIMAN

- Ik hiel me doorgaans schuw dat prevelen te horen,
doch nu hij 't leerambt dreigt te schorten uit verdriet,³⁵⁹
360 laat ons eens luistren, het behage 't oor of niet.

BOUWMEESTER

- Daar treên de zoons vooruit, met koperen bazuinen.
D' inwoonders schieten toe, uit vestingen en tuinen
en hofsteên, vlek en slot, op luid bazuingeschal,
belust te horen hoe hij afscheid nemen zal.
365 De vader volgt de zoons en zoekt zich 't ondersteunen³⁶⁵
met ene sparre, waar zijne armen zacht aan leunen,
ten cederbos uit op twee bomen. Hij staat stil
en wenkt elk met de hand, als een die spreken wil.
De zedige eega zet zich neder voor zijn voeten
370 met drie schoondochtren. Hij begint het volk te groeten.

NOË, Achiman, Hofmeester

NOË

- Hoort toe, gij volken, zo voorspelling bij u geldt.
'k Heb, honderd jaren lang, den jongsten dag gespeld,³⁷²
doch ijdel en vergeefs. Nu is de dag geboren
die met den ondergang der zon u dreigt te smoren
375 in enen eeuwigen verdoemden duistren nacht,
een nacht, die schemerlicht noch morgenstond verwacht.
Gij zult na dezen dag mijn aanzicht niet aanschouwen.
Dit stom gevaarte heeft gedurig onder 't bouwen
u toegeroepen: schrikt voor 't bruisende element,
380 dat u bestormen komt en strand noch palen kent.³⁸⁰
Maar Gods lankmoedigheid, misbruikt al 't onboetvaardig,

359 *schorten*: beëindigen

365 *zoekt... bomen*: Noah leunt op een sparrenstam die op twee cederbomen aan de rand van het bos rust, bij wijze van preekstoel. Zo wordt door Vondel ook de predikende Johannes de Doper voorgesteld (*Johannes de Boetgezant* 1, 483-87)

372 *jongsten*: laatste

380 *palen*: grenzen

- na zoveel uitstel acht u geeft genade waardig,
 die, van verwatenheid en wrevel overtuigd,³⁸³
 u onder 't hoog gebod door geen waarschuwing buigt,
 385 ja voortvaart tot waar 't kwaad uit onmacht voortgang weigert.³⁸⁵
 Uw lasterstukken staan nu kuin in top gesteigerd,³⁸⁶
 gereed te storten van het overwichtig steil.³⁸⁷
 Gij stort alree. Hier is geen hoop van enig heil.
 Ik wil den oorsprong der ellende kort ontvouwen.
 390 Te reukeloos verhangt ge uw ziel aan schone vrouwen,³⁹⁰
 aan Kaïns dochters. Al 't godvruchtig zaad van Seth,
 ontaard van God, verlaat der vaderen stijl en wet,³⁹²
 vermengt zich met den stam van Kaïn, nooit boetvaardig.
 Uit dit vermengen spruit een afkomst, die boosaardig
 395 een pest en vlegel strekt van 't menselijk geslacht,³⁹⁵
 een afkomst, die noch wet noch recht noch regel acht,
 geen andre godheid kent dan 't zwaard, opzij gehangen;
 een godheid, nimmermeer afkerig van ontvangen³⁹⁸
 en vrek in 't zegenen. 't Geweld, een afgodin,
 400 geeft wellust, eer en staat en sleept den rijkdom in.
 Zij kan de harten der geweldigen veroveren
 en in haar zachten schoot hun ogen zulks betoveren,⁴⁰²
 dat zij verblind niet zien 't genakende ongeluk,
 begraving alle vreugd in enen poel van druk.
 405 O overdwaalsen, van dien tuimelgeest bezeten,⁴⁰⁵
 'k Heb mijne keel lang hees, mijn ogen blind gekreten
 veel tijd verloren, niet gewonnen. Och, och, och,
 laat ge u bekoren van blanketsel en bedrog,
 een schoonheid, haast verwelkt! Geen roos verwelkte ooit radder.
 410 Wat koestert ge in uw bed en boezem? Och, een adder,
 een giftige adder, die u 't haft afsteken zal!⁴¹¹
 Dat vleien staat u op een eeuwig ongeval.⁴¹²

- 383 *die... overtuigd*: u die, schuldig bevonden aan hoogmoed en kwaadaardig gedrag, (u niet buigt etc.)
 385 *tot... weigert*: tot de grenzen van het kwaad bereikt zijn, waar het kwaad u geen verdere doortocht kan bieden
 386 *kuin*: fier, maar ook; op het punt te wankelen
 387 *het... steil*: de topzware steile hoogte
 390 *verhangt... aan*: blijft ge met uw ziel hangen aan
 392 *stijl en wet*: gedragsregels
 395 *vlegel*: gesel
 398 *nimmermeer*: nooit
 402 *zulks*: zo
 405 *overdwaalsen*: buitensporige vermetelen; *tuimelgeest*: zinsverbijstering, verdwazing
 411 *afsteken*: doorsteken
 412 *Dat... op*: het vleierige gedrag van de vrouwen komt u te staan op

- Woudt gij u spiegelen, geen voorbeeld toont u nader
 dan 't heilloos voorbeeld van den allereersten vader
 415 wat ene vrouw vermag. De snoeplust van een vrouw
 ging boven God en al. Een endloos naberouw
 trad na een mondvul sap de misdaad op de hielen,
 toen zij, ten luthove uit, in 's hemels ban vervielen,⁴¹⁸
 met al hun afkomst, aas van d'onverzoenbre dood.⁴¹⁹
 420 De rampen spreidden zich rondom den wereldkloot.
 Alle elementen, met de vloeken aangespannen,
 bestormden Adams zaad gedurig. Dat leert mannen
 zich onderwerpen der jonkvrouwen zinlijkheid!⁴²³
 Waakt op, verlaat ze, eer gij die smet vergeefs beschreit.
 425 Haar vriendschap staat u duur. Verlaat uw bedgenoten,⁴²⁵
 eer 's hemels grimmigheid, van boven uitgegoten,
 u samen dompele in een grondeloos bederf:
 het water schokt alree den bodem van deez' werf.

ACHIMAN

- Hoe vader, heet ge ons voor een schoonheid d' ogen luiken?⁴²⁹
 430 Natuur schiep niet vergeefs: zij leerde een vrouw gebruiken.⁴³⁰

NOË

- God schiep één enige en verloofde ze aan den man.
 Van Adam af tot Seth bestond het echtgespan
 alleen bij twee, zo lang godvruchtigheid in waarde
 van 't heilig voorbeeld der vooroudren niet veraardde,⁴³⁴
 435 hun onderwijs, gelijk een wet in 't hart gesneên,
 gevolgd werd en het licht, dat uit den hemel scheen,
 alle aardse duisternis verdreef uit zuivre zielen.
 Maar toen de jongen door bekoringen vervielen⁴³⁸
 van d' oude zeden, wies 't getal der vrouwen aan.⁴³⁹
 440 Wat gruwlen durv' men nu niet denken en bestaan!

418 *ban*: banvonniss

419 *afkomst*: nakomelingen; *aas*: voedsel

423 *zinlijkheid*: goeddunken (met de betekenis: wellustigheid ingesloten)

425 *Haar... duur*: de relatie met haar komt u duur te staan

429 *heet*: beveelt

430 *gebruiken*: de woordkeus verraadt het egoïstische van Achimans visie; gebruiken betekent
 neutraal 'zich van iets of iemand bedienen', meer specifiek; een vrouw gebruiken: beslapen

434 *veraardde*: ging ontaarden

438 *jongen*: lateren

439 *wies... aan*: groeide het aantal vrouwen dat één man mocht hebben

- Kan God deez' boosheid koel aanschouwende, gehengen⁴⁴¹
 dat moeders, dochters en de zusters zich vermengen,
 de vaders, zoons en broers, te tomen noch verbiên,
 als dieren, los van band, geen schennissen ontzien,
 445 geen bloedschande, overspel, noch bijstre lasterstukken?
 Dit kon de oorsprong der genade zo verrukken⁴⁴⁶
 van zijn nature, dat Hij zwoer, vol naberouw
 om 't scheppen van den mens, veraard van God en trouw,
 door enen watervloed al 't mensdom weg te spoelen.
 450 Gaat hene, zoekt nu troost en hulp bij schone boelen,⁴⁵⁰
 een kranken toeverlaat in zulk een watersnood.⁴⁵¹
 Eén schrede is tussen u en d' onontvluchtbre dood.

ACHIMAN

- Men zegt hoe geesten, die omhoog op wolken treden,⁴⁵³
 bekoord door schoonheên, zich vermengden hier beneden
 455 met keur van maagden, 'twelk een kroost te voorschijn brocht
 waarin men levend twee naturen zag verknocht,
 gemengd van geest en mens uit zulk een paar gesproten.
 Verslingren geesten zelfs op aardse bedgenoten,
 vergeef den grootvorst dan deez' dertle vrouwenzucht.

NOË

- 460 Verwijfden poogden door dit lasterlijk gerucht⁴⁶⁰
 hun ongebondenheên, te schendig om te noemen,

- 441 *Kan... lasterstukken*: kan God toestaan dat het geen verschil maakt of je nu moeder, dochter
 of vrouw bent (iedereen misdraagt zich), en dat evenzo willekeurig de vaders, zoons en
 broers, die niet in te tomen of te verbieden zijn, als ongebonden dieren geen enkele vorm
 van schennis uit de weg gaan, of het nu bloedschande, overspel of nog erger schandalig
 gedrag betreft; *gehengen*: toestaan
 446 *verrukken... nature*: van zijn natuurlijke goedheid afbrengen
 450 *boelen*: minnaressen
 451 *kranken toeverlaat*: zwakke steun
 453 *Men zegt... gesproten*: een uitwerking van Gen. 6:2, 4 'dat Gods zonen de dochteren der
 mensen aanzagen, dat zij schoon waren, en zij namen zich vrouwen uit allen, die zij verkoren
 hadden [...]. In die dagen waren er reuzen op aarde, en ook daarna, als Gods zonen tot de
 dochteren der mensen ingegaan waren en zich kinderen verworven hadden.' Oudchristelijke
 auteurs legden dit uit als de menging van engelen en mensen, waaruit een geslacht van reuzen
 ontstond. Achiman maakt er een excuus van: als zelfs engelen op aardse vrouwen verliefd
 worden, vergeef de grootvorst dan ook zijn loszinnige neiging tot het vrouwelijk geslacht
 460 *Verwijfden*: mannen die aan vrouwen verslingerd zijn

met enen schonen glimp te dekken en verbloemen.
 Doch geen gezonde reên, geen wijs vernuft gehengt⁴⁶³
 dat zich d'onsterflijkheid met sterflijkheên vermengt.
 465 Laat deez' gedichtsels, die de geilheid voên, dan varen.

ACHIMAN

Gelukkig leven ze, die 't eêlste van hun jaren⁴⁶⁶
 besteên in wellust, eer 't hun d' ouderdom benijdt.

NOË

Gelukkig leven ze, die zuiver 's levens tijd
 besteden, God ter ere, in bloeiendst van hun leven.

ACHIMAN

470 't Gebruik van 't leven is den mens gemeen gegeven⁴⁷⁰
 met stomme dieren. Het verdwijnt gelijk een rook.
 Men zag nooit iemand die voor 't licht zijn ogen look,
 verrijzen uit het graf. Geen mens verstaat tevoren
 met kennis, eer hij van een vrouwe wordt geboren,
 475 zijn levens oorsprong en vaart hene met een zucht.
 De geest verdwijnt gelijk een damp in dunne lucht,
 gelijk een schaduw, als de zon begint te dalen,
 en kan den adem, na dien doodsnik, niet herhalen.⁴⁷⁸
 Het staat eens vastgesteld dat niemand wederkeert.⁴⁷⁹

NOË

480 Och Seth, och Enoch, hoort. Hoor, Henoch, wat men leert.⁴⁸⁰
 Die pijlen komen uit den koker van verbasterd
 verwilderd reuzenzaad, 'twelk 's Hoogsten naam verlastert.
 Houdt u gewaarschuwd, eens voor eeuwig, dat ge scheidt
 van 't heilloos vrouwendom, 't welk mannen lagen leit,
 485 verblind door wellusten en stijft in alle boosheid,
 of wacht vergeldingen naar uwe goddeloosheid.⁴⁸⁶

463 *reên*: rede; *gehengt*: accepteert

466 *'t eêlste van hun jaren*: de beste tijd van hun leven

470 *'t Gebruik... wederkeert*: Achiman verkondigt de wijsheid van de mens die geen God kent.
 Vgl. het deuterocanonieke bijbelboek Wijsheid 2:1-4

478 *herhalen*: terughalen

479 *eens*: voor eens en voor altijd

480 *Enoch; Henoch*: Vondel beschouwt Enoch en Henoch als twee aparte figuren; meestal worden
 de namen als varianten van elkaar beschouwd

486 *naar*: naar de maat van

- De roe, die langzaam komt, wil met te feller slag
 uw statie treffen. Waakt. Beraadt u, eer de dag,⁴⁸⁸
 de leste dag van boete, ontschoten, 's hemels plagen
 490 deze eeuw, verzwerende rechtvaardigen te dragen,
 al teffens dompele in de grootste jammernis,
 die met geen tranen noch berouw te boeten is.

ACHIMAN

- Het luste ons 's levens tijd, nu tijdig en voorhanden,⁴⁹³
 te bezigen, ontboeid van tucht en strenge banden.
 495 Het luste ons deze leên, nu jeugdig en gezond,
 te bezigen, en niet, geprangd door nauw verbond,⁴⁹⁶
 zwaarmoedig, hangends hoofds, te jammeren, te treuren.
 Schenkt wijn. Brengt balsem. Juicht. Het mag ons nu gebeuren.⁴⁹⁸
 Vlecht rozenkransen, zet op elke knie een bruid,
 500 eer 's levens tijd verloop', de dood den draaiboom sluit'.⁵⁰⁰
 Belieft het vader, hij mag spelen, daar wij dansen.⁵⁰¹
 Een jeugdig hart verzuim' noch feest noch bruiloftskansen.

NOË

- Een schone vrouw is geil en trots en trouweloos.
 Haar afkomst volgt den aard der moeder, vals en boos.⁵⁰⁴
 505 De hemel, lang getergd doop bloedschand, zal 't zich belgen⁵⁰⁵
 en 's overspeelders bed en zijne vrucht verdelgen.

HOFMEESTER

Doorluchtste wereldvorst, het joffrentimmer wacht

- 488 *statie*: praal; *Beraadt... jammernis*: bekeer u, voordat het straffen van de hemel - als deze dag, de laatste waarop nog boete mogelijk is, voorbijgegaan is - deze periode, die gezworen heeft geen rechtvaardigen te zullen verdragen, geheel en al in de grootste ellende gaat dompelen
 493 *Het luste ons*: laat het ons smaken om; *tijdig*: op een passend moment aanwezig
 496 *verbond*: afspraken (tussen God en demens)
 498 *Schenkt... rozenkransen*: Vgl. Wijsh. 2:7-8
 500 *draaiboom*: hek
 501 *Belieft... dansen*: als vader [Noah] daar zin in heeft, mag hij 'spelen', muziek maken, honend bedoeld voor 'preken', als wij dansen
 504 *afkomst*: nageslacht
 505 *bloedschand*: mogelijk heeft Vondel hier een eigen betekenis gecreëerd: de schande die door overerving doorgegeven wordt, zoals uitgedrukt in vs. 504. De betekenis incest kan op de achtergrond meespelen: de dochters volgen het voorbeeld van de moeder en komen dus gemakkelijk in het bed van hun vader terecht

uw komst op 't juichend hof, vol heerlijkheid en pracht.
De bruid verlangt of zij uw aanspraak mag genieten.⁵⁰⁹

ACHIMAN

- 510 Wij zien de menigten dit prevelen verdrieten.⁵¹⁰
Deez' feestdag is de vreugd der groten toegewijd.
Wie 't leven niet gebruikt, beklaagt d' ontschoten tijd.
De tijd vereist dat wij de vorsten welkom heten.

NOË

- 515 Toehoorders hier rondom voor Reuzenburg gezeten,
ziet toe, de tijd verloopt. Verzuimt ge Gods genâ,
het zal u rouwen, eer de zon te water ga.

REI VAN ENGELLENWACHT

Eerste Zang

- Waar is de klare luister
gebleven, die voorheen
uit 's eersten vaders aanschijn scheen!⁵¹⁹
520 Hoe ziet Gods beeld dus duister,
dat eerst zo helder blonk,
toen d' ongekrenkte reden,⁵²²
bestierende al des mensen leden,
als met een toom bedwongk.
525 Het lichaam, zijne plichten
bewarende, bestaat⁵²⁶
niets buiten zijn gestelde maat
te reppen, maar leert zwichten.⁵²⁸
Het luistert en ziet om,

- 509 *de bruid*: de grootvorstin wordt zo aangeduid omdat de verjaardag van haar huwelijk wordt gevierd
510 *Wij... verdrieten*: we zien dat de menigte zich gaat ergeren aan ons langdurige gepraat
519 *'s eersten vaders aanschijn*: Adams gezicht
522 *toen... bedwongk*: een vaker voorkomende constructie waarbij een zinsdeel tweemaal wordt gebruikt; toen de nog niet aangetaste rede die het hele menselijk lichaam bestuurde, dat met een toom bedwong. Eventueel kan men een komma achter 'bestierende' denken. Dan is de vertaling: toen de... rede, als bestuurder, de mens als met een toom bedwong
526 *bewarende*: vervullende; *bestaat*: onderneemt
528 *zwichten*: zich onderwerpen (aan de rede)

- 530 ook zonder wederstreven,
naar deez' voogdes, den mens gegeven
van 't hoog Almogendom,
waar ziel en lichaam paren,
als zangk en klank van snaren.

Eerste Tegenzang

- 535 't Vernuft van Jubal bouwde,⁵³⁵
op 't gadeslaan van klank
en maat, het lieflijk maatgezangk,
dat zich vol geest ontvouwde.
Der zangen vader wist
540 door onderling vermengen
een hemelse eendracht voort te brengen,
uit klankkrakeel en twist.⁵⁴²
Hij bindt de schapendarmen,
metalen, elpenbeen,
545 schalmeihout, wind en keel aaneen.
Zij ketelen en karmen.⁵⁴⁶
De gallem geeft den geest,⁵⁴⁷
of wordt gezwind herboren.
Zo leidt hij mens en dier bij d' oren;
550 een vond, die rouw geneest.⁵⁵⁰
Dus stemden ziel en leden,
eer Adam vluchtte uit Eden.

Tweede Zang

- Nu strijden d' ongelijken.⁵⁵³
Het lichaam luistert niet
555 naar 'tgeen de geest met God gebiedt.⁵⁵⁵
't Gebrek ontzegt te strijken⁵⁵⁶

- 535 *Jubal*: volgens Gen. 4:21 was Jubal de 'vader' van alle musici, de eerste muzikant dus
542 *klankkrakeel en twist*: klanken die onderling met elkaar schijnen te conflicteren
546 *Zij ketelen... karmen*: ze vleien (zijn oorstrelend) en klagen
547 *De... geest*: de galm sterft weg
550 *vond*: uitvinding
553 *d'ongelijken*: lichaam en geest die niet meer in overeenstemming zijn
555 *met God*: in overeenstemming met Gods wil
556 *'t Gebrek... strijken*: de menselijke zondigheid weigert zich te onderwerpen

- voor reden en de mens
 wil onder God niet buigen,
 schoon hem de misdaên overtuigen.⁵⁵⁹
 560 De Hoogste mist zijn wens.⁵⁶⁰
 De heilige herauten
 vermanen vruchteloos
 hardnekkigen, verstokt en boos.
 Wat raad met zulke stouten!⁵⁶⁴
 565 Zij zingen enen zang.
 Zij zwichten niet, noch schromen.
 De wereld draagt geen vromen,⁵⁶⁷
 en spoedt ten ondergang.
 Het uurglas is verlopen.
 570 Wat heil staat hier te hopen!

Tweede Tegenzang

- Kon Noë, door vermanen
 tot afstand en berouw
 uit vaderlijke trouw,
 in ene zee van tranen
 575 verdrinken al het kwaad,
 eer God hen overrompelt,
 hij had het lang gedompeld.⁵⁷⁷
 Maar niemand hoort naar raad.
 Wie spiegelt zich aan 't ende⁵⁷⁹
 580 van Kaïn, die verbaasd⁵⁸⁰
 onrustig voortvlood met der haast,
 vol wanhoop en ellende!
 Hij bouwde een stad, doch vond
 zich in geen vesting zeker.
 585 In 't harte zat de worm, een wreker,⁵⁸⁵

- 559 *schoon... overtuigen*: ofschoon zijn misdaden hem het hewijs van zijn schuld leveren
 560 *De Hoogste... wens*: God krijgt niet wat Hij wil. Later (vs. 1232-1239) zal Noah over deze
 en dergelijke uitspraken (bijv. 'het berouwt God') opmerken dat men hier noodgedwongen
 menselijk spreekt
 564 *stouten*: brutalen
 567 *draagt*: verdraagt
 577 *hij... gedompeld*: dan zou hij dat kwaad al lang [in zijn tranenvloed] ondergedompeld hebben
 579 *Wie... zeker*: vgl. Gen. 4:12-17
 580 *verbaasd*: uitzinnig, van zijn zinnen beroofd
 585 *worm*: knagende worm van het zelfverwijt (vgl. Gen. 4:13)

die hem naar 't leven stond.
Zijn afkomst is veroordeeld.
Hier baat noch les noch voorbeeld.

Derde bedrijf

ACHIMAN, Aartsherder, Hofmeester

ACHIMAN

Aartsherder, hoe? Hoe dus? Wat jaagt u herwaarts aan?

590 Ge steurt ons bruiloftsfeest, wien zoekt ge zo belaên?⁵⁹⁰

AARTSHERDER

Ik zocht den grootvorst zelf en stak in 't bos den horen.

Schaf tijdig raad. Helaas, het staat er slecht geschoren.⁵⁹²

ACHIMAN

Ons slotwacht antwoorde u. Wat onraad brengt ge mee?⁵⁹³

AARTSHERDER

't Is omgekomen met uw herderen en 't vee.

HOFMEESTER

595 Men hoorde in langen tijd noch wolf noch weerwolf huilen.

AARTSHERDER

Geen herders vrezen wolf noch leeuw, noch tigersmuilen.

ACHIMAN

Wat onheil vreest ge dan? Schep adem, rust een poos.

AARTSHERDER

Ik rende, uit al mijn macht, mijzelven ademloos.

ACHIMAN

Kon deze tijding dan niet langer uitstel lijden?

590 *belaên*: bezorgd

592 *het... geschoren*: het staat er niet goed voor

593 *Ons slotwacht antwoorde u*: de paleiswacht moet u te woord staan; *onraad*: bedreiging

AARTSHERDER

- 600 Men zag de herders, in twee hopen, heftig strijden,
de herders van 't gebergte omhoog en van beneên.

ACHIMAN

Wat oorzaak hitste twee geburen fel aaneen?⁶⁰²
Zij plachten, onderling gerust, in vreê te leven.

AARTSHERDER

- De landstroom uit der zee komt bruisende opwaarts streven⁶⁰⁴
605 naar zijnen oorsprong toe en d' oevers liggen vlot⁶⁰⁵
beneên den zoom des bergs. Wij dreven eerst den spot
met deez' waarzeggerije, eer 't water 't land kwam pramen.⁶⁰⁷
Maar door den watersnood vergaarden we tezamen
en leefden raad om 't vee te bergen met gemak⁶⁰⁹
610 ten berg op eer de stroom de horens hoger stak.⁶¹⁰
Men bad de bergwacht of men kudden mocht verweiden.
De kudden loeiden of zij naar den hemel schreiden
om droogte en weide, maar de bergwacht sloeg het af
en dreef het blatend schaap te water met den staf.
615 Wij redden ze uit den nood en houden aan met smeken.
D' onheuse bergman blaast den horen. Alle streken
verzamen op 't getoet, tot gramschap aangetergd,
en zweren ons met kracht te jagen van 't gebergte.
Zij vallen op het vee en drijven ze van boven.
620 Het baat niet dat we hun vergoedinge beloven
voor schade en ongerief, bij 's oppervorsten woord.⁶²¹
De herders groeien aan en varen echter voort,⁶²²
van weerszij toegerust met stenen, staven, stokken.
De herderinnen, op gevecht en bloedig wrokken⁶²⁴
625 toeschietende, onversaagd in 't midden van dien drang,
met een gesloten harte en tranen op de wang,⁶²⁶

602 *aaneen*: tegen elkaar op

604 *landstroom*: hoofdrivier

605 *liggen vlot*: staan onder water

607 *waarzeggerije*: voortekenen; *pramen*: belagen

609 *leefden raad*: beraadslaagden

610 *de horens hoger stak*: hoger steeg. Naar klassiek voorbeeld worden de rivieren met horens voorgesteld

621 *bij... woord*: uit naam van de vorst

622 *echter*: vervolgens

624 *wrokken*: dreigend tekeergaan

626 *met... harte*: met een door droefheid afgesloten hart

verzachten 't wreed gebries, naar heure macht, met kermen⁶²⁷
en jammeren. De bruid besterft in 's bruigoms armen.

De vrouw omhelst den man, en roep vast: hoger niet!⁶²⁹

630 Hier wordt een macht vereist die tussenbeide schiet,

of al het water kan dit oorlogsvier niet lessen.⁶³¹

Het moorden gaat zijn gang, met vorken, zwaarden, messen,
en zeisenen, zo 't valt. 't Geweste ligt bezaaid
met doden, voor den tijd van 's levens struik gemaaid.

HOFMEESTER

635 Gij zijt aartsherder, wien het voegt de landerijen,
de stallen, volk en vee te waren en te vrijen
voor schade en ongemak, uit alle uw macht en kracht;
en komt ge hier om hulp gedropen van uw wacht?⁶³⁸
Hoe kan de grootvorst nu deez' schuld in u verschonen?

ACHIMAN

640 Hij plag voorhene zich doorgaans getrouw te tonen.⁶⁴⁰

De grootvorst van het land beval deez' zorgen hem.

Het raadslot hing alleen en allijk aan zijn stem.⁶⁴²

Wie zou deez' slofheid in een ambtenaar verwachten?⁶⁴³

Terstond terug ten berg gevlogen, laat onz' machten⁶⁴⁴

645 u volgen op het spoor. Spreek rustig uit den mond.⁶⁴⁵

Stel orde, straf, en dreig. Wij volgen u terstond.

ACHIMAN, Hofmeester

ACHIMAN

Ik kan den springvloed van den landstroom niet beseffen.⁶⁴⁷

Deez' placht in bloeimaand nooit de horens te verheffen⁶⁴⁸

en boven d' oevers heen te steigeren zo steil.

650 De zee, om dezen tijd, bewaart gerust haar peil

627 *gebries*: afschrikwekkende geluiden

629 *vast*: steeds

629 *hoger niet*: ga niet verder, houd op

631 *lessen*: blussen

638 *gedropen*: afgedropen

640 *doorgaans*: steeds

642 *Het raadslot... stem*: de beslissingen hingen geheel en al af van wat hij ervan vond

643 *Wie... verwachten*: niemand zou toch een dergelijke nalatigheid bij een hoge functionaris verwachten?

644 *machten*: soldaten

645 *rustig*: onbevreesd

647 *beseffen*: begrijpen

648 *bloeimaand*: mei, dus in het voorjaar vanuit Nederland gedacht

en bedde, niet gewoon te rijzen aan de stranden,
 eer uit den evenaar de zon beginn' te branden.⁶⁵²
 De halve maan verwekt geen springvloed uit het meer.⁶⁵³
 Het water vloeit en ebt gedurig heen en weer
 655 elk etmaal tweewerf en 't seizoen der lentedagen
 kan zoute baren niet zo hoog den stroom opjagen
 om stroom en pekelschuim te mengen ondereen.
 Dit 's boven stijl van reên, te hoog en ongemeen.⁶⁵⁸

HOFMEESTER

Wie kan de wondren van nature recht bevroeden!

ACHIMAN

660 Aartsvader Noë spelde een springvloed van veel vlooden⁶⁶⁰
 in enen boezem en vertrok dus lang het werk⁶⁶¹
 op zijne timmerwerf. Nu ligt de ceedren ark
 bevracht met dieren, in dat houten slot begrepen.
 Hij staat gereed om zich en zijn gezin te schepen.

HOFMEESTER

665 'k Geloof de grootvorst wil met hem te water gaan.

ACHIMAN

Dat 's veiliger dan al den werelddocean
 gedronken, want gij hoort den nadruk van zijn spelling.⁶⁶⁷

HOFMEESTER

Een droom des ouden mans is ene losse stelling⁶⁶⁸
 van 't geen gebeuren moet of kan. Wat razernij
 670 bevangt uw harsens! Weg met zulke sufferij.

ACHIMAN

Wie redekavelt, kan men genen suffer achten.⁶⁷¹

- 652 *evenaar*: equator. Heftige weersverschijnselen ontstaan wanneer het zeewater door de hoogste zonnekracht is opgewarmd
 653 *meer*: zee
 658 *Dit... ongemeen*: wat er nu gebeurt is tegen de rede, onbegrijpelijk en ongewoon
 660 *spelde*: voorspelde
 661 *boezem*: kolk, ruimte; *vertrok*: rekte... uit
 667 *nadruk*: klem; *spelling*: voorspelling
 668 *losse stelling*: twijfelachtige veronderstelling
 671 *reddekavelt*: nadenkend redeneert (zoals Noah)

HOFMEESTER

Deez' ijdele doodschrik broeit een dwarling van gedachten,
die zwindelen in 't hoofd. Gij wandelde eerst gerust.⁶⁷³

ACHIMAN

- Nog blijft ons d' oorzaak van dit jammer onbewust⁶⁷⁴
675 en gene reden sluit het in zijn rechte vormen.
Wanneer de herfst genaakt, begint het fel te stormen,
te waaien dat het ruist, het bos zijn bladers krolt,
de golf, gelijk een kloot, al hoger opwaarts rolt,⁶⁷⁸
de rotsen daveren; de stromen, onder open,
680 het zoete water, 'twelk ze uit duizend aadren zopen
niet lozen kunnen uit hun kristallijnen kruik.⁶⁸¹
Dan zwelt de waterzucht in 's aardrijks hollen buik.
Het water rijst aan 't hart, in groot gevaar van smoren.
Zo staat het heden met ons leven ook geschoren.
685 Het is vergeefs geschimpt. Men ziet het tegendeel.
Gij hoort deez' neêrslag uit der herdren landkraakeel⁶⁸⁶
alrede ontstaan. 't Is kunst te slechten deez' geschillen,
die, groeien ze aan, zich door geen aanzien laten stillen.⁶⁸⁸

HOFMEESTER

Begint de wijsheid nu een dwazen droom te broên?

ACHIMAN

- 690 Hij waar' niet onwijs, die nog tijdig zijnen zoen⁶⁹⁰
bij Lamechs afkomst zocht, eer, 't water op de lippen,
de hoop des levens al de wereld kwaam' t'ontglippen.

HOFMEESTER

Getroost u eerst dat gij van 't bedgenootschap scheidt.⁶⁹³

ACHIMAN

't Is waar: hij heeft me dit ernsthaftig voorgeleid.⁶⁹⁴

- 673 *zwindelen*: rondmalen
674 *Nog*: nog steeds
678 *kloot*: bal
681 *kruik*: rivieren worden voorgesteld met een kruik vol water
686 *neêrslag*: ondergang
688 *aanzien*: respect voor vorsten
690 *zoen*: verzoening
693 *Getroost... eerst*: dan moet u eerst wel accepteren
694 *voorgeleid*: onder de ogen gebracht

- 695 Een harde voorwaarde, ik beken 't: een band te breken
als tussen lijf en ziel, van wellusten verstecken
te leven. Dit valt hard, ook harder dan de dood.
Maar evenwel, waar brengt het nijpen van den nood
den stoutsten reus niet toe en allerbraafste helden!

HOFMEESTER

- 700 Genadigste, elk wil u een vrouwenhater schelden
en lasteren, bedenk dit nader. Och bera
u wijzer, eer ge valt in d' uiterste ongenâ
der halsvrindinnen en getrouwe bedverwanten.
Zich tegen 't jofferdom en vrouwentimmer kanten,
705 daar hangt uw ganse staat, uw ziel en leven aan.⁷⁰⁵

ACHIMAN

Ik wil me in 't cederbos alleen en stil beraên.

HOFMEESTER

- Wat komt ons over? In het midden van 't vergaren⁷⁰⁷
op 't feestgetijde (waar 's grootvorsten ambtenaren,
leenmannen, machtigen, geweldigen en voort
710 het vrouwentimmer, dat de goden zelf bekoort,
de grootvorstin ten roem, om strijd tezamen komen,)
begint de grootvorst om te zien naar Noahs dromen⁷¹²
en stelt de groten en hun heerlijkheid teleur.
Indien deez' razernij ons nieuwe bruiloft steur',
715 wie kan ze ontschuldigen! Het hof begint te woelen.
gewelven mompelen en galmen en krioelen.
Daar komen grootvorstin en bedgenoten aan,⁷¹⁷
bestuwd van groten. Och, hoe wil dit spel vergaan!⁷¹⁸

URANIA, Hofmeester

URANIA

Waar steekt de grootvorst? Wat belet hem hier beneden?⁷¹⁹

- 705 *daar hangt... aan:* dat raakt; *staat:* levenswijze
707 *Wat... over:* wat krijgen we nu?
712 *om te zien:* aandacht te geven aan
717 *bedgenoten:* minnaressen, bijvrouwen
718 *hoe... vergaan:* hoe zal dit aflopen?
719 *Wat... beneden:* wat houdt hem hier beneden vast? Urania en haar gezelschap zijn dus uit de
hogere gelegen burcht naar beneden gekomen

HOFMEESTER

720 Hij hield een wijl gesprek met mij, niet zonder reden.

URANIA

Wie geeft elk dit gerucht van onraad in den mond?

HOFMEESTER

D' aartsherder meldde hoe het aan den landstroom stond
geschapen door den spring, gerezen in die wijken.⁷²³

De stroom, ten bedde uit, zag dammen aan, noch dijken.

725 De herders wouden 't vee verweiden op 't gebergt:
het bergvolk, straf van aard, door hunne schâ getergd,
riep wapen en men raakte aan 't razen en krakelen.
De slinger zwaaide om 't hoofd. Wie zal die wonden helen?
Daar ligt een menigte gesneuveld in het zand.

URANIA

730 Een kleen verlies: men vindt meer herders bij der hand.
Wel, laat de grootvorst dus het landkrakeel geworden?⁷³¹

HOFMEESTER

D' aartsherder en de bende ontvingen last om orden
te stellen in der ijl. Zij vliegen derwaarts heen.

URANIA

De grootvorst was gewoon, waar bloedig werd gestreên,

735 in 't voorste van den strijd het leven op te zetten,
de klinkende klaroen zijn oorlogsmoed te wetten.
'k Geloof hij weegt dit licht, en rust op 's anders wacht.⁷³⁷

HOFMEESTER

Hij weegt het zwaar genoeg. Ik poogde uit al mijn macht
zijn hart van zorgen, waar het mogelijk, t'ontlasten

740 met pit van redenen, die bondig hierop pasten.⁷⁴⁰
Doch arbeidde al vergeefs; mijn woorden golden niet.⁷⁴¹

723 *spring*: springvloed

731 *geworden*: zijn gang gaan

737 *'s anders wacht*: de waakzaamheid van anderen

740 *bondig*: deugdelijk, afdoende

741 *golden niet*: hadden geen overtuigingskracht

URANIA

Wie om een landgevecht uit vrees zijn verf verschiet⁷⁴²
is niet rechtschapen. Dit kan nauwelijks in mij komen.⁷⁴³

HOFMEESTER

Mevrouw, hij stelt geloof in Noahs ijdele dromen.

URANIA

745 Wat keert zijn zinnen om? Dit 's anders dan het plach.⁷⁴⁵
Een grootvorst, wiens geweld al 't oosten overmag,
versuft om genen droom en zulke beuzelingen.⁷⁴⁷

HOEMEESTER

Nu 't water uit de zee vanonder op komt dringen
naar zijnen oorsprong, dat 's een voorbode en een merk
750 van 's werelds ondergang. Geen reden is zo sterk
die hem van schrik ontlast. Hier baat geen tegenspreken.

URANIA

Het zal me, luistert hij, aan geen artsnijs ontbreken,⁷⁵²
die zulk een krankheid kan genezen op een sprong.⁷⁵³

HOFMEESTER

Nog ligt me wat op 't hart, dat weigert op de tong
755 te komen; evenwel, mevrouw moet zich niet storen.⁷⁵⁵

URANIA

Verberg me niets: het lust me u met geduld te horen.

HOFMEESTER

Uw liefste is van beraad te breken zijne trouw.⁷⁵⁷

742 *landgevecht*: gevecht tussen plattelanders; *zijn verf verschiet*: verbleekt

743 *is niet rechtschapen*: is niet goed op zijn taak berekend; *Dit... komen*: dat kan ik nauwelijks geloven

745 *plach*: placht te zijn, gewoonlijk was

747 *versuft... droom*: raakt niet van slag om een droom

752 *artsnij*: geneesmiddel; Urania doelt kennelijk op de kracht van de liefde

753 *op een sprong*: heel snel

755 *zich... storen*: boos worden

757 *trouw*: huwelijksbelofte

URANIA

Hij breek' ze, zo hij zich kan spenen van een vrouw.⁷⁵⁸
 Wat misdaad is de pijl, die hem in 't harte greefde?

HOFMEESTER

- 760 Oudvader Noah drijft met kracht dat vrouwenliefde⁷⁶⁰
 en schone vrouwen met haar mereminnenzang⁷⁶¹
 een enige oorzaak zijn van 's werlds ondergang.
 Hij zoekt gelieven van hun wederga te scheiden.

URANIA

- 765 Heet dit beken van gebreken, of verleiden
 tot lasterstukken, al t' afgrijselijk en boos?
 Begint het mansdom door deez' lering vrouwenloos
 te leven, zeker 't is dan ver genoeg gekomen.
 Men hoeft de wereld in geen zee en waterstromen
 te smoren: want zij kan niet vrouwenloos bestaan.

HOFMEESTER

- 770 Mevrouw, nu spreek hem zelf alleen: hier komt hij aan.
 't Gelief den heren mij te volgen, 'k zal ze leiden.
 Wij willen op het hof hun wederkomst verbeiden,
 u onderhouden met al wat den lust behaag'.
 Ik zie den zonneschijn, na deze korte vlaag.⁷⁷⁴

URANIA, Achiman

URANIA

- 775 Genadigste, heet dit uw gasten onderhouden?

ACHIMAN

Nu stort mijn staat, waar aan alle Asianen bouwden.

URANIA

Wat onraad jaagt u naar ons ceedren lustbos heen?

758 *zo... vrouw*: als hij zonder vrouw kan (al even cru geformuleerd als het eerder door de grootvorst gebezigde woord 'gebruiken', vs. 430)

760 *drijft*: beweert

761 *mereminnenzang*: sirenenzang

774 *vlaag*: bui, nl. het conflict tussen Achiman en Urania

ACHIMAN

't Gebergte en 't lage land, in 't harnas tegen een.

URANIA

Wat's oorzaak van krakeel? Zij leefden eerst in vrede.

ACHIMAN

780 Deez' droeve landplaag sleept een staart van plagen mede.

URANIA

De kudden weidden eerst gerust in 't groene veld.

ACHIMAN

Aartsvader Noah heeft dien springvloed lang gespeld.

URANIA

Begin't ge Noahs droom, een klucht, geloof te geven?⁷⁸³

ACHIMAN

Het water rijst, wie kan de waarheid tegenstreven?

785 De zee vloeit herwaarts aan, al 't landvolk schreit om hulp.
Men dient te vluchten, eer de zee ons overstulp'.

URANIA

Zo dient ge in Noahs kist uw leven fluks te bergen.

ACHIMAN

Dat komt van vrouwenmin en 's hemel roe te tergen.⁷⁸⁸

URANIA

De vrouwen dragen dan de schuld van deze straf?

ACHIMAN

790 De vrouwen dompelen al 't mensdom in een graf.

URANIA

Het water kon weleer een landgewest verdrinken.⁷⁹¹

783 *klucht*: kletsverhaal

788 *te tergen*: uit te dagen

791 *Het... verdrinken*: ook vroeger kon een deel van het land wel onder water lopen

ACHIMAN

Nu schijnt al d'aardkloot in den afgrond weg te zinken.

URANIA

Natuur regeert het al. Deez' stuurvrouw zit aan 't stuur.

795 Het vloeiende element volgt eeuwig zijn natuur,
en komt van boven naar zijn middelpunt toerollen.

ACHIMAN

Nu steigert het ten berg. De meren staan gezwollen.

URANIA

Zo staat een windballon gespannen van den wind.

Een windveêr drijft veel raên. Van alle werken vindt⁷⁹⁸
hij d'oorzaak, die den aard der dingen wil doorgronden.

800 Zoveel bewegingen staan onderling verbonden.

Gelijk ons lichaam is met aderen doorgroeid,
zo wordt het aardrijk ook bevochtigd en besproeid.

De hitte van de zon trekt dampen uit de wateren,
die, in de lucht verdikt, neerstorten dat ze klateren.

805 De maan regeert de zee en wat bij water leeft:

dat tuigen eb en vloed en oester en de kreeft.⁸⁰⁶

Bij trek en tegenheid, den dingen ingeschapen,⁸⁰⁷

bestaat het al. Laat zich onwetenden vergapen

aan beelden van een wolk, of schrikken voor een schicht⁸⁰⁹

810 en staartstar, rood van vuur en schittrend wederlicht

van bliksemstralen en het baldren van den donder:

met zulk een staatgrijns houdt men kleine kinders onder⁸¹²

de roe; maar wie natuur in 't werken onderkent,

beseft waar zij begint en voortstapt en volendt.

798 *Een windveêr*: één opgewonden veer (van een uurwerk bijvoorbeeld), ook woordspeling met windballon en wind; *raên*: radertjes; *Van... doorgronden*: zinspeling op de bekende uitspraak van Vergilius in *Georgica* II, 290: *Felix qui potuit causas rerum cognoscere* (gelukkig hij die de oorzaken der dingen kan doorgronden)

806 *oester en de kreeft*: deze dieren worden na de vloed, dus bij eb, aan het strand gevonden, aldus de (mij) niet geheel bevredigende verklaring van de WB-annotator

807 *trek en tegenheid*: aantrekking en afstoting

809 *schicht en staartstar*: de vurige staart van een komeet

812 *staatgrijns*: bedrieglijk machtsvertoon

- 815 Gij placht de liefste al uwe opmerkinge in te scherpen,⁸¹⁵
 en ried ze zich natuur gehoorzaam onderwerpen,
 de dartle tochten wijs involgen met een lust.⁸¹⁷
 Zo voelde 't lijf geen smart, zo bleef de geest gerust,
 terwijl men, tussen wieg en graf, bevrijd voor treuren,
 820 gebruikte al wat den mens in 't leven mag gebeuren.
 En wordt ge nu misleid van enen guichelaar,⁸²¹
 belachen van elkeen omtrent de honderd jaar?

ACHIMAN

Wij volgden u dus lang, helaas, gelijk een slave.
 Uw schoonheid staat ons duur⁸²⁴

URANIA

- De schoonheid is een gave
 825 aan weinigen gegund.

ACHIMAN

Wij zijn door haar misleid,
 vervallen in Gods toorn. O smart! O onbescheid!⁸²⁶
 O schendig misbruik van veel schone vrouwen samen!⁸²⁷

URANIA

- Gij hoeft u om 't gebruik van velen niet te schamen,
 zo luttel als de haan, die veel vriendinnen mint
 830 natuurlijk, zonder smet, en welig jongen wint.⁸³⁰
 Wat reden stijft u, dat gij 't vrouwendom beschuldigt?⁸³¹
 Zo groeit uw heerschappij en wordt vermenigvuldigd.⁸³²
 Zo rijst de stamboom, rijk van telgen in de lucht.

ACHIMAN

- Het is geraên dat ik uw bedgenoodschap vlucht,
 835 gelijk een adder, die bevrozen, na 't verwarmen,
 een die haar koestert in den boezem, onder d'armen.

- 815 *opmerkinge*: waarneming
 817 *tochten*: hartstochten; *involgen*: volgen, zich voegen naar
 821 *guichelaar*: waarzegger
 824 komt ons duur te staan
 826 *onbescheid*: dwaasheid
 827 *misbruik... samen*: 'veelwijverij'
 830 *welig*: in zijn wellust, en ook; een grote hoeveelheid
 831 *stijft u*: versterkt u in uw denken
 832 *Zo*: nl. door uw gebruikelijke promiscue gedrag

naar 't slapend hart steekt en in zijnen slaap vermoordt.
 Verleidster, toveres, wat tovergrijns bekoort⁸³⁸
 mijn ogen, dat ze blind op schoonheid zich verslingeren!
 840 De Godheid zag dit lang geduldig door de vingers,
 doch ijdel en vergeefs. Nu komt berouw te spa,
 ten ware een middelaars voorbede Gods genâ⁸⁴²
 verworf door offerande en wierook van gebeden.

URANIA

Indien u 't lastren lust, beschuldig ons met reden.⁸⁴⁴

ACHIMAN

845 De vrouwenmin alleen is oorsprong van al 't kwaad.
 Ik gordde in haren dienst, niet wettig als soldaat
 en grootvorst 't zwaard opzij, maar eer gelijk een rover
 de landen stropende, gaf u den roofschat over,
 en goot in uwen schoot, tot 's nabuurs hartenleed,
 850 den nooddruft, die hem stond op arbeid, bloed en zweet.

URANIA

Zo droeg de landsheer schuld, en d' onderzaat most bloeden?

ACHIMAN

Om uwe hovaardij te sterken en te voeden,
 uw hoofse pracht en praal en dartele overdaad
 te houden in haar eer en achtbaarheid en staat.
 855 Mejooffer laat zich met den nooddruft niet genoeg.⁸⁵⁵
 De heer maait 's anders oogst, al zou er 't hart af wroegen.⁸⁵⁶
 Zij slikt een wereld in aan ringen en sieraad,
 juwelen, perlen, goud, gesteente en pronkgewaad.
 Haar dartelheid gedijt bij 's armen bloed en tranen
 860 en jammeren. Zij leert den weg ter boosheid banen,
 met woeker en geweld inslepen wat men kan.⁸⁶¹
 Zo God de wereld straft, wie is hier oorzaak van?

838 *tovergrijns*: betoverende schijn

842 *middelaars voorbede*: gebed van Noah

844 *reden*: bewijskracht

855 *Mejooffer*: 'mevrouw' door deze uitspraak in de derde persoon maakt Achiman het verwijt aan Urania geldig voor alle vrouwen

856 *al... wroegen*: ook al zou zijn hart hem daarover aanklagen

861 *inslepen*: binnenhalen

Uw schoonheid, slechts een schijn van schoonheid in het leven.⁸⁶³

Gij weet afzichtigheid een glimp, een verf te geven,

865 gebrek t' ontveinzen, en beguichelt ons gezicht.⁸⁶⁵

Wie, door 't ontveinzen ziende, u dit momaanzicht licht,⁸⁶⁶

beklaagt dat hij zijn ziel verhing aan gouden snoeren

van joffrenvlechten, die krankzinnigen vervoeren.⁸⁶⁸

URANIA

Is dit uw dankbaarheid voor lang genoten deugd?⁸⁶⁹

870 Heel anders zongt ge, toen wij 't eêlst van onze jeugd,

de roos des maagdoms, voor den dauw nog toegeloken,

en 's levens dageraad, nog nuchtre en onbesproken,

u offerden, waar gij, van top tot teen verzaad,

verrukt werd buiten u door wellust, zonder maat.

875 Wij hingen, mond aan mond en arm in arm gestrengeld,

twee zielen beid' ineengesmolten en gemengeld.⁸⁷⁶

Wat zwoert ge niet! De zon van stralen eer beroofd⁸⁷⁷

te zien dan 't minnevuur in uwe borst gedooft.

Is dit het jaargetij der bruilofsstatie eren,⁸⁷⁹

880 met reuzen, machtigen, geweldigen en heren,

steekspelen, renstrijd en toneelpracht, nooit voorheen

zo heerlijk toegerust! De morgenzon bescheen

noch zag, oprijzend uit het heldere oosten nimmer

zo groot een heerlijkheid, noch schoner vrouwentimmer,

885 waar wij, de schoonsten van 't opwassende Oostenrijk,⁸⁸⁵

ons zouden zetten op het bruidsaltaar te prijke,⁸⁸⁶

en, blakende onderling van minnegloed, verzamelen.⁸⁸⁷

863 Het antwoord op de vraag van vs. 862

865 *beguichelt... gezicht*: betovert onze ogen

866 *u... licht*: dit masker voor uw gezicht weghaalt

868 *vervoeren*: misleidden

869 *deugd*: weldaden, hier vooral in erotische zin. Het is waarschijnlijk ten opzichte van de toeschouwers ironisch bedoeld dat Urania voor haar gedrag nu juist dat woord 'deugd' kiest dat ook voor zeventiende-eeuwers als eerste betekenis deugdzaamheid had

876 deze regel herinnert aan de rei uit de *Gysbreght*: 'twee zielen gloënde aaneengesmeed'. Daar ging het over de onverbreekbare huwelijksband, hier over hartstochtelijke verliefdheid

877 *Wat... niet*: wat voor mooie beloften heb je me niet allemaal gedaan

879 *het jaargetij... eren*: onze bruiloftsdag vierden

885 *opwassende*: steeds groeiende

886 *zetten... te prijke*: te pronk gaan zetten. 'Te pronk zitten' wordt speciaal van de bruid gezegd maar hier dus van het paar

887 *en... verzamelen*: ons liefdesvuur in ons samenzijn demonstreren

Durft nu de grootvorst dus zijn grootvorstin beschamen
 voor al de wereld! Och, een schandvlek, ene smet,
 890 met genen oceaen te wissel uit ons bed.
 Gij trouweloze, ga nu heen, vervloek de vrouwen,
 verlaat ze; maar ik zweer, het zal u eeuwig rouwen.
 Daar leggen oorsieraên, de trouwring, van mijn hand
 gestreken, in het slijk, juwelen, halskarkant,⁸⁹⁴
 895 uw vrijbuit, ons ter gunst, behaald al t'onrechtvaardig.⁸⁹⁵
 Tast aan en eigen ze u: wij zijn deze eer onwaardig.
 Gij waart te lang verleid, vervoerd door vrouwenlist.
 Ga hene, berg uw lijf in Noahs beestenkist!

ACHIMAN

Wat raad, helaas, wat raad? Het schijnt haar ernst te scheiden.
 900 Och liefste, sta een poos.⁹⁰⁰

URANIA

De tijd verbiedt te beiden.
 Het water rijst ten berg. Bidt Noah om genâ
 en berg uw leven, eer de zon te water ga.

ACHIMAN

'k Beken, het is mijn schuld en wil ze dubbel boeten.
 'k Verneêr me ootmoedig aan het outer van uw voeten,
 905 van uwe schoonheid, waard gediend en aangebeên.

URANIA

Zo spraakt ge flus niet.⁹⁰⁶

ACHIMAN

Och ik werd vervoerd, bestreên
 van wederzij, gelijk een bergeik, oud van dagen,
 met enen landorkaan terneder wordt geslagen.
 Uw liefde rukt me hier, daar Noahs dreigement.
 910 Hij is genade waard, die zijne schuld bekent.

894 *halskarkant*: collier

895 *uw vrijbuit*: buit door u behaald

900 *sta een poos*: blijf even staan

906 *flus*: zojuist

URANIA

Rechtschapen helden staan geen vrouwen ter genade,⁹¹¹
 en vrouwenliefde wordt gekocht met schande en schade.⁹¹²

Van wederzijde dreigt u een gewisse dood.

915 Wat scheelt het of ge sterft in enen vrouwenschoot,
 of in het water? Zoek geen adder aan te kweken,
 die u al slapende het hart dreigt af te steken.

ACHIMAN

Te reukeloos is mij een onheus woord ontslipt.

Een onderlinge min wordt nimmer nauw bestipt.⁹¹⁸

Zij kan ten minste een woord verteren en verduwen.⁹¹⁹

URANIA

920 Een joffrenhater lere intijds een adder schuwen,
 en duizend plagen, door een overtolligheid
 van vrouwenmonstren, al de wereld door gespreid.

ACHIMAN

Waar vindt men balsem om deez' hartkwetsuur te helen?

URANIA

925 Ge hoeft me langer niet te vleien, niet te strelen,
 verloochnaar van liefde en toegezworen trouw.
 Meinedige, verlaat me en kies een liever vrouw.

ACHIMAN

Gebeurt me langer geen genade te verwerven,
 ik troost me van uw hand, op staanden voet, te sterven
 en leg dien bloten dolk voor uwe voeten neer,

930 en ruk den boezem op. Gij moogt met dit geweer,⁹³⁰
 dit koude lemmer, vrij mijn brandend hart afstoten;

911 *Rechtschapen*: ware; *staan...* *genade*: zijn niet afhankelijk van de genade van een vrouw

912 *vrouwenliefde...* *schade*: het levert schande en schade op te proberen vrouwenliefde te kopen (zoals jij gedaan hebt)

918 *Een...* *bestipt*: in onderlinge liefde moet men elkaar niet te precies de wet voorschrijven

919 *Zij...* *verduwen*: de liefde moet toch op z'n minst in staat zijn een enkel woord te slikken en niet totaal onverteerbaar te vinden

930 *geweer*: wapen

of weigert gij 't, verkies uit al deez' bedgenoten
de strengste, die het recht uitvoere streng en straf,
naardien ik u te bruusk in 't hart dien smaadsteek gaf.

URANIA

- 935 Ik neem u in genade, uit enkel mededogen,
omhels u als voorheen. Gij hebt mijn hart bewogen.
Steek op, steek op den dolk en overleef mijn tijd.⁹³⁷
Hervat uw eerste trouw, in 't aanzien van den nijd.⁹³⁸

ACHIMAN

- 940 Een nieuwe bruiloft. Daar komt Noah aangetreden,⁹³⁹
bestraf dien suffer en beschaam met pit van reden⁹⁴⁰
zijn schendige onreên, die al 't vrouwendom beticht.
Van verre geeft hij u een overdwars gezicht.⁹⁴²
Hij schijnt met zijn gezicht de jofferschap te moorden
en mompelt binnensmonds uit steurnis halve woorden.⁹⁴⁴

NOË, Urania, Joffers

NOË

- 945 Geen groter mannenplaag als Kaïns vrouwendom.
Al wat een leraar wint, dat stoot mejoffer om.⁹⁴⁶
Een gure hagelbui placht 's landmans hoop te raken,⁹⁴⁷
den bloesem af te slaan, dat bos en boomgaard kraken,
in 't kwikste van de lent, met bulderend geweld,⁹⁴⁹
950 welk hemel, aarde en zee en al de lucht ontstelt:
een schone vrouw vermag, met zachte toverstreken,
en liefelijk gevlei, gestreel en minzaam smeken,
te lenigen een hart, verhard als diamant.⁹⁵³
Och hemel, haal me thuis, verlos uw afgezant.

937 *Steek op*: berg op

938 *in... nijd*: in weerwil van degenen die afgunstig naar ons geluk kijken (zoals ze veronderstelt van Noah)

939 Juist als Achiman een 'nieuwe bruiloft' gaat beloven, onderbreekt hij zijn zin omdat Noah er aankomt

940 *suffer*: dwaas

942 *geeft... gezicht*: kijkt hij kwaad naar u

944 *steurnis*: geërgerdheid

946 *leraar*: profetische predikant

947 met deze vergelijking geeft Noah aan dat door Urania's toedoen al zijn hoop is vernietigd, juist toen hij succes mocht verwachten

949 *in 't kwikste... lent*: als de lente op zijn mooist is

953 *lenigen*: week maken

- 955 De wereld wordt te zwak rechtvaardigen te dragen.
 Elks eigen zinnijkheên, het ijdele behagen⁹⁵⁶
 van joffrenogen, daar 's grootvorsten zin op viel,
 beguichlen hem, dat hij zijn redelijke ziel,
 zelfs God verwaarloost, om de gunst van snode boelen.
- 960 Zo geldt geen dreigement, eer zij den slag gevoelen
 der waterroede, een eeuw bijkans te week gelegd.⁹⁶¹

URANIA

- En blijft deez' sufferij nog duren? Oude knecht,
 gij suft uzelfen dood. Wat hebt ge toch gewonnen⁹⁶³
 uw leven lang, als twist gerokkend, niet gesponnen!
- 965 Hoe staan de vrouwen u zo bijster in het licht?
 Een vrouw heeft u gebaard, haar liefde uw trouw verplicht
 door kinderbaren en uw zoons, verknocht aan vrouwen,
 haar aanschijn liever dan het allerschoonste aanschouwen,
 dat is het aanschijn van d' alkoesterende zon,
- 970 der levendigen vreugd en aller lichten bron.⁹⁷⁰
 Of is door ouderdom uw vrouwenzucht gesleten?
 Dat worde uw ouderdom en gene vrouw geweten.

NOË

- Wij leraren vergeefs: gij zingt eenzelven zang,
 en gaat, tot ons verdriet, doorgaans den kreeftengang.⁹⁷⁴
- 975 Wij haten gene vrouw, noch schoonheid, maar misbruiken⁹⁷⁵
 van 's hemels gaven. Laat de roos op doornenstruiken
 vrij plukken en de geur verkwikken 't flauwe hart;
 maar niemand kwets' de hand aan dorens, tot zijn smart.
 Hij kwetst zichzelf, die zijn hart verhangt aan velen.

URANIA

- 980 De wereld wordt bevolkt door liefde en kindertelen.

956 *zinnijkheên*: lusten

961 *een eeuw... gelegd*: vgl. aantekening bij vs. 29

963 *Wat... gesponnen*: je hele leven heb je niets anders gedaan dan twist op het spinnewiel gezet,
 en je hebt er niets van weten te spinnen

970 *levendigen*: levenden

974 *gaat... kreeftengang*: gaat steeds de averechtse kant op

975 *misbruiken*: het misbruiken

NOË

Gij kent den oorbaar niet, die blind u zelve streelt.⁹⁸¹

Door tal van vrouwen wordt 's mans liefde en trouw gedeeld,

die anders kort ineen en dicht en nauw gedrongen,⁹⁸³

hem sterker prikkelt: want de min, die onbedwongen

985 mag weiden, spilt haar kracht; maar werkt ze op één vriendin,⁹⁸⁵

zo brengt ze een ongelijk veel groter vriendschap in.

Verstond ge dit, gij zoudt, niet belgziek noch verbolgen,⁹⁸⁷

uw heerschappij prikkelen Gods wijzen raad te volgen.

URANIA

Wij zijn er t' edel toe om naar uw strenge wijs

990 ons lief te nodigen op enerhande spijs,

waarvan de snoeplust walgt. De brand wordt meer ontsteken,

indien men liefde door verandering wil kweken,

en aanvoën met meer gloed, dat 's vriendschap en gerief.⁹⁹³

De minnaar, in den schoot ontvangen van zijn lief,

995 is aangenamer dan de dauw op dorre kruiden⁹⁹⁵

door uitstel: doch dit is geen kost voor slechte luiden,

maar edelmoedigen, die hoofse spraak verstaan.⁹⁹⁷

NOË

O pest van 't zuivre bed! Meer vrouwen aan te slaan⁹⁹⁸

dan ene alleen, dat wil u beiden deerlijk smarten.

1000 Wat is natuurlijker dan twee verliefde harten,

verknocht door enen band van ongeschende trouw.

Mijn voorbeeld laat den man niet toe dan ene vrouw.¹⁰⁰²

De stommen leren ons met ene weerga paren.

981 *oorbaar*: uw (ware) eigenbelang

983 *kort ineen*: geconcentreerd

985 *vriendin*: geliefde

987 *niet... verbolgen*: niet lichtgeraakt en kwaad

993 *dat 's vriendschap en gerief*: dat is pas echt liefdesgenot

995 *op... uitstel*: op kruiden die verdord zijn door lang uitstel van bevochtiging. Met andere woorden: ook vrouwen verdorren wanneer ze niet dikwijls begoten worden

997 *edelmoedigen*: edele, genereuze mensen

998 *aan... slaan*: nemen (volgens het WNT een gemeenzame min of meer schertsende uitdrukking) - Noahs woordkeus is dus weinig hoofds

1002 *Mijn voorbeeld*: te weten de natuur, blijkens de volgende regel: de stomme dieren leren het ons dat we één partner moeten hebben

URANIA

- Uw eigen vader, oud en hoog op zijne jaren,¹⁰⁰⁴
 1005 sloeg eerst twee vrouwen aan, waaraan hij zonen won.
 Hoe scheldt ge 't huwen aan meer vrouwen dan de bron
 van alle ellenden, uit veelvoudigheid van vrouwen¹⁰⁰⁷
 gesproten, waarom God de schepping schijnt te rouwen?

NOË

Het voegt den zone, dat hij 's vaders schande dekt.

URANIA

- 1010 Een booswicht, die zijn hand met 's grootvaars bloed bevlekt¹⁰¹⁰
 en zelfs zijn eigen bed, door 't geil verdubbeleren
 van vrouwen, onbeschaamd durv' schenden en schofferen,
 gaf 't leven aan een zoon die voor geen groten zwicht,
 maar kletst hun onbeschaamd en stout in 't aangezicht¹⁰¹⁴
 1015 dezelve vuiligheên, die op den vader kleven.

NOË

- 'k Vergeef het gaarne, wil 't de hemel u vergeven,
 wiens afgezant ik ben. Hardnekkigen, nu staakt
 dit wederspreken. Hoort wat onheil u genaakt.
 Heft op uwe ogen naar die drift van zwarte wolken,
 1020 gezogen uit de zeên en diepe waterkolken.
 De ganse lucht verkeert in ene bare zee,
 een voorbô van den vloed en 't endeloze wee.
 De lucht hangt zwanger van stortregen, zonder vlagen.¹⁰²³

- 1004 *Uw eigen... kleven*: Het gaat hier om Noahs vader, Lamech, van wie in Gen. 4:19-24 staat opgetekend dat hij twee vrouwen had en moord een kleinigheid vond. Volgens een door de kerkvader Hieronymus opgetekende overlevering zou hij per ongeluk zijn voorvader Kaïn hebben gedood. Zoals Vondel in zijn brief aan Oudaen aangeeft, zijn de meeste godgeleerden van mening dat deze Lamech niet Noahs vader was. Waarschijnlijk vond Vondel de verwantschap interessant om twee redenen: Urania kan er een vileine argumentatie aan ontleen en, belangrijker, zo wordt gedemonstreerd dat zelfs de zoon van een verdorven vader een godvrezend mens kan zijn, die door God in Zijn dienst gebruikt kan worden
- 1007 *veelvoudigheid*: overvloed
- 1010 *Een booswicht... schofferen*: met haar afkeurende woordkeus sluit Urania zich even bij Noahs visie aan. Dit kan als ironische spot worden beschouwd
- 1014 *kletst*: smijt
- 1023 *zonder vlagen*: zonder buien, dus voortdurend

- Verwacht een langen nacht, een nacht van veertig dagen,¹⁰²⁴
 1025 of veertig etmaal, zoveel zeën opeen geperst.
 Waar bergt zich 't mensdom! Och, zodra de hemel berst
 met weerlicht, bliksemen en balderenden donder;
 terwijl een oceaan opwellen komt van onder,
 zodra de hoogste hand uit 's aardrijks sponsie duwt¹⁰²⁹
 1030 al 't water dat het zoog en inzwolg. Mensen gruwet,
 bekeert u. Lust het u Gods goedheid meer te vergen?
 Gij troost u, och vergeefs, en waant op hoge bergen
 dien vloek t' ontluchten, in bosschage en eikenboom,
 maar och, die worden door den storm, en sterken stroom
 1035 verdelgd en afgerukt van hunnen grond en wortel.
 De torens storten in, geplet aan gruis en mortel.
 Daar drijven duizenden van doden, dieren, vee
 en drenkelingen heen, in 't ronde, in 't lang en breê,
 de hoofdgebouwen en de daken, hoven, huizen.
 1040 Hier geldt geen wederstand van dammen, dijken, sluizen.
 De moeder poogt haar vrucht, de vader zijnen zoon
 te redden, och te spa. Men hoort al enen toon
 van jammeren, gespreid op 't zwalpen van de wateren.¹⁰⁴³
 Nu zwijgt de bruiloftsgalm, dat juichen, lachen, schateren
 1045 wordt snel misschappen in een ijselijk gekarm.
 De bruid verdrongen, sterft in 's bruigoms moeden arm.
 Het uiterste overschot, een drom van doodse schimmen,
 aan 't klautren op 't gebergt, poogt hijgende, onder 't klimmen,
 haar ziel te bergen, maar de grimmige oceaan,
 1050 gedreven van de wraak, verschrikt de bleke maan,
 die ziet de golven, als een blaas vol wind, opzwellen.
 De hoogste bergkruin zinkt in 't water vijftien ellen.¹⁰⁵²
 Aldus verzinkt het al wat op den aardboôm leeft.
 't Geschrei wordt stom, zodra het al dien doodsnik geeft.

URANIA

- 1055 Een slechte vogel zwicht voor 's moloks dreigementen:¹⁰⁵⁵
 de wijzen laten zich geen ijde vrees inprenten.
 Gij joffers, zingt en danst eens achter deze haag.
 Wij trotsen midlerwijl op 't hof deez' bruiloftsplaag.

1024 *nacht... etmaal*: blijkens Gen. 7:17 duurde de zondvloed veertig dagen

1029 *sponsie*: spons

1043 *zwalpen*: klotsen

1052 *vijftien ellen*: zie Gen. 7:20

1055 *'s moloks*: van de vogelverschrikker

JOFFERS

- Zou het al zinken en vergaan,
 1060 waar bleef de zwaan?
 waar bleef de zwaan,
 de zwaan, dat vrolijke waterdier,
 nooit zat van kussen?
 Geen waatren blussen
 1065 haar minnevier.
 't Lust haar te nestlen op den vloed.
 Zij kweekt den gloed,
 zij kweekt den gloed
 Met hare vrolijke wederga,
 1070 en kipt hare eiers¹⁰⁷⁰
 en acht geen schreiers,¹⁰⁷¹
 noch vreest geen schâ.
 Vliegende jongen zwemmen mee,
 door stroom en zee,
 1075 door stroom en zee.
 Zij groeit in 't levendig element,
 en wast de veren,
 en vaart spanseren¹⁰⁷⁸
 tot 's levens end.
 1080 Stervende zingt ze een vrolijk lied¹⁰⁸⁰
 in 't suikerriet,
 in 't suikerriet.
 Zij tart de nijdige dood uit lust
 met kwinkeleren,
 1085 en triomferen,
 en sterft gerust.
 Stervende zoekt haar flauw gezicht
 nog eens het licht,¹⁰⁸⁸
 nog eens het licht,
 1090 den bruidschat van de natuur te leen
 aan elk gegeven,
 om blij te leven.
 Zo vaart ze heen.

1070 *kipt*: broedt uit1071 *schreiers*: schreeuwers1078 *vaart spanseren*: trekt rond1080 *Stervende... gerust*: de traditie wil dat zwanen bij hun sterven zingen1088 *het licht*: het zonnelicht

NOË

Hoe bitter wil in 't end deez' bruiloft hun opbreken!¹⁰⁹⁴

1095 Geen woorden gelden hier: de klare daad moet spreken.

REI VAN ENGELLENWACHT

Eerste Zang

Eer God door 't eeuwig woord¹⁰⁹⁶
de strijdige krakelen

des baaiers kwam te delen,¹⁰⁹⁸
lag d' aarde in zee gesmoord.

1100 De Geest der Godheid weidde
op 't water, zonder licht.

't Had al één aangezicht.¹¹⁰²

Toen schoof Gods hand en scheidde
het nat en droog. Zo stond

1105 het zakkende aardrijk boven,¹¹⁰⁵
en 't water, neergeschoven
toog naar den diepen grond.

Het water, wust van zinnen,¹¹⁰⁸
durft tegen 's hemels reên

1110 zijn perk niet overtreên
uit zucht om land te winnen.

Dus blijven ze elk in staat.¹¹¹²

Gods almacht stelt ze een maat.

Eerste Tegenzang

Nu dienen aarde en zee¹¹¹⁴

1115 het mensdom als zijn slaven,
opdat het 's hemels gaven

1094 *Hoe... opbreken*: deze waarschuwing van Noah is wel nodig om de toeschouwers ervan te weerhouden zich door de prachtige lyriek van dit zwanenlied te laten meeslepen. De juffers behoren tot de verkeerde partij en hun lof op het levenslustige leven van de zwanen is niet als aanbeveling bedoeld

1096 *Eer God... een maat*: vgl. Gen. 1:1-2, 6-7, 9-10

1098 *des baaiers*: van de oerchaos

1102 *'t Had... aangezicht*: alles zag er hetzelfde uit

1105 *zakkende*: in elkaar zakkende, op elkaar gepakte

1108 *wust van zinnen*: woest van nature

1112 *staat*: (eigen) positie

1114 *Nu dienen... vreê*: vgl. Gen. 1:26

- gebruike in vollen vreê.
 Maar 't misbruik ingeslopen,
 verbittert Gods geduld,
 1120 en, diep geraakt in schuld,
 behoeft geen zoen te hopen.¹¹²¹
 Men ziet den schouwburg van¹¹²²
 de wereld ter stellage¹¹²³
 voor Noahs bouwbosschage,¹¹²⁴
 1125 vertonen den tiran,
 bekoord van snode boelen,
 verworpen Noahs raad,¹¹²⁷
 volharden in het kwaad,
 om geilen brand te koelen.
 1130 Dit treurspel keert te dra.¹¹³⁰
 Verwacht het slot hierna.

Tweede Zang

- Gods scherprecht wil, als roên,¹¹³²
 eer vaak het oog koom' luiken,¹¹³³
 het water streng gebruiken.
 1135 Nu zal de misdaad bloên.
 De zee, dus lang te temmen,¹¹³⁶
 te stuiten op het strand,
 wil, springende uit den band,
 de wanhoop leren zwemmen.
 1140 De Hoogste, om Noah niet
 te smoren in dien rouwe,
 zo hij 's volks druk aanschouwe¹¹⁴²
 en hore met verdriet,
 belast Uriël buiten
 1145 met ene donderstem

- 1121 *behoeft*: behoeft 't, nl. het mensdom
 1122 *Men ziet...* *hierna*: een demonstratie van Vondels maxime 'Het leven is een speeltoneel'
 1123 *stellage*: podium
 1124 *bouwbosschage*: nl. het cederbos waaruit Noah het hout voor de ark had gehaald
 1127 *verworpen*: verwerpen
 1130 *keert*: zal al te spoedig een peripetie te zien geven, een ommekeer in de situatie zoals al sinds Aristoteles vereist was in een tragedie
 1132 *roên*: strafmiddelen
 1133 *vaak*: slaap
 1136 *dus lang te temmen*: die tot op heden getemd moest worden
 1142 *zo...* *aanschouwe*: als hij zou aanschouwen

de drijfark achter hem,¹¹⁴⁶
na 't intreên, toe te sluiten,
en teffens oor en oog.¹¹⁴⁸
Dit jammer schreit te hoog.

Tweede Tegenzang

- 1150 Mocht grootvaêr Adam spa
eens opzien, als herboren,
en dit gejammer horen
en zien met d'echte gâ,¹¹⁵³
zijn Eva, die op d'aarde
1155 lijfeigen aan de dood,¹¹⁵⁵
in wee en barensnood,¹¹⁵⁶
haar vruchten won en baarde,
zij riepen: 'Och waartoe
geploegd, gezweet, geronnen,¹¹⁵⁹
1160 en afkomst aangewonnen?¹¹⁶⁰
Gestreng waterroe,
straf d' ouders, die veroordeeld,¹¹⁶²
om 't ingevoerde kwaad,
bedorven al hun zaad¹¹⁶⁴
1165 bekoord door 't eerste voorbeeld'.¹¹⁶⁵
De schildwacht sloot Gods hof,¹¹⁶⁶
nu d' ark. O jammerstof!

1146 *de drijfark... sluiten*: vgl. Gen. 7:16

1148 *teffens*: tegelijk

1153 *echte gâ*: echtgenote

1155 *lijfeigen*: onderworpen

1156 *in... barensnood*: vgl. Gen. 3:16

1159 *geronnen*: gerend

1160 *afkomst*: nakomelingen

1162 *d'ouders*: ons, de ouders (dus niet de nakomelingen)

1164 *bedorven*: in het verderf hebben gestort

1165 *bekoord... voorbeeld*: dat verleid werd door hun voorbeeld (en dus ook ging zondigen)

1166 *Gods hof*: het paradijs (vgl. Gen. 3:24)

Vierde bedrijf

CHAM, Noë

CHAM

Belieft heer vader mij te spreken, ik zal horen.

NOË

Wel Cham, wat brouwt ge?

CHAM

Niets.

NOË

Die klinkt in niemands oren.¹¹⁶⁹

1170 nu bauwt de weergalm van het bos uw bosspraak na.¹¹⁷⁰

CHAM

Ik hield gesprek met vorst Achimans wedergâ.

NOË

Wie raadt u, buiten last van vader, haar te spreken?

CHAM

Ik hou me bij der hand.¹¹⁷³

NOË

De dag is schier verstreken
om met uw gemalin te treden binnen d' ark.

CHAM

1175 Deez' tijding valt me op 't hart, gelijk een zware zark.

1169 *Die*: die klank (nl. 'niets')

1170 *bosspraak*: wat je zei in het bos

1173 *Ik... hand*: ik blijf (toch) in de buurt

NOË

Uw vader, moeder, broers en zusters, hun getrouwden,¹¹⁷⁶
staan rede en willen u in d' ark gezelschap houden.¹¹⁷⁷

CHAM

Heer vader, gun me toch te volgen mijnen zin.

NOË

Geef vader reden, zoon, en stel u willig in.¹¹⁷⁹

CHAM

1180 Wien lust het willig in een beestenstal te kruipen?

NOË

Dat 's min bezwaarlijk dan een hele zee te zuipen.

CHAM

De zee deist achterwaarts: nog lijden we geen last.

NOË

Gij hoort, hoe schrikkelijk deez' springvloed bruist en wast.

CHAM

Hoe lang zou ene zee dat houten moordhol schokken?¹¹⁸⁴

NOË

1185 Totdat de zonnekar haar ronde hebb' voltrokken.

CHAM

Een jaar, het ganse jaar uitharden met verdriet?

NOË

Die voerman staat niet stil, een jaar vervele u niet.¹¹⁸⁷

CHAM

Gij placht de ledigheid, een hoofdgebrek, te straffen.

1176 *hun getrouwden*: hun echtgenoten

1177 *willen*: zullen

1179 *reden*: gelijk; *stel... in*: stel u gewillig op

1184 *moordhol*: levensgevaarlijke holle schuit

1187 *vervele u niet*: moet u niet zwaar vallen

NOË

Zijt onbezorgd: men zal u werk genoeg beschaffen.

CHAM

- 1190 Hier valt geen hartenvangst, noch wilde-zwijnenjacht,¹¹⁹⁰¹¹⁹⁰
 hier schijnen zon noch maan, hier is het eeuwig nacht.
 In een spelonk van hout kan niemand adem scheppen,
 maar bozen stank, een goot te roeren noch te reppen.¹¹⁹³
 Wat zal hieruit ontstaan? Wat anders dan een pest?
 1195 O tuchthuis, varkenskot, o katten-, hondennest!

NOË

Indien u 't werken lust, zo toon u als een hoeder,¹¹⁹⁶
 met Sem en Jafed, woel, bestel den dieren voeder¹¹⁹⁷
 en drank en water, hooi en haver, aas en vleis.¹¹⁹⁸
 Verschoon ze. Vaag hun hok. Geef elk zijn vollen eis.¹¹⁹⁹

CHAM

- 1200 O tuchthuis! Moet zich Cham hierin te bersten slaven?¹²⁰⁰
 Dat heet geen leven, maar te leven als begraven,
 te sterven, in geen graf van marmer, maar van hout,¹²⁰²
 uw eigen huisgezin tot hartenwee gebouwd.

NOË

Door last van hoger hand tot ons behoud geklonken.¹²⁰⁴

CHAM

- 1205 Veel liever eenwerf dan tienduizendwerf verdronken.
 Ik sprong van ongeduld en wanhoop in den vloed.¹²⁰⁶

NOË

Uw vader zal getrouw u sterken: hou slechts moed.

- 1190 *Hier... wilde-zwijnenjacht*: Cham betoont zich een ware toekomstige grootvader voor zijn kleinzoon Nimrod, de jager (Gen. 10:8-10)
 1190 *valt*: komt... voor
 1193 *goot*: afvoerkanaal van meststoffen; *te roeren... reppen*: die je niet moet bewegen
 1196 *hoeder*: dierenoppasser
 1197 *woel*: doe je best
 1198 *aas en vleis*: vlees van gedode dieren
 1199 *Verschoon*: maak... schoon; *Vaag*: veeg; *Geef... eis*: geef ze allemaal royaal waar ze behoefte aan hebben
 1200 *te bersten*: te barsten, kapot
 1202 *in geen*: niet in een
 1204 *geklonken*: in elkaar gezet
 1206 *sprong*: sprong liever

CHAM

Gedoog eerst dat ik mij verdadige met reden.

NOË

- De tijd gehengt nauw in een lang gesprek te treden,¹²⁰⁹
 1210 doch 'k wil u dit verzoek niet weigren. Spreek, mijn zoon.

CHAM

- Gij zet geen vader maar scherprechter op den troon,¹²¹¹
 die elke struikling telt, de misdaad nauw wil wegen,
 en dreigen 's mensen hals met enen bloten degen.
 Gij beeldt de Godheid uit, gelijk een wilden beer.
 1215 Een beer, een everzwijn rukt een bosschage neer,
 de dwingeland een rijk; de Godheid alle rijken,
 ja, al de wereld. Wie zag groter ongelijken!¹²¹⁷
 Zovele wateren en wolken aangezakt,¹²¹⁸
 en aan de lucht allengs met kracht opeengepakt
 1220 aan 't scheuren, zullen volk en bergen teffens smoren,¹²²⁰
 Wij 's werelds jongsten snik in enen doodssnik horen.
 Wordt God verbolgen en oplopende als een vrouw?¹²²²
 Wordt Gods voorzienigheid geraakt van naberouw?
 Dat 's geen voorzienigheid, maar krankheid, ongestadig
 1225 en wispeltuut. Ai zijt uzelfen eerst genadig.

NOË

- O Cham, wien lastert ge? Och, wat hoor ik? Waart ge stom
 geboren! Zwijs, verdriet van vaders ouderdom,
 en erfschand van mijn huis. Och, waart ge vroeg gestorven!
 Uw eigenzinnigheid en waan heeft u bedorven.¹²²⁹
 1230 Ik vrees - o hemel, keer het voorspook van 't geval -¹²³⁰

1209 *gehengt*: staat... toe

1211 Cham verzet zich tegen het Godsbeeld zoals Noah dat - in zijn ogen voorstaat: niet een liefhebbende vader maar een opvliegende en tirannieke beul, die niets door de vingers ziet en, erger nog dan gevaarlijke dieren, hele rijken tot de ondergang voert. Het berouw van God over zijn zondige schepping (Gen. 6:7) is allesbehalve een teken van zijn wakende zorg (voorzienigheid, vs. 1223) maar van onstandvastige zwakheid

1217 *ongelijken*: onrecht

1218 *aangezakt*: door ze te laten zakken bijeengebracht

1220 *teffens*: tegelijk

1222 *oplopende*: opvliegend

1229 *bedorven*: in het verderf gevoerd

1230 *o hemel... geval*: o God, wend het voorteken van zijn toekomstig lot af (Chams vervloeking na zijn oneerbiedig gedrag tegenover zijn vader, zie Gen. 9:20-25)

- dat vaders vloek uw hoofd rechtvaardig treffen zal.
Ik wete, God zij lof, dat krachten ons ontbreken
om zonder stameren van Gods natuur te spreken,¹²³³
een onbegrijpzaamheid, geen steurnis onderdaan.¹²³⁴
- 1235 Men moet door's mensen spraak Gods eigenschap verstaan.¹²³⁵
Naijver, naberouw, de toorn en wraakzucht hechten¹²³⁶
oneigen op dien Heer en rechter, streng in 't rechten.
Hier geeft des mensen tong alleen een krank geluid
en drukt de beelden van de ziel door doodverf uit.¹²³⁹
- 1240 Een rechter straft de kwaên, die van hun boosheid roemen.
Zou God dan geen geweld en dwinglandij verdoemen,
en 's aardrijks aanzicht rein afwassen van zijn smet?¹²⁴²
Twee vruchtbre takken, een van Kaïn, een van Seth,
en beid' uit enen stam, vervulden 's wereldds luchten
- 1245 met ongelijke, d' een met wilde en wrange vruchten¹²⁴⁵
en d' ander met een ooft, gezond en zoet van smaak.
Deez' geeft genoeg, maar de wrange tergt Gods wraak.¹²⁴⁷
Der vromen aard wordt door verbasterd zaad bedorven.¹²⁴⁸
Nu eist de boosheid straf. De deugd is uitgestorven.

CHAM

- 1250 Heer vader, stoor u niet. Ik stelle mij bereid¹²⁵⁰
te volgen 't hoog gebod en uit gehoorzaamheid,
uw voorbeeld erende, te schromen, noch te schrikken,
al zou ik in deez' kist, een rechte doodkist, stikken.

NOË

- Achimans lustgenote, een rechte vijandin¹²⁵⁴
- 1255 van eer en deugd, lei toe om al ons huisgezin¹²⁵⁵
door u te splissen, zelfs den vader tegen moeder,¹²⁵⁶

- 1233 *stameren*: stamelen
1234 *onbegrijpzaamheid*: iets dat voor ons mensen niet te vatten is; *geen steurnis onderdaan*: niet aan te tasten door (aardse) aanvallen, verstoringen
1235 *Men... verstaan*: we moeten nu eenmaal in (onvolmaakte) mensentaal Gods ware wezen uitdrukken
1236 *Naijver... oneigen op*: woorden als 'jaloezie' of 'naberouw' etc. passen niet werkelijk bij
1239 *doodverf*: vage grondverf
1242 *en... smet*: en zou Hij het aangezicht van de aarde niet mogen schoonwassen van de bezoedeling?
1245 *ongelijke*: nl. ongelijke vruchten
1247 *tergt*: roept over zich af
1248 *bedorven*: in het verderf gestort
1250 *stoor u niet*: wees niet toornig
1254 *rechte*: echte
1255 *lei toe*: legde het erop toe
1256 *splissen*: splijten, onderling verdelen

schoondochters tegen een, den broeder tegen broeder¹²⁵⁷
te rokkenen. Het hoog beleid heeft dit geschut.¹²⁵⁸

- Een achtgetal in d' ark zal 't zaad en ene stut
1260 des mensdoms strekken, als het uit den vloed herboren,
herstelle al 't leven, dat in 't water kwam te smoren.
Ga hene zoon, verdage al d' andren; het wordt tijd¹²⁶²
den jongsten slag t' ontgaan, die nauwlijks uitstel lijdt.¹²⁶³

CHAM

- Daar komen ze al gereed. Nu moeder, tree vrij nader.
1265 Schoonzusters, Jafed, Sem, gebroeders haast u: vader
verwacht u hier ter stede, om 's mensdoms staat bedroefd.
Naardien de nood ons jaagt, waartoe te lang getoefd?

SEM, Jafed, Noë, Rei

SEM

- De grond, heer vader, wordt schier vlot beneên ons voeten.¹²⁶⁸
Vrouw moeder en uw zoons en uw schoondochters moeten
1270 zich troosten heen te spoên naar 't grote zeegevaart;¹²⁷⁰
dies komen we al gereed te gader herrewaart.

JAFED

Wij staan reisvaardig: het gelieve u ons te leiden.

NOË

- Wat anders is 't van ver, wat anders in het scheiden¹²⁷³
en onder d' ogen. Ik, gemat en afgetreurd,
1275 word met geweld en kracht van 't mensdom afgescheurd.
De liefde tot hun heil werkt krachtigst in het ende;
en komt ge nu getroost, als ballingen, d' ellende,
de zwarigheên op zee te dragen neffens mij?
Zo sta u d'almacht van den Allerhoogsten bij.

1257 *tegen een*: tegen elkaar

1258 *te rokkenen*: op te stoken; *geschut*: tegengehouden

1262 *verdage*: roep op

1263 *den jongsten slag*: de laatste slag (die God zal geven)

1268 *vlot*: vloeiend

1270 *zich troosten*: het zich maar getroosten, er noodgedwongen in bewilligen

1273 *Wat anders... d' ogen*: het is heel iets anders als het nog ver is dan als het afscheid nemen zo dichtbij is gekomen

- 1280 Ik zal ze ontvouwen om uw harten tegen lijden¹²⁸⁰
te wapenen. Staat vast en helpt uw vader strijden.
Wien God beschermt, ontziet noch vuur noch watersnood.¹²⁸²
Hij kan ons redden in het midden van de dood.
Gij ziet: de hemel hangt van gruwzaam onweer zwanger¹²⁸⁴
1285 en wacht totdat we d' ark intreden, ook niet langer.
De hand des engels zal haar met een donderslag
toebonzen dat ze dreune en daavre, want ik mag
noch kan dien ondergang der wereld zien noch horen.
Och, mochten we in een zee van droeve tranen smoren¹²⁸⁹
1290 en 't mensdom helpen, 'k schreide een zee van tranen uit!
De donder, bliksem, vuur en weerlicht zal 't geluid
van 't jammerlijk gekerm der stervenden verdoven.
Dan stort gestrengte wraak slagregens neer van boven
wel veertig etmaal lang. Getroost u krak op krak¹²⁹⁴
1295 te horen, zonder schrik; het kraken op het dak
van hagelstenen en stortregen, zonder buien;¹²⁹⁶
een storm van oost en west, van noorden en het zuien,
vier winden tegen een, hardnekkig en verstokt.
Dan rijzen we aan het zwerk, geslingerd en geschokt.
1300 Zo slijten we den tijd in schaduwen en dampen
en leven bij geen zon, maar traan en rook van lampen.¹³⁰¹

SEM

Heer vader, schroom niet, vaar met uw verhaal vrij voort.

JAFED

D' Almachtige betemt de baren met een woord.

NOË

- 1305 Wij zullen, hemelhoog gedragen van de golven,
als in een levend graf, al levendig gedolven,
heendrijven, hobbelen en schokken nacht en dag,

- 1280 *ze ontvouwen*: (de 'zwarigheên') nader uiteenzetten
1282 *ontziet*: vreest
1284 *onweer*: noodweer
1289 *mochten we*: als we... konden
1294 *Getroost u*: moet u zonder morren het doorstaan
1296 *zonder buien*: niet in de vorm van buien (maar dus gestadig)
1301 *traan en rook van lampen*: de op walmende (walvis)traan brandende lampen

- driehonderd etmaal lang en zeventig. De slag¹³⁰⁷
 en 't klotsen van den vloed en holle waterbaren
 zou 't allerstoutste hart terneerslaan onder 't varen,
 1310 waar 't oor niet anders dan gedruis en buldren hoort
 van wateren en wind; de doodschrik voor de poort
 gedurig aanklopt en het aangevochten leven,
 in nood van kistbreuk (schoon de kist is toegedreven¹³¹³
 met werk en vet geteerd, bezorgd van hars en pek,)¹³¹⁴
 1315 blijft hangen in een schaal gewogen. Waar een lek¹³¹⁵
 of berst of balkbreuk of vergaring na het slopen¹³¹⁶
 het water inliet, dus ten halve schier verzopen
 met zulk een zware vracht van levenden, wat raad?
 Maar schroomt noch siddert niet: de Hoogste, onz' toeverlaat,
 1320 is machtig 't overschot der wereld in de vloeden
 en 's afgronds waterkolk te waren en te hoeden.
 Hij toomt de golven, schoon geen roer 't gevaarte stiert,
 en ook den wilden aard van 't ingescheept gediert.
 Hier huilt geen hongrig wolf, men hoort geen leeuwen brullen,
 1325 noch wrede tigers, die het woud met doodschrik vullen.
 Men tell' de nagels met den hamer stijf en sterk¹³²⁶
 geklonken in deez' kist, dit enig wonderwerk¹³²⁷
 begrijpt meer wonderen dan nagels, wonderdommen¹³²⁸
 waarvoor godloochenaars verbaasd staan en verstommen.

SEM

- 1330 Zo kan een scheutvrij hart de pijlen tegenstaan.¹³³⁰

NOË

De zee zal, zonder strand te kennen, weiden gaan
 gelijk voorheen, eer God, om d' aarde te bereiden
 tot 's mensen woonplaats, haar van 't water kwam te scheiden,
 het schuimende element te stuiten op het strand.

- 1307 *driehonderd... zeventig*: ruim een jaar dus, berekend volgens de combinatie van Gen. 7:11
 en 8:14; *De slag*: het beuken
 1313 *in nood van kistbreuk*: vrezend voor de ondergang van de ark; *toegedreven*: dichtgemaakt
 1314 *werk*: geplozen touw; *bezorgd*: voorzien
 1315 *blijft hangen*: het leven is onzeker; *Waar*: indien
 1316 *vergaring na het slopen*: een defectgeraakte verbinding
 1326 *Men tell'*: al zou je kunnen tellen
 1327 *enig*: unieke
 1328 *begrijpt*: omvat; *wonderdommen*: een geheel van wonderen
 1330 *scheutvrij*: tegen schoten beschermd

- 1335 Die zelfde Almogendheid bevat met ene hand
dit wonderlijk heelal, gewogen op zijn zwaarte.
Zij kan ons bergen en behoeft geen zeegevaarte¹³³⁷
van balken, dicht ineengedreven, als we zien,
opdat het u en mij tot enen vrijburg dien'.¹³³⁹

JAFED

- 1340 Waartoe den arbeid van een eeuw hier aangehangen,¹³⁴⁰
en onrechtvaardigen in hun verkeerde gangen,
gesteven? Nutter waar' hun 't leven kort ontzeid.¹³⁴²

NOË

- De hoogste Goedheid zocht hen door lankmoedigheid
te brengen tot berouw en afstand van misbruiken.
1345 Nu wil ze, opdat we zulk een waterval ontduiken,¹³⁴⁵
door middel van deze ark behoën het overschot
der levendigen, op een driftig watervlot.¹³⁴⁷
Beliefde 't haar, zij kon een ander middel vinden,
en hoeft de noodhulp aan geen houten vlot te binden.
1350 Maar dit 's het raadbesluit van Gods voorzienigheid.
Hiertegen opstaan waar' een reukloos onbescheid.¹³⁵¹

SEM

Die 't leven allereerst den mensen heeft geschonken
kon hen veranderen van zinnen en ontvonken
in liefde, om onderdaan te volgen Gods geboën.¹³⁵⁴

NOË

- 1355 Hij schonk ze een vrijen wil, van weerszij de even schoon,¹³⁵⁵
een gouden handvest, keur het goed of kwaad te kiezen.¹³⁵⁶

1337 *Zij*: nl. de Almogendheid; *behoeft geen*: heeft niet nodig een

1339 *vrijburg*: vrijplaats

1340 *Waartoe... aangehangen*: waar was het dan voor nodig hier een eeuw lang arbeid voor te gebruiken

1342 *gesteven*: te steunen; *Nutter... ontzeid*: het zou beter zijn hen snel de doodstraf te geven

1345 *ze*: nl. de Goedheid

1347 *driftig*: drijvend

1351 *reukloos onbescheid*: overmoedige dwaasheid

1354 *onderdaan*: onderdanig

1355 *van weerszijde even schoon*: aan beide zijden onbeschreven, m.a.w. het kon met de wil ten goede of ten kwade gaan

1356 *handvest*: privilege; *keur*: keuze

Bij nooddwang zou 't gerecht des Oppersten verliezen¹³⁵⁷
betaling t' eisen van een opgedrongen schuld.

Nu eist de schuldheer straf, na zijn misbruikt geduld.

- 1360 Nu blijft de mens, verstokt in schendige gebreken,
en niet de Godheid, in deez' schuld rechtvaardig steken.

JAFED

Zo sterven ze eeuwig, die door 's waters nood vergaan?

NOË

Tenzij ze stervend in het ende zich beraên,

geraakt van naberouw; maar die hardnekkig smoren¹³⁶⁴

- 1365 gaan door godslastering en eigen schuld verloren.

SEM

De Godheid kon deez' straf kwijtschelden voor den spring.¹³⁶⁶

NOË

Toen 's hemels rechter streng ter jongste vierschaar ging¹³⁶⁷

waar Gods rechtvaardigheid en Gods genade pleitten,

kon geen verzoening bij gekwetste majesteiten

- 1370 verworven worden. D' een stond d' ander in het licht.

De tong der weegschaal zweeg, zo lang ze in tegenwicht¹³⁷¹

bleef twijflen; endlich kwam de boosheid t' overwegen.

De vloek stond boven, na het zwichten van den zegen,

en 't mensdom, dat vergeefs zijn gruwelen verbloemt,

- 1375 werd door het vonnis streng der straffe toegedoemd.

SEM

Hoe zult ge weten, of de waatren weer vertrekken?

1357 *Bij nooddwang... schuld*: als het fatum het voor het zeggen had, zou God geen betaling kunnen eisen voor een schuld die de mens als het ware is opgedrongen

1364 *hardnekkig smoren*: verdrinken in zondige verstoktheid

1366 *spring*: springvloed

1367 *Toen... toegedoemd*: twee eigenschappen van God, zijn rechtvaardigheid en zijn genade, worden tegenover elkaar gewogen in de goddelijke weegschaal van het recht. Aanvankelijk houden ze elkaar in evenwicht, ten slotte moet de rechtvaardigheid zwaarder wegen: de majesteitsschennis van de Allerhoogste dient bestraft te worden

1371 *tong*: wijzertje

NOË

Een raaf of duif kan ons een trouwe postbô strekken.

JAFED

De waatren grimmelen van monstren, woest van aard.

1380 Walvissen kunnen met een klink van hunnen staart¹³⁷⁹
dat houten zeegeweld te gronde slaan en slopen.

NOË

Zij schromen geen geweld, die op Gods toezicht hopen.¹³⁸¹

Al kwaam' een hele vloot, elk van een regiment
schuimbekkend hellespook bezeten, niemand kent
zich machtig 't heilig vlot te slopen en ontsnoeren.¹³⁸⁴

1385 Geen Leviatan durft zijn staart en vinnen roeren.¹³⁸⁵

REI

Aartsvader, spoe u voort. De goddeloze rot¹³⁸⁶
van Enaks trots gebroed, besluit, ten schimp van God,¹³⁸⁷
door boelen aangehitst, deez' cederen bosschage
aan brand te steken, en voorwind uw timmerage¹³⁸⁹
1390 met enen stokebrand te delven in haar as.

Wat sammelt ge? De zon helt over naar het gras.¹³⁹¹

Tree voor: wij volgen u en komen uwe treden
in d' ark geleiden met voorspellinge en gebeden.¹³⁹³

REI VAN ENGELENWACHT*Eerste Zang*

Bescherm, o Heer, o toeverlaat

1379 *klink*: klap

1381 *schromen geen*: zijn niet bang voor

1384 *ontsnoeren*: kapotmaken door de onderlinge verbindingen te verbreken

1385 *Leviatan*: in de bijbel genoemd zeemonster (o.m. Job 40:10, 20)

1386 *rot*: bende

1387 *Enaks trots gebroed*: al eerder heette Achiman een zoon van Enak; in de bijbel is
'Enakskinderen' een vaak gebruikte term voor vijanden van God; in Num. 13:33 heten ze
ook reuzen, wat dan weer een verbinding legt met het geslacht van reuzen waaruit Achiman
stamt

1389 *en voorwind... as*: en met de wind mee uw timmerwerkplaats met een aangestoken vuur in
de as te begraven

1391 *sammelt*: talmt

1393 *voorspellinge*: inderdaad doet de rei allerlei voorzeggingen over de afloop van de zondvloed
en over het verbond dat God daarna met Noah en de mensheid zal sluiten

- 1395 van uw getrouwen, 't enig zaad
 en al de hoop van Adams kinderen,
 dat hun geen holle baren hinderen.
 Zij rusten op uw hemelwacht
 gerust en veilig, met de vracht
 1400 van wilden aard en tamme dieren.
 Gij kunt den toom des afgronds vierē
 en korten, zo het u behaag',
 na 's mensdoms droeve nederlaag,¹⁴⁰³
 waar Noë drijft op uw genade.
 1405 Behoe zijn huisgezin voor schade,
 opdat hij, na een lang verdrag¹⁴⁰⁶
 van jammeren, belanden mag,¹⁴⁰⁷
 wanneer, de wateren verschoven,¹⁴⁰⁸
 hij stof vindt uwen naam te loven.

Eerste Tegenzang

- 1410 Als uwe hand het zware slot
 ontsluit, zal hij, op uw gebod
 te lande treēde, uw eer ontvouwen,
 u dankbaar enen outer bouwen
 op ene Godgewijde steē,
 1415 en offren u het zuiver vee,
 en reine vogels. D' offerande
 wil U, terwijl ze smoke en brande,
 behagen en den hemel deur
 verspreiden enen zoeten geur.
 1420 Gij zult beloven zijne telgen¹⁴²⁰
 door vloēn te schenden noch verdelgen,
 schoon zij verwildren jaar op jaar,¹⁴²²
 zo lang het aardrijk vruchten baar',
 de morgen aanbreke uit den oosten.
 1425 Belofte om Noahs rouw te troosten.

- 1403 *nederlaag*: ondergang
 1406 *verdrag*: verdragen, doorstaan
 1407 *belanden*: op droog land aankomen
 1408 *de wateren verschoven*: wanneer de wateren verdreven zijn
 1420 *Gij... troosten*: vgl. Gen. 8:21-22
 1422 *verwilden*: zedelijk achteruitgaan

Tweede Zang

- Hij zegent hem en zijn gezin,¹⁴²⁶
 opdat de hoofdstam telgen winn'.
 Hij neemt ze, als herder, in zijn hoede;
 verbiedt al wat in zijnen bloede
 1430 verstikte, t' eten om geen wraak
 met bloed te voeden en den smaak¹⁴³¹
 tot dolle mensenmoorderijen
 te koesteren en dwinglandijen.
 Hij veiligigt ze door ene wet
 1435 en wil den doodslag, als een smet,
 met bloed afwassen door den degen,
 en doodslag tegen doodslag wegen,
 opdat elk 's mensen waarde kenn',
 en niemand woest de handen schenn'
 1440 aan mensen, weerloos zonder wapen,
 gelijk een beeld naar God geschapen.

Tweede Tegenzang

- De Godheid sterkt dit heilverbond¹⁴⁴²
 met enen eed, uit haren mond,
 en zet een teken aan de wolken,
 1445 den regenboog voor alle volken,
 gebogen midden in de lijst
 der wereld, waar hij daalt en rijst
 op 't oog: een boog uit vele verven,
 die meest in blauw en rood versterven.¹⁴⁴⁹
 1450 Het blauw bediedt den wereldvloed,¹⁴⁵⁰
 het rood een brand en wereldgloed,¹⁴⁵¹
 twee oordelen, een nu gestreken,¹⁴⁵²

- 1426 *Hij... geschapen*: vgl. Gen. 9:1-6. Hier wordt de spijswet verklaard dat het eten van vlees met het bijbehorende bloed verboden is, bij wijze van teken dat God bloedschuld en bloedwraak afwijst. Wel staat er doodstraf op moord
 1431 *en den smaak*: en niet de smaak
 1442 *De Godheid... staan*: vgl. Gen. 9:12-17 waar verteld wordt van de regenboog als teken van Gods verbond met Noah. De uitwerking van de kleuren rood en blauw is in de bijbel niet te vinden
 1449 *versterven*: uitlopen in
 1450 *bediedt*: beduidt
 1451 *wereldgloed*: voor de gedachte dat de wereld tenslotte door vuur gezuiverd zal worden, zie 2 Petr. 3:10. In diezelfde brief (2 Petr. 2:5-9) staat een vergelijking tussen de zondvloed en het laatste oordeel
 1452 *gestreken*: geveeld

het ander namaals uit te spreken,
 wanneer het mensdom zal vergaan,
 1455 en voor de jongste vierschaar staan,
 zo Enoch spelde lang tevoren.¹⁴⁵⁶
 Godvruchtigen ontzien Gods toren.

Het ganse huisgezin van Noë treedt in 't slot
 van't hol gevaarte en eert het vaderlijk gebod.
 1460 D' aartsvader volgende, betuigt eerst menigvuldig
 al schreiende: och wij zijn aan dit bederf onschuldig!
 D' Aartsengel des gerechts Uriël komt, houdt stand.¹⁴⁶²
 Zijn gloënde fakkel barnt. Hij bonst met d'andre hand
 de deur des ingangs toe, dat zeven sloten kraken.
 1465 Het nimmer slapende oog wil over Noë waken.

1456 *Enoch*: in de nieuwtestamentische brief van Judas (vs. 14-15) wordt verteld over deze profetie van Enoch/Henoch

1462 *Aartsengel... Uriël*: Uriël, volgens de traditie een van de zeven aartsengelen, uitgebeeld met een zwaard in de hand en het helse vuur onder zijn voeten. Hij zou ook het paradijs hebben afgesloten

Vijfde bedrijf

URANIA, Achiman, Aartsvader, Hofmeester

URANIA

De trotse reuzentroep trok op onze aandrift uit,¹⁴⁶⁶
 maar d' aanslag schijnt mislukt. Wij horen geen geluid,
 gebries van paarden, noch geen trommels en trompetten.
 Hun last hield dit gewest in lichten brand te zetten.¹⁴⁶⁹

1470 Het dwarse noodlot heeft ons deez' triomf benijd.
 Hier komt de grootvorst aan, schuimbekkende van spijt.

ACHIMAN

Dat wildbraad is in 't hol der ark onz' jacht ontslopen.
 Wij komen, hangends hoofds en suffende, afgedropen.
 'k Vervloek mijzelven en dien aanslag. O verdriet!

1475 Wie zou het denken! Och wij waren al bespied,
 en d' oude suffer, een aandrijver van 's lands plagen,
 gewaarschuwd dat ons stond een schone kans te wagen,
 koos tijdig in der ijl de schaduw van zijn kist.

URANIA

Ontbrak het u aan vuur en fakkel, schiet de list¹⁴⁷⁹
 1480 van 't vossenvel te kort, wanneer het schelmen ruiken,¹⁴⁸⁰
 dan geldt de leeuwenhuid: men most geweld gebruiken.¹⁴⁸¹

ACHIMAN

Het spookte afgrijselijk door het cederbos in 't rond.
 Waar Enaks schutterij opdonderde, daar stond

1466 *aandrift*: aandringen

1469 *hun last hield*: hun opdracht hield in

1479 *schiet... gebruiken*: de leeuwenhuid wordt als symbool van kracht gesteld tegenover het vossenvel als zinnebeeld van list

1480 *ruiken*: doorhebben

1481 *men most*: men zou moeten

- het spook haar tegen en beschermde d' ark en bomen¹⁴⁸⁴
 1485 met gloënde fakkelen. De stoutste reuzen schromen
 geblind door dit gezicht, dat sterk in d' ogen schijnt.
 Wij hijgen ademloos, van woelen afgepijnd.
 De reuzebenden vliën verstrooid uit deez' bosschage.
 De tovenaar beschut zijn bos en timmerage.¹⁴⁸⁹

URANIA

- 1490 Geduld, mijn heer, totdat een beter avontuur
 geleden smaad vergoede en treffe een ander uur
 om zulk een joffrenvloek den lastermond te stoppen.
 't Is wijsheid zijnen hoon bijwijlen in te kroppen.¹⁴⁹³

ACHIMAN

- Van verre schijnt het dat een bleke schim genaakt
 1495 en herwaarts spoënde, nauw den grond van d' aarde raakt.
 Het schijnt een postbô, die een snellen dromedaris
 aanprikelt. Ik geloof dat ergens landgevaar is.
 Hij blaast den horen, meldt ons onraad. Staat nu vast,¹⁴⁹⁸
 het is d' aartsherder.

AARTSHERDER

- Al 't gebergte, in nood en last,
 1500 zit overdrongen van gevluchten, uit waranden,¹⁵⁰⁰
 uit burgen, boomgaarden, en omgelegen landen.

URANIA

Zo zitten ze gebergd?¹⁵⁰²

AARTSHERDER

Behalve wat verdronk
 en als een baksteen los in 't water henezonk.

URANIA

Wie laat zich aan 't gebergte in stroom en water dompelen?

- 1484 *het spook*: minachtende aanduiding van de engelenwacht
 1489 *tovenaar*: honende aanduiding voor Noah, eerder ook al een guichelaar genoemd
 1493 *hoon*: gevoelens van minachting
 1498 *Staat... vast*: blijft... hier
 1500 *waranden*: parken
 1502 *Zo... gebergd*: dan zitten ze toch goed opgeborgen?

AARTSHERDER

- 1505 Het kwam afstortende hen plotsling overrompelen,
 eer 't volk op 't lage land 't gebergte winnen kon.
 De hemel springt gelijk een volle waterton
 aan duigen uit den band. Geen banden langer klemmen.
 De landzaat poogt vergeefs dien waterval t' ontwemmen.
- 1510 Geen vlot op tonnen, met een koorde vastgehecht,
 beschut de driftigen in 't strenge waterrecht.¹⁵¹¹
 De drijvende eilanden van opgeborsten venen,¹⁵¹²
 gepakt met duizenden, die doods om noodhulp stenen¹⁵¹³
 en kermen, zullen hen niet spijzen. Hongersnood,
- 1515 een scherrep zwaard, genaakt en dreigt ze met de dood,
 al leven ze ene poos, verdoofd door 't ijslijk bruizen
 en schuim der watervloên, uit's hemels open sluizen
 en watervallen, sterk met losgelaten toom
 afschietende uit de lucht. De zeên en stroom op stroom¹⁵¹⁹
- 1520 zien oevers aan noch strand. Driehonderdjarige eiken,
 die met hun armen door het zwerk de maan bereiken,
 hun wortels schieten naar den afgrond, zonder grond,
 zo diep gelijk hun kruin omhoog gesteigerd stond,
 gaan drijven, met al wat ternauwernood ontwommen,
- 1525 in eiken takken zit geklauterd en geklommen.

ACHIMAN

Wat tekens zaagt ge eer nog de lucht aan 't baren kwam?

AARTSHERDER

- De ganse hemel stond in ene lichte vlam.
 Staartstarren, fakkels, zwaard, vuurpijlen, rode draken,
 met opgespalkten keel, afgrijselijk aan't braken,
- 1530 verbijsterden het volk, van angst verstomd en stijf.
 De benen sidderden van doodschrik onder't lijf.
 De stoutste reuzen van verbaasdheid suizebollen.
 Ziet uit: een bare zee komt ginder herwaarts rollen.
 Bereidt u fluks ter dood. Beraad heeft teffens uit.¹⁵³⁴

1511 *de driftigen*: hen die drijven; *waterrecht*: water dat het vonnis uitvoert

1512 *opgeborsten venen*: opengebarsten en losgeraakte stukken veengrond

1513 *stenen*: zuchten

1519 *afschietende*: neerkomende

1534 *Beraad... uit*: de tijd van beraadslagen is tegelijk tot een eind gekomen

ACHIMAN

- 1535 Meerminnentroniën, gij hebt ons ingeluid¹⁵³⁵
 en Noë nooit geloofd. Gedrocht, van boosheid zwanger,
 wat toef, wat maak ik met dien regimentstok langer!¹⁵³⁷
 Onz' heerschappij heeft uit. Daar legt hij. Haast u dra,
 gevloekte boelen, voort.¹⁵³⁹

URANIA

- Genâ, mijn heer, genâ.
 1540 Genâ, 't is onze schuld. Genade, geen van allen
 gedacht ooit dat deez' straf den mens zou overvallen.
 Wat raad? Waarheen gevloën? De wereld krijgt een krak.

ACHIMAN

- Daar kraakt een donderkloot de kruin van't reuzendak.
 De rode zwavelvlam, ter steenrotse uitgeborsten,
 1545 schudt Kaukasus; de kreet van vrouwen, heren, vorsten,
 gemengeld onderen, beantwoordt het geschal,¹⁵⁴⁶
 een voerspook van den post, die hierop volgen zal.¹⁵⁴⁷

HOFMEESTER

- O grootvorst, voelt ge nog den steenrotsgrond niet daveren?
 De ganse statie is aan 't klauteren en klaveren¹⁵⁴⁹
 1550 ten hogen berge op, om den jongsten watersnood
 t' ontvliên, al wat men hoort en ziet is bare dood.

ACHIMAN

Vergeefs gevloten. Dat's den schicht des bliksems tergen.¹⁵⁵²

HOFMEESTER

- De steile Kaukasus steekt, boven alle bergen,
 de kruin zo hoog, dat hij door alle wolken schiet,
 1555 ja zelfs den starrendraak beneên zijn voeten ziet.¹⁵⁵⁵

1535 *ingeluid*: bedrogen

1537 *regimentstok*: scepter, teken van macht

1539 *boelen*: hoeren

1546 *geschal*: het geluid van de posthoorn

1547 *voerspook*: voorbode; *post... zal*: postbestelling die zal volgen, hier: wat we (aan ellende)
 zullen krijgen

1549 *ganse statie*: de hele rijk uitgedoste hofhouding; *klaveren*: klimmen

1552 *Dat... tergen*: zo hoog klimmen roept alleen maar bliksemschichten over je af

1555 *starrendraak*: nl. de bliksem

ACHIMAN

Wie steigert, trooste zich van hongersnood te sterven.¹⁵⁵⁶

HOFMEESTER

De mensenetersrot zal spijs noch voedsel derven,¹⁵⁵⁷
 al weigerde 't gebergt den buik zijn levens eis,
 zolang zij mensen vindt en vrouwenborstenvleis,
 1560 het lekkerste aas van al, dat velen zich gewenden.¹⁵⁶⁰

URANIA

Wat raad? Waarheen gevloën? O bruiloft van ellenden!
 Wat raad? Waarheen gevloën? De wereld neemt een keer.

ACHIMAN

Wat geest verschijnt ons! Valt terstond op't aanzicht neer.

URIËL, Achiman, Urania, Rei

URIËL

Hier staat Uriël zelf, gewapend met Gods slagzwaard,
 1565 d' Aartsengel des gerechts, die Adam, eerst gedagvaard,¹⁵⁶⁵
 ten luthove uitdreef, om zijn wederspanningheid
 en 't schendig kwetsen van de hoogste majesteit.

URANIA

Genade, och gun ons dat we in d' arke op 't water vloten.¹⁵⁶⁸

URIËL

De deur van Gods genade en d' ark is toegesloten.

URANIA

1570 Genâ, genâ, genâ.

URIËL

Deez' naklacht komt te spâ.
 Vertrekt uit ons gezicht. Gij zijt in d' ongenâ

1556 *steigert*: klimt

1557 *mensenetersrot*: kannibalenbende

1560 *aas*: voedsel

1565 *gedagvaard*: voor de rechterstoel gedaagd

1568 *vloten*: drijven

te diep verzeild. Doch komt gij met berouw te sterven,
zo kunt ge, hier gestraft, genade omhoog verwerven.

REI

- Wie Gods almogenheid en zijn genâ beseft,
1575 bekent dat Gods genâ zijn werken overtreft.
Verlosser, lang beloofd, verschijn, als een versterker,¹⁵⁷⁶
den geesten, streng gedoemd in schaduw van den kerker,¹⁵⁷⁷
den geesten, vuil besmet door ongehoorzaamheid,
Gods goedheid tergende, toen d' ark werd toebereid;
1580 een voorbeeld van de kerk waarin Gij uw vertrouwdten,¹⁵⁸⁰
als in een vrijburg, door het water zult behouden,¹⁵⁸¹
het afgebeelde bad en enig middel van
genade, die de smet der ziele afwassen kan.
Zo zullen ze, eens verlost, in 't ende U eeuwig loven.
1585 Zo ga uw heilgenade uw wonderdaên te boven.¹⁵⁸⁵

SOLI DEO GLORIA¹⁵⁸⁶

1576 *versterker*: helper

1577 *kerker*: het zogeheten voorgeborchte van de hel waar de oudtestamentische gelovigen de verlossing door Christus afwachtten. Vgl. 1 Petr. 3:14 waar gesproken wordt over Christus die na zijn sterven 'de geesten in de gevangenis' opzoekt

1580 *Gij*: Christus; de woorden van de engel lopen uit op een gebed

1581 *water*: het water van de doop, symbool van de dood waarna het nieuwe leven begint

1585 *Zo... boven*: moge zo uw genadige uitredding sterker zijn dan uw wonderlijke daden (nl. de zondvloed)

1586 *Soli deo gloria*: God alleen de eer

Gravure uit *Lucifer*-uitgave uit 1654.

Nawoord

De auteur

In 1654, het publicatiejaar van *Lucifer*, had Joost van den Vondel (1587-1679) al een heel leven achter zich. Uiterlijk was het misschien niet spectaculair verlopen - hij was en bleef koopman in zijden artikelen in de Amsterdamse Warmoesstraat - maar innerlijk had hij ingrijpende veranderingen doorgemaakt. In 1587 te Keulen geboren in een doopsgezinde familie, die vanwege het geloof uit het katholieke Antwerpen had moeten vluchten en later naar Amsterdam trok, was hij na een periode van enigszins vrijzinnig humanistisch protestantisme omstreeks 1639 overgegaan tot de katholieke kerk. Veel opleiding had de voor de handel bestemde jongen niet gekregen maar door zelfstudie had hij zich het Latijn en Grieks voldoende eigen gemaakt om de belangrijkste literaire werken uit de klassieke oudheid te kunnen lezen. Zijn roeping als literator had hij uiterst serieus opgevat. Zijn werk maakt duidelijk dat hij veel heeft gestudeerd op allerlei gebieden. Hij beoefende vele genres: leer- en lofdichten, lange verhalende gedichten, emblemen en lyriek en ook had hij zich gezet tot het schrijven van een epos over Constantijn de Grote, dat hij echter had laten vallen omdat de hoofdpersoon hem bij nader inzien toch niet waardig genoeg scheen. Maar het meest prestigieuze genre vond hij toch de tragedie, zoals hij dat in navolging van Ovidius formuleerde in de Opdracht voor *Lucifer*:

Hoe hoog men dave in stijl en toon,
het Treurspel spant alleen de kroon.

Zo heeft hij in totaal niet minder dan 33 oorspronkelijke en vertaalde toneelstukken in het licht gegeven, waaronder *Lucifer* (1654), *Adam in ballingschap* (1664) en *Noah* (1667).

Korte samenvatting van de trilogie

De Nederlandse dichter neemt met deze drie toneelstukken zijn eigen plaats in binnen een lange reeks van Europese gedichten, epen en toneelstukken over de

oergeschiedenis van de mens op basis van het bijbelboek Genesis. In de loop van zijn leven heeft Vondel een aantal van die gedichten zeker met aandacht gelezen. Dat geldt bijvoorbeeld voor Du Bartas' epos over de scheppingsweek, de desbetreffende fragmenten uit Tasso's *Gerusalemme liberata* (1575) en Grotius' *Adamus exul* (1601). Dat laatste stuk is het model geweest voor *Adam in ballingschap*, maar voor de andere twee toneelstukken zijn, behalve dan uiteraard Genesis 1-9, geen specifieke literaire bronnen aan te wijzen.

In deze uitgave staan de toneelstukken van Vondel bijeen die handelen over de schepping van de mens, zijn zondeval met als gevolg zijn verdrijving uit het paradijs en zijn hernieuwde zondeval met de hernieuwde straf: de zondvloed. God heeft, naar het inzicht van de dichter, de mens met een zeer bepaalde bedoeling geschapen: eens zal Gods Zoon als mens geboren worden en daarmee zal aan de mens de hoogste positie in de kosmos worden toegekend. Dat de mens, zoals dat in Genesis staat, geschapen is 'naar Gods beeld en gelijkenis' krijgt zo zijn eeuwige voltooiing. Hoger dan hier kon Vondel niet grijpen. Deze geschiedenissen bevatten de diepste waarheden die er over de mens en zijn verhouding tot God, zijn medemensen en de natuur gezegd kunnen worden. Geschiedenissen, inderdaad, want Vondel beschouwde deze oude verhalen uit het boek Genesis niet als mythen of symbolische verbeeldingen maar als door God zelf gewaarborgde geschiedverhalen.

Maar aan de geschiedenis van de mens gaat nog een andere geschiedenis vooraf. Die behandelt Vondel in het eerste deel van deze trilogie, *Lucifer* (1654). Er waren namelijk al voor de komst van de mens op het wereldtoneel schepselen die als getrouwe dienaren van God in nauwe verbondenheid met Hem verkeerden in de hemel: de engelen. Wanneer zij vernemen dat op aarde een nieuw redelijk wezen geschapen is, begint bij hen enige bezorgdheid te ontstaan over hun eigen positie. En zo begint *Lucifer* met die beroemde scène waarin de engel Apollion aan zijn meester Belzebub verslag uitbrengt van wat hij op aarde gezien heeft en niet uitgesproken raakt over de verrukkingen van het aardse paradijs en zijn bewoners. De geestesgaven maar vooral ook de schoonheid van de mens, en meer in het bijzonder die van de vrouw, wekken zijn grootste enthousiasme maar voeden ook de vrees. De mensheid zal zich door het samengaan van man en vrouw schier eindeloos kunnen uitbreiden en het is te vrezen dat haar macht die van de engelen zal gaan overtreffen.

De bange vermoedens worden al snel bewaarheid wanneer de engel Gabriël komt mededelen wat Gods bedoelingen met de nieuwgeschapen mens zijn. In enigszins duistere bewoordingen voorspelt hij dat het 'eeuwig Woord' zal worden bekleed met 'been en aderen' en daarna mensen en engelen zal regeren vanuit zijn eeuwig koninkrijk. Lucifer is diep gekrenkt. Moet hij, Gods stadhouder (plaatsvervanger), werkelijk de mens ten dienste staan? Hij gaat in verzet en al is er nog een moment van aarzeling of hij werkelijk tot opstand moet besluiten,

hij kan en wil niet meer terug. De gebeurtenissen leiden nu al snel tot een breuk tussen de engelen die de concurrentie van de mens niet dulden en onder leiding van Lucifer afvallig worden, en de trouwe engelen onder de militaire leiding van Michaël. Deze wint de grote veldslag en als gruwelijke dierlijke gedaanten vallen de afvalligen uit de hemel naar een helse onderwereld.

De overwinning lijkt compleet tot de hemel door een noodlotstijding wordt getroffen. Ook de mens is ‘gevallen’, heeft aan de verleiding van de gevallen engel, nu duivel geworden, toegegeven en zich zo aan de heerschappij van God onttrokken. Daarmee schijnt Gods bedoeling jammerlijk mislukt te zijn, maar wonderlijke goddelijke ironie: er is nog redding mogelijk en die redding zal nu juist gebracht worden doordat Gods Zoon (het eerder genoemde ‘eeuwig Woord’) eens mens zal worden, daarmee de mensheid zal redden van zonde en oordeel en haar zal brengen tot de eeuwige heerlijkheid. Wat de afvallige engelen wilden verhinderen, hebben ze huns ondanks juist tot stand gebracht.

De val van de mens heeft helemaal aan het eind van *Lucifer* zijn plaats gekregen en wordt daar niet getoond maar alleen verteld, zoals ook het ondanks alles zegevieren van Gods bedoelingen daar aan het slot in een tiental regels uiterst beknopt wordt afgedaan. Maar deze dieptragische val waarmee de hele wereldgeschiedenis inzet, verdient, zo moet Vondel gedacht hebben, meer dan een kort verhaal aan het eind van een tragedie die eigenlijk over iets anders gaat. En zo maakt hij vele jaren later in 1664 de zondeval van de mens tot het centrale onderwerp van de tragedie *Adam in ballingschap*, met de ondertitel *aller treurspelen treurspel*.

Het stuk begint met een monoloog van Lucifer die plannen beraamt om zijn grote tegenstander te treffen in zijn schepselen, de mens. Zo zal hij toch de almacht van God aantasten. Het lijkt een bijna onvervulbare opdracht want als in de volgende scène Adam en Eva optreden, lijkt hun geluk volkomen en hun liefde voor God, hun Schepper, volmaakt. Met een groot feest, waaraan de engelen door hun aanwezigheid luister bijzetten, zal het eerste menselijke huwelijk gevierd worden. Maar de duivels verzinnen een list: ze zullen de mens verleiden door haar en hem over te halen tot het overtreden van een ogenschijnlijk nietig en zelfs onzinnig verbod: het eten van een appel. Zo nietig en onzinnig is dat verbod echter niet: het gaat immers om de vrucht van de boom van de kennis van goed en kwaad. Eva laat zich verstrikken in de drogredenen van duivel Belial. Ze plukt en eet de appel en geeft hem ook aan Adam. Lucifer glorieert. Het mensenpaar ziet vrijwel meteen zijn schuld in en demonstreert ook de gevolgen: Adam en Eva beginnen te twisten, de huwelijkstrouw komt in gevaar en er wordt met zelfmoord gedreigd. Het einde van hun paradijselijke geluk kondigt zich daarmee al aan en even later wordt door de engel Uriël het vonnis voltrokken: het paar wordt voor altijd uit de hof van Eden verbannen. Het eeuwig leven dat de andere paradijsboom, de boom des levens, zou schenken (vgl.

Lucifer vs. 177-185), wordt hun zo ontzegd. Gaf *Lucifer* aan het slot nog uitzicht op een toekomstig gelukkig einde, *Adam in ballingschap* eindigt in diepe treurnis. Niet het grote plan van God staat hier centraal, maar het harde, zondige levenslot van de mens.

Het derde stuk, *Noah* (1667), verbeeldt dan hoe het de mensen op aarde is vergaan. Hoe zullen ze zich staande houden tegen de vele verleidingen waaraan de duivelse machten hen blootstellen? Zal het mogelijk blijken te zijn ondanks alles toch een band met God te houden?

Ook deze tragedie begint met een duivelse monoloog, dit keer van Apollion. Hij toont zich diep tevreden met wat er door de helse machten allemaal bereikt is. Over de hele wereld regeert nu de 'wellust', een woord dat weelde, seksuele lust en wetteloosheid aanduidt. De menselijke 'snoeplust' die al zo sterk naar voren kwam bij het eten van de appel, toont zo zijn allesverwoestende macht. Voor rechtvaardigen is op deze wereld geen plaats meer - dat wordt op verschillende plaatsen in het stuk aangegeven. De duivel weet ook dat God dit alles niet langer zal dulden. De oordeelsdag is nabij. Eén man is er nog die met zijn gezin godvrezend is gebleven, de oude Noah. Die heeft de opdracht gekregen een schip te bouwen waarin hij zichzelf en de zijnen van de komende zondvloed zal kunnen redden. Noahs eerste optreden is een gebed om genade voor de schuldige mensheid; wat verderop houdt hij een waarschuwend boetepreek. Maar de mensen willen niet naar hem luisteren. Net als in *Adam in ballingschap* staat een feest centraal: een bruiloftsherdenkingsfeest van de grootvorst en grootvorstin van het 'Oostenrijk'. De sfeer is wel totaal anders. Het gaat nu om ongeremde seksualiteit en overdadige feestvreugde. In de persoon van vorst Achiman en zijn vrouw Urania doen de mensen alles wat God verboden heeft. In hun wereld regeert de macht, niet het recht; de lust, niet de liefde; de uitbuiting van de onderdanen, niet de zorg voor hun welzijn. Het dreigende gevaar wensen ze niet te zien, eerste waarschuwingen van opkomend water wuiven ze weg, Noah maken ze belachelijk. Aangehitst door de duivel proberen ze de ark te verwoesten. En dan, plotseling, is het einde daar: het opkomende water verrast hen en pogingen te ontkomen worden verhinderd door de engel Uriël, die, opnieuw gewapend met zijn slagzwaard, hen tot de ondergang veroordeelt. De tijd om tot inkeer te komen is voorbij, de deur van de ark is gesloten. Noah wordt gered met de zijnen, maar de rest van de zondige mensheid is ten dode gedoemd. Wie als berouwvolle zondaar sterft kan na een boeteperiode in het vagevuur toch uiteindelijk nog gered worden.

Eens zal de ark als plaats van behoud zijn vervulling krijgen in de kerk waarin de mensheid heil zal kunnen vinden. Met dat uitzicht sluit de Rei van engelen het stuk af.

Een trilogie?

Een enkele maal is de term trilogie al gevallen, maar geheel onproblematisch is dat toch niet. Het is een niet te beantwoorden vraag of Vondel toen hij aan *Lucifer* werkte al in gedachte had ook nog vervolgstukken te schrijven. Hierboven is al opgemerkt dat het slot van *Lucifer* niet helemaal bevredigend is. Enerzijds kon het stuk niet afgesloten worden met de ondergang van Lucifer alsof die geen gevolgen zou hebben, terwijl die nu juist beslissend is geweest voor de geschiedenis van het mensdom. Om diezelfde reden was, toen de val van Adam en Eva verteld was, het uitzicht op de verlossing van de zondige mens door Christus onmisbaar. Het zou een volkomen miskenning van de heilsgeschiedenis zijn geweest wanneer Vondel niet zou hebben aangegeven dat hoe dan ook Gods plan zal worden uitgevoerd. Anderzijds is de afwikkeling dramatisch weinig geslaagd. De tragedie cirkelde nu eenmaal om Lucifer en het conflict tussen de trouwe en afvallige engelen. Als dat conflict zijn beslag heeft gekregen door de nederlaag en ondergang van de opstandelingen, zou het stuk afgelopen moeten zijn.

Vondel heeft zich nergens over deze problematiek uitgelaten. Het enige wat we kunnen vaststellen is dat de stof hem niet heeft losgelaten en dat hij tien jaar later de val van de mens in een eigen tragedie behandelt, *Adam in ballingschap*. Deze tragedie kan men in elk geval beschouwen als een begrijpelijk vervolg op *Lucifer*. De relatie tussen *Noah* en *Adam in ballingschap* lijkt op het eerste gezicht minder nauw. Het verhaal van Adam en Eva als verjaagden uit het paradijs kan men immers goed als een afsluiting beschouwen van de oeropstand tegen God. Toch heeft Vondel nu juist in de ondertitel van *Noah* aangegeven dat hij deze tragedie wel degelijk als een afronding van de eerdere geschiedenis beschouwde: met de zondvloed is de ‘eerste wereld’ ondergegaan. Bovendien vertonen *Noah* en *Adam in ballingschap* structured zeer sterke overeenkomsten. Het is onmiskenbaar dat Vondel de beide verhalen als krachtige parallellen heeft gezien. De duivel beraamt zijn boze plannen en de vrouw is het middel waardoor de man ten onder wordt gebracht, met dit verschil dat het in de eerste tragedie om één zondigende man en vrouw gaat en dat in *Noah* wordt getoond hoe een hele tot zonde vervallen mensheid eruitziet.

Vondel heeft in de ‘Opdracht’ van *Noah* zijn visie op de relatie tussen de drie tragedies kort weergegeven:

Indien een treurspel, naar de maat van zijnen nadruk [impact, gevolg] groot geacht wordt, zo zoude *Lucifer* d' eerste plaats, *Adam in ballingschap* de tweede, en *Noah*, of d' ondergang der eerste wereld de derde plaats bekleden.

Immers, Lucifer en de zijnen zijn reddeloos verloren gegaan, voor Adam en de zijnen bleef enige hoop over door de belofte van de Verlosser en Noah ten slotte bleef behouden terwijl er zelfs voor de boetvaardige zondaars, zoals Urania, uitzicht op uiteindelijke redding bleef na boetedoening in het vagevuur. Als het gaat om de verhouding tussen Gods straffende hand en Zijn genade, dan wint de genade het steeds meer.

Het woord trilogie is dus wel bruikbaar. Dan wordt niet bedoeld dat Vondel een vooropgezet plan heeft gehad om deze oerverhalen tot een drietal samenhangende tragedies te bewerken. Maar wel heeft hij achteraf een samenhang tussen thematiek en uitwerking ontwaard die ook hem de gedachte heeft gegeven dat deze toneelstukken als een samenhangend geheel kunnen worden beschouwd. Desondanks zal ik ze hierna toch ook afzonderlijk bespreken.

Enkele vormelementen van Vondels tragedie

Toen Vondel in 1654 zijn *Lucifer* in de schouwburg liet opvoeren en als afzonderlijke uitgave publiceerde, wist de toeschouwer/lezer wel zo ongeveer wat hem te wachten stond. Een Vondeliaanse tragedie was een toneelstuk in vijf bedrijven, geschreven in zesvoetige jambische paarsgewijs rijmende verzen met een variabele middenrust, zogeheten alexandrijnen. De handeling werd aan het eind van ieder bedrijf van lyrisch commentaar voorzien door reien. Die reien kon de auteur gebruiken om de gedachten en emoties van de toehoorders in een bepaalde richting te sturen. In de Genesis-trilogie worden de reien gevormd door de goede engelen en daarmee hebben ze een uitzonderlijk gezag. Ook buiten de reien komen soms lyrische gedeelten voor, op emotionele momenten. Zo is in *Adam in ballingschap* de dialoog tussen Belial en Eva - waar de vrouw door vriendelijke vleierende woorden overgehaald moet worden - uit strofen van viervoetige jambische versregels opgebouwd. In *Noah* zingen de hofdames van Urania zo'n prachtig en overtuigend loflied op de liefde dat Noah het in enkele kritische regels voor de toeschouwers onschadelijk moet maken.

Verder is de tragedie aan enkele regels gebonden, zoals de eenheden van handeling, tijd en plaats: in het verhaal staat één gebeurtenis centraal die een belangrijke wending betekent in het leven van de hoofdpersonages. Die geschiedenis dient zich binnen 24 uur op min of meer dezelfde plaats af te spelen. De toeschouwer wordt geacht lering te trekken uit het gebeuren en om dat te bereiken moet hij zich emotioneel met de personen verbonden voelen. Lessen worden behalve door de gang van het verhaal zelf ook geboden door bondig geformuleerde losse wijsheden, zogeheten sententies, zoals *Lucifer* vs. 883: 'God dienen is regeren', of *Noah* vs. 910: 'Hij is genade waard, die zijne schuld bekent.'

Vanwege de eenheden van tijd en plaats is het vaak niet mogelijk om alles wat belangrijk is voor de handeling ook werkelijk op het toneel te brengen. Zo kan de strijd tussen de goede en slechte engelen in *Lucifer* niet vertoond worden en hetzelfde geldt voor de zondvloed in *Noah*. In dergelijke gevallen maakt de dichter van de nood een deugd: wat niet getoond kan worden, wordt verteld en zulke vertellingen, gewoonlijk ‘bodeberichten’ genoemd, zijn vaak staaltjes van groot retorisch vermogen.

Vondels tragedieopvatting was in hoge mate bepaald door wat hij kende van de Griekse en Romeinse toneelpraktijk en vooral ook door de klassieke theorie. Hij heeft daarin ook ontwikkelingen doorgemaakt. Begonnen als navolger van de Latijnse toneelschrijver Seneca, is hij later vooral in de ban geraakt van het Griekse drama en de Griekse theoreticus Aristoteles, die in zijn *Poetica* de toneelpraktijk had geëxpliciteerd en toegelicht. Het was Aristoteles die belangwekkende aanwijzingen had gegeven over het karakter van de hoofdpersoon: niet geheel goed en niet geheel slecht. Die hoofdpersoon begaat een misslag en zijn leven kent als gevolg daarvan een dramatische wending (Grieks: peripeteia) die gepaard gaat met een inzicht in wat er is gebeurd en waarom (Grieks: anagnorisis; de Latijnse term agnitio is gebruikelijker). Het was ook Aristoteles die de theorie van de katharsis (zuivering) had geformuleerd: doordat bij de toeschouwers door het lot van de hoofdpersoon ‘vrees’ en ‘medelijden’ werd opgewekt, werden zijzelf ‘gereinigd’ van deze hartstochten.

Lucifer

Toen *Lucifer* in 1654 voltooid was, was Vondel 67 jaar oud en had hij al veel ervaring opgebouwd als toneelschrijver. Zo kon hij eindelijk voor de dag komen met dit duizelingwekkende onderwerp, de ondergang van de opstandige engelen en de zondeval van de mens. Hij moet jaren over het stuk hebben nagedacht. Al in 1648 had hij bij zijn geleerde vriend professor Vossius twee boeken geleend over engelen, van respectievelijk Josephus Angles en J.G. Stuckius. Toen moet hij het idee dus al hebben gehad. Ook de engelenleer van de Franse jezuïet Dionysius Petavius is een bron geweest. Tussen 1648 en 1654 heeft Vondel geen andere werken van enige omvang geschreven. Al zijn aandacht werd blijkbaar opgeëist door de grootse onderneming.

Het waren geen kleine problemen die hij moest oplossen. Hoe kon hij een engelengemeenschap tot onderwerp van een toneelstuk maken? Hoe moest hun leefwereld getoond worden? Hoe moest de van engel tot duivel wordende

Lucifer gestalte krijgen? Hoe kan een mens inzicht hebben in ‘engelenpsychologie’? En vooral: hoe kan een mens iets begrijpen van de mysterieuze raadsbesluiten Gods? En dan ook nog: welke lessen zijn er te trekken uit dit oergebeuren waarvan de mensheid nog steeds de gruwelijke gevolgen ondervindt?

De bijbelse inkleiding

Vondel heeft in de jaren voor 1654 veel studie verricht op het gebied van bijbelexegese en theologie. In alle eeuwen christendom die achter hem lagen was er diepgaand gestudeerd op dat grote vraagstuk: het ontstaan van het kwaad in de wereld.

De bijbel - het boek waaraan Vondel al eerder de stof voor verschillende drama's had ontleend - bood weinig steun. Dat leverde enerzijds moeilijkheden op maar vergunde hem anderzijds om, volgens de gouden regel die hij van zijn vriend professor Vossius geleerd had, enigermate vrij met deze hoofdbron om te gaan. Die regel luidde volgens Vondels formulering in het ‘Berecht’ [voorbericht] van zijn tragedie *Gebroeders* (1640): ‘Hetgeen Gods boek zegt noodzakelijk, 'tgeen het niet zegt spaarzaam en 'tgeen hiertegen strijdt geenszins te zeggen.’ Met andere woorden: de gegevens van de bijbel moeten gebruikt worden, er mag niet tegen de bijbel worden ingegaan maar waar de bijbel geen informatie geeft, mag de dichter - zij het spaarzaam - zijn gang gaan. Vondel ging dat laatste hoe langer hoe meer doen, met *Noah*, zoals we nog zullen zien, als hoogtepunt. Wel zorgde hij ervoor dat zijn toevoegingen in elk geval de toets van de theologische kritiek zouden kunnen doorstaan.

In het bijbelse verhaal van de schepping van Adam en Eva en hun eerste tijd in het gelukzalige paradijs wordt in het geheel niet verklaard hoe Eva en na haar Adam ertoe gekomen waren Gods uitdrukkelijk verbod om van de boom der kennis te eten te overtreden. Ineens is daar ‘de slang, listiger dan al het gedierte des velds’. Hij verleidt Eva om toch die heerlijke appel te eten en zodoende godegelijk te worden, met kennis van goed en kwaad. De zonden van hoogmoed en afgunst zijn zo ter wereld gekomen, maar vanwaar?

Die slang - dat kon niet zomaar een slang zijn. Daar moest iemand achter zitten. De duivel natuurlijk, de grote tegenspeler van God: heet die niet in Openbaring 12 ‘een grote draak’? En draak en slang zijn verwisselbaar. Dat valt te lezen in *Adam in ballingschap* waar een gevleugelde draak, even verderop ook als slang aangeduid, als verleider wordt voorgesteld (vs. 618 en vs. 628). Op verschillende plaatsen in de bijbel is die duivel aanwezig, maar eigenlijk veel minder dan men zou verwachten. Wie iets van de oergeschiedenis wilde achterhalen, moest dus spaarzame bijbelteksten bijeenlezen en interpreteren. In het *Berecht* van zijn tragedie gaat Vondel daar uitgebreid op in. Hij

noemt uit het Oude Testament plaatsen uit de profeten Jesaja en Ezechiël, waar gesproken wordt over een ‘Morgenster’ (in de Vulgaat als *Lucifer* aangeduid) die gevallen is nadat hij met de Allerhoogste gelijk had willen worden, en over een ‘cherub’ die in ‘Eden, Gods hof’ vertoefde. Uit het Nieuwe Testament is er een woord van Christus zelf: ‘Ik zag de Satan [duivel] als een bliksem uit de hemel vallen’ en vooral een uitspraak in de brief van de apostel Judas (vs. 6): ‘En de engelen die hun begintoestand niet bewaard hebben maar hun eigen woonstede verlaten hebben, heeft Hij tot het laatste oordeel met eeuwige banden onder de duisternis bewaard’. In het boek Openbaring wordt daar nog het gegeven aan toegevoegd van een ‘strijd in de hemel’ tussen Michaël en zijn engelen en de ‘draak’ en de zijnen. Schaarse gegevens, geheimzinnige uitspraken. Maar met behulp van dit schaarse materiaal hebben theologen in de loop der eeuwen een min of meer samenhangende interpretatie tot stand gebracht. Vondel noemt de namen van de oude kerkvader Cyprianus, die van de zevende-eeuwse paus Gregorius en St. Bernhard van Clairvaux, de gezaghebbende middeleeuwse theoloog. Uit de losse bijbelse gegevens is zo een verhaal ontstaan, het verhaal van Lucifer, die geschapen was om uit te blinken onder de engelen maar in zijn hoogmoed afgunstig werd op God en op de naar Gods beeld geschapen mens. Hij probeerde, samen met zijn aanhangers, de mens ten val te brengen, maar was daarvoor zelf in een oorlog met de Aartsengel Michaël tot de ondergang gebracht en ter helle verwezen. Op aarde was hem nog macht overgebleven om kwaad te stichten en tot kwaad aan te zetten, maar bij het einde der tijden zou zijn macht definitief gebroken worden.

Het centrale deel van dit verhaal, de opstand en ondergang van de engelen, is door Vondel in bijna 2200 versregels tot een treurspel gemaakt. Hij heeft het - noodgedwongen - verrijkt met allerlei andere gegevens. Hij gaf bijvoorbeeld Lucifer een aantal trawanten met namen die aan de bijbel ontleend zijn. Zo heet Apollyon in Openbaring 9 ‘de engel van de afgrond’, komt Beëlzebul op verschillende plaatsen voor als ‘overste der duivelen’ (bijv. Mattheus 12:24) en is ‘Belialskind’ in vele bijbelplaatsen de aanduiding voor een tegenstrever Gods. Ook de goede engelen heeft Vondel van hoofdpersonen en namen voorzien. Lucifers grote tegenspeler is Michaël. Van hem is in de bijbel maar zelden sprake, maar hij wordt opgevoerd als de Aartsengel die ‘met de duivel twistte’ (Judas vs. 9) en vooral als de aanvoerder van de engelen die strijd voeren met ‘de draak’ en zijn engelen (Openbaring 12:7). Traditioneel is hij Gods legeraanvoerder. Daarnaast treden anderen op. Gabriël, uit de bijbel welbekend als de engel die Maria de boodschap bracht dat zij de moeder van Christus zou worden, treedt ook in de tragedie op als de boodschapper en vertolker van Gods geheimenissen. Rafaël, bekend als de hulpvaardige geleide-engel van Tobias in het gelijknamige deuterocanonieke bijbelboek, is in Vondels tragedie de engel die het langst probeert verzoening tot stand te brengen. Uriël ten slotte komt

ook in deuterocanonieke bijbelboeken voor en vervult de rol van gerechtsengel. Zo heeft Vondel zijn personages bijeengevonden als exemplarische vertegenwoordigers van beide groepen.

Een aristotelische hoofdpersoon

Maar om met die personages een boeiend treurspel te maken was het ook nodig dat zij een karaktervolle invulling kregen. Dat had Vondel nu juist in het afgelopen decennium door zijn werk als treurspeldichter geleerd. Diepgaande bestudering van de *Poetica* van Aristoteles, zoals becommentarieerd door de Nederlandse geleerden Daniel Heinsius en Gerardus Johannes Vossius, en ook van de praktijk van het Griekse drama had hem tot het inzicht gebracht dat de ware treurspelheld geen heilige en evenmin een schurk dient te zijn, maar een personage daartussenin: heen en weer getrokken door goed en kwaad en ten slotte ondergaand aan een fout die hem wel toegerekend mag en moet worden, maar die toch eerder een misslag dan een bewust gezochte misdaad is. Met zo'n figuur kan de toeschouwer zich identificeren: geïnteresseerd zal men zo iemand volgen in zijn onzekerheid, zijn dwaling en ten slotte zijn ondergang. Zijn lot roept vrees en medelijden op: kan dat mij ook gebeuren? En: ach, wat treurig dat hem dit overkomt. Het schoolvoorbeeld is Sophocles' *Oedipus*, door Vondel later ook vertaald (1660).

Zo'n toneelfiguur had Vondel voor het eerst in 1648 geschapen in zijn *Salomon*, het verhaal van de wijze, godvruchtige koning die zich door verliefdheid op zijn vrouw had laten verleiden tot het brengen van een afgodenoffer, wetend dat hij verkeerd deed, maar dat wat vergoelijkend. Gods toorn ontbrandt en de straf is hard: burgeroorlog zal het door afgoderij verloederde rijk uiteen doen vallen.

Maar hoe moest dit inzicht nu in *Lucifer* gestalte krijgen? In de eerste plaats heeft Vondel de uitgangssituatie zo gecreëerd dat Lucifers handelen aanvankelijk een schijn van recht heeft, namelijk door van het leenstelsel uit te gaan.

Rangen en standen in de hemel

De bijbelse gegevens over de engelenwereld zijn, zoals we zagen, betrekkelijk schaars. Zelfs dat het om onlichamelijke wezens, geesten, gaat is daar nauwelijks terug te vinden, tenzij men dan denkt, zoals ook Vondel doet, aan de 'zeven geesten die voor Gods troon zijn' uit Openbaring (bijv. 1:4). In de bijbel komen een paar soorten engelen, een paar functies, een paar namen aan de

orde en daar moeten we het mee doen. Zo kent de bijbel de Cherubijnen, die Gods troon stutten, de Serafijnen die God het ‘driemaal heilig’ toeroepen en Michaël wordt als Aartsengel aangeduid. Engelen ten slotte treden vaak op als afgezanten en begeleiders van God. De apostel Paulus heeft het in zijn brief aan de Kolossenzen (1:16) over tronen, heerschappijen, overheden, machten, in het kader van zienlijke en onzienlijke geschapenheden. Zijn daarmee soms soorten engelen bedoeld? Zo is het in elk geval uitgelegd. Omstreeks 500 is er een geschrift verschenen, *De hemelse hiërarchie*, van iemand die bij gebrek aan beter pseudo-Dionysius wordt genoemd. In dat boek wordt de engelenwereld in hiërarchische volgorde in systeem gebracht en wel in drie groepen. De eerste groep, die het dichtst bij God staat en Hem onmiddellijk dient, bestaat uit de orden van Serafijnen, Cherubijnen en Tronen; de tweede uit Heerschappijen, Krachten en Machten; en de derde uit Vorsten, Aartsengelen en Engelen. Met deze laatste groep, en dan weer voornamelijk met de Engelen, heeft de mensheid te maken. Engelen geven hemelse boodschappen door, Engelen beschermen en dienen de mens

Die geheel in de traditie ingebedde indeling heeft Vondel overgenomen. Gabriël legt een en ander uit in vs. 241-256. In de handeling speelt deze indeling overigens geen belangrijke rol. Men zou even kunnen denken dat de hoogste engelenorden, die van Cherubijnen en Serafijnen, niet aan de opstand zouden deelnemen: zij zijn immers leden van Gods ‘geheime raad’ en zijn Hem het meeste nabij. Toch blijkt uit het stuk dat de opstandelingen zich onder alle hiërarchieën bevinden. Belzebub pocht daarop in vs. 1413-1417. En wie in het woord van een duivel geen vertrouwen heeft, kan min of meer hetzelfde lezen in vs. 834-836, waar de rei van gqede engelen vermaant dat klagend gedrag niet past bij Heerschappijen, Machten en Tronen.

Door deze traditionele indeling (waaraan de aan het kerkelijk gezag getrouwe Vondel gebonden was) loopt een andere heen, en wel een naar (staatkundige) positie. God wordt gezien als een koning die zijn macht voor bepaalde taken en onderdelen heeft toevertrouwd aan leenmannen (zie bijv. vs. 1545, 1587, 1600). Zij hebben het recht om te heersen op de hun toegewezen terreinen, maar ze blijven desondanks geheel en al afhankelijk van God. Hem zijn en blijven ze zonder enige restrictie gehoorzaamheid verschuldigd. Dat wordt, zoals in het feodale stelsel gebruikelijk, met een leenmanseed bekrachtigd.

Het goddelijke koningshof kent verschillende functies: Lucifer, in het stuk herhaaldelijk als Aartsengel aangeduid, is als hoogste leenman Gods stadhouder. Dat blijkt uit zijn rijkversierde kledij, zijn stralend voorkomen. De Aartsengel Michaël is Gods hoogste legerbevelhebber (een functie die men eerder zou verwachten in de orde van de Machten, Tronen of Heerschappijen). Gabriël, Rafaël en Uriël zijn gewone Engelen.

Alleen Aartsengelen en Engelen spelen in de tragedie dus een rol, en dat zou

dan weer kunnen voortvloeien uit het feit dat juist aan die twee orden de mensheid is toevertrouwd. Desondanks is de positie van Lucifer uitzonderlijk. In de tragedie is hij - buiten de traditionele engelenhiërarchie om - de hoogstgeplaatste, Gods representant zelf. Dat wordt zelfs uitdrukkelijk zo tegen hem gezegd door Rafaël in vs. 504 en later nog eens in vs. 1467-1469: buiten alle hiërarchische ordening heeft God u op de hoogste positie gesteld. Het verdient opmerking dat hij daarmee tegelijk ook de eerste is die door God is uitverkoren om een hogere plaats in te nemen dan hem in feite zou toekomen. Wat hij de mens gaat misgunnen, heeft hij eerst zelf gekregen.

Lucifers verzet komt direct voort uit deze uitverkiezing. God zelf heeft hem tot deze allerhoogste positie in de engelenwereld verkozen en diezelfde God laat hem nu, zo ervaart hij dat, plotseling vallen voor een nieuwkomer, de mens. Hij is altijd een trouwe leenman geweest, heeft zijn plicht altijd vervuld en waarom dan nu plotseling deze degradatie? Hij heeft zijn leenmanseed gestand gedaan, waarom verbreekt God nu Zijn belofte? Gaat dat niet in tegen recht en rede?

In Vondels tijd bestond het leenstelsel allang niet meer, maar sporen ervan waren nog zichtbaar. De vorsten van het Duitse keizerrijk, hoewel in feite geheel zelfstandig, huldigden toch de keizer nog in als hoogste gezagsdrager. De tamelijk recente geschiedenis van de Republiek liet eveneens nog iets van die leenmanssituatie zien. Was Willem van Oranje geen stadhouder geweest van koning Philips II? Hadden de Nederlandse leiders niet, juist omdat dat besef nog levend was, geprobeerd de koning buiten schot te houden bij de Opstand en in plaats daarvan zijn plaatsvervanger, de hertog van Alva, als de grote boosdoener aangewezen?

Op die manier probeert ook Lucifer te werk te gaan. Hij blijft zo lang mogelijk ontkennen dat zijn actie tegen God gericht is. Integendeel, hij wil juist God beschermen tegen Zichzelf en Hem houden aan Zijn eigen beloften. Wat hij zegt, heeft een schijn van recht, temeer omdat er van het verrassende goddelijke besluit maar mondjesmaat en weinig expliciet enige uitleg komt. Dat Gods Zoon zelf mens zal worden en dat de toekomstige hoge positie van de mens nu juist daarin is gelegen, wordt wel genoemd maar niet toegelicht (vs. 218-228). Lucifer begrijpt dat ook niet of nauwelijks: wat hij voor zich ziet is een aardworm die, tegen recht en rede in, de hoogste eer krijgt (vs. 462-464). Dat God zich in een mens zou uitstorten, komt hem ongerijmd voor (vs. 468 vv.). Dat kan Gabriël hem ook niet uitleggen (vs. 497 en later 547 vv.) Het enige echte argument dat de boodschapper van God naar voren brengt is: God wil het nu eenmaal zo en daarbij heb je je neer te leggen.

De keuze voor een leenstelselsamenleving heeft Vondel dus de mogelijkheid geboden Lucifer met kracht van argumenten aan het woord te laten en als het ware tegen God in het recht te verdedigen. Zo zegt hij het tegen Belzebub:

Gij vat het recht: het past rechtschapen heerschappijen
geenszins haar wettigheid zo los te laten glijen,
want d' oppermacht is d' eerste aan hare wet verplicht;
verandren voegt haar minst. Ben ik een zoon van 't licht,
een heerser over 't licht, ik zal mijn recht bewaren. (vs. 428-432.)

Met die opstandige taal gaat hij te ver. In laatste instantie is God geen leenheer die ook wel eens een vergissing kan begaan en gecorrigeerd zou mogen worden. En de engelen zijn geen leenmannen die hun steun aan de heerser kunnen opzeggen. God is God, volstrekt onaantastbaar, in alle opzichten. Dat is ook Vondels diepste overtuiging. In feite bestaat er bij hem geen enkele twijfel over dat Gods besluiten onbetwistbaar juist zijn en dat de hele schepping niet anders kan en mag doen dan Hem gehoorzaam zijn.

Engelenpsychologie

In de tweede plaats heeft: Vondel Lucifer tot een aristotelische hoofdpersoon gemaakt door hem als een enigszins wankelmoedige persoonlijkheid uit te beelden. Hij laat zich door zijn ontevreden dienaren verder opjagen dan hij misschien wel wil. Enerzijds is hij zo verontwaardigd door wat hij meent dat God de engelen aandoet dat hij zich ten slotte aan het hoofd van de opstandelingen schaart en daarmee de ultieme zonde begaat: rechtstreeks verzet tegen de Almachtige. Anderzijds weet hij van zijn schuld, luistert hij als Rafaël probeert hem van zijn heilloze weg terug te brengen, komt er bijna een moment van bekering, tot zijn trots hem toch weer meesleept, definitief zijn ondergang tegemoet.

Ook de dienaren van de twee tegenspelers Lucifer en Michaël zijn min of meer psychologisch ingekleurd. Vondel opereerde daarmee op of misschien zelfs over de grens van het mogelijke. Wat de kant van Lucifer betreft, moest hij voor zijn verhaal engelen creëren die al gingen neigen tot het kwaad. Als het ware vooruitgrijpend op wat er later van hen zou worden, geeft hij hun ook al de namen die hun slechtheid aariduiden zoals Apollion [Bederver] en Belzebub ['vliegengod', duivel]. Heel even in het begin is er nog niets aan de hand. Apollion is eenvoudigweg op een verkenningstocht naar de aarde gestuurd en doet verslag van zijn bevindingen aan zijn chef Belzebub en zijn collega Belial. Verrukt vertelt Apollion wat hij allemaal gezien heeft. En langzamerhand sluipt dan de afgunst binnen bij verteller en luisteraars: 't Geluk der engelen moet wijken voor de mensen' (vs. 38), Variaties van dat zinnetje keren voortdurend terug en met verdubbelde kracht als het ten slotte om de mensen gaat: zij zijn samen, zij kennen een 'brand van liefde' en vooral: zij zijn in staat nageslacht te

verwekken. ‘De mens is machtig dus ons over 't hoofd te wassen’ (vs. 189) en ‘hij zal al hoger gaan om zijnen stoel in top der hemelen te zetten’ (vs. 193). Op dat moment komt Gabriël een en ander uitleggen, in bewoordingen die geschikt zijn om de afgunstige engelen nog verder van slag te brengen: ze zullen als speciale taak krijgen om de mens in alle opzichten behulpzaam te zijn, ja te dienen. In het begin van het tweede bedrijf heeft Lucifer dan zijn bitter-ironische conclusie getrokken: Houd maar op mij te bejubelen en te eren; buig maar voor dat laatstgeschapen wezen, de mens. Er komt nog net geen onvertogen woord over zijn lippen, al is zijn ergernis duidelijk. Belzebub stookt het vuurtje dan nog even op:

Een aardworm, uit een klomp van aarde en klei gekropen,
braveert uw mogendheid. Gij zult het mensdom zien
zo verre boven u en, vallende op uw kniën,
met nederslachtigheid en neergeslagene ogen
aanbidden zijne macht en hoogheid en vermogen. (vs. 389-393)

Zo wordt de vernedering wel heel beeldend gemaakt. En daarop volgt dan ook Lucifers eerste werkelijk opstandige reactie:

Dat zal ik keren, is het anders [tenminste] in mijn macht. (vs. 410)

Vanaf dat ogenblik gaat het van kwaad tot erger.

Men kan niet anders dan de subtiliteit bewonderen waarmee Vondel hier te werk is gegaan. Zo zou het kunnen gaan bij mensen die zich tekortgedaan voelen. Ook bij engelen? Zoals het kwaad in het paradijs niet verklaard wordt, maar alleen als een gegeven wordt verondersteld, zo ontbreekt ook hier de verklaring. Hoe is het mogelijk dat de stedehouder Gods zich aan het kwaad overgeeft? Of al eerder: waarom brandt de jaloezie in het gemoed van Apollion als hij het paradijs en het eerste mensenpaar ziet? Vondel kon niet anders doen dan zo nadenkend mogelijk terugredeneren vanuit de einduitslag: de bijbel leert dat er engelen afgevallen zijn. De dichter probeert dat psychologisch aannemelijk te maken, maar het werkelijk verklaren ligt buiten zijn macht. Vondel heeft voorzien dat men kritiek zou kunnen hebben op zijn uitbeelding van de engelen. In zijn *Berecht* gaat hij er kort op in als hij zich verdedigt tegen al te schoolse en neuswijze critici. Er waren nu eenmaal twee soorten personages nodig, kwaadwillige en goede. Die moesten uitgebeeld worden naar ‘hun aard en staat’. Zo hebben wij dat van de klassieke literatuurkenner Cicero geleerd, stelt hij vast met een beroep op een erkende autoriteit - een autoriteit die het als ‘heiden’ uiteraard met geen woord over engelen had gehad.

Aan de kant van de goede engelen behoefde de uitbeelding van Michaël

minder subtiliteit. Hij doet als een goed soldaat wat hem wordt opgedragen en twijfelt geen moment aan Gods autoriteit. Rafaël is op een verfijnde manier psychologisch uitgebeeld. Tussen Lucifer en hem had warme genegenheid geheerst. Dat blijkt uit het gesprek dat ze in het vierde bedrijf voeren. Als ‘the point of no return’ eigenlijk al gepasseerd is, doet Rafaël een uiterste poging Lucifer nog van zijn kwade weg af te brengen: Doe dit niet, ook voor mij. Grijp de olijftak van genade die ik u bied. Gun het me dat ik degene mag zijn die omhoog de tijding van uw onderwerping breng. Ze discussiëren. Rafaël verdedigt onbezweken Gods recht maar gaat tot de uiterste grens wanneer hij zich als ‘middelaar’ opwerpt die zelfs nu nog genade kan verzekeren. Het is al te laat. Even aarzelt Lucifer, maar dan beseft hij niet meer terug te kunnen. Er is geen hoop meer, vechten is het enig mogelijke. Later in het stuk, als Rafaël zich de veldslag laat vertellen, geeft hij commentaar dat verradt hoe het gebeurde hem pijn doet, hoe de val van Lucifer hem aangrijpt maar ook hoe hij het onvermijdelijke ervan inziet. Standvastig blijft hij aan Gods zijde. Als het al mogelijk is een engel in het hart te kijken, dan heeft Vondel dat met Rafaël gedaan. Dat hij daarbij toneeltechnisch ook bereikte dat de spanning of Lucifer werkelijk zal doorzetten nog even wordt volgehouden, is extra winst.

De plaats van handeling en het tijdsverloop

‘Het toneel is in den hemel’ (p. 23). Is er ooit een laconieker en tegelijk zelfbewuster toneelaanwijzing gegeven? Wat gaat komen, speelt zich in de hemel af. Hier volgt een tragedie waarin men inderdaad op Gods tafel zal kunnen kijken. Maar achter het zinnetje gaat behalve deze zelfbewustheid van de dichter, die weet dat hij het hoogste wat er bestaat gaat bieden, ook literaire theorie schuil. Vondels toneelaanwijzing suggereert eenheid van plaats, maar de hemel is kosmoswijd en veel beperking wordt er dus niet mee gegeven. Toch is die eenheid van plaats er wel. De drie booswichten-in-wording uit het eerste bedrijf bevinden zich aan de rand van het empyreum, de hoogste hemelsfeer, waar de engelen verblijven. Ze kijken naar beneden en zien dan Apollion opstijgen vanaf de aarde, langs de negen sferen van zon en planeten. Na enige tijd voegen Gabriël en later Lucifer zich op diezelfde plaats bij hen. Inmiddels heeft zich daar ook een menigte ‘Luciferisten’ verzameld die boos discussiëren met de rei van goede engelen. Belzebub cum suis stoken hen verder op. Dan komt ook Michaël op het rumoerige tafereel af en probeert de Luciferisten tot onderwerping te dwingen. Als dat niet lukt, gaat hij weg om zijn leger in gereedheid te brengen. Ook de Luciferisten vertrekken met hun aanvoerders. Vanaf hier wordt de ‘eenheid van plaats’ ruimer. In het begin van het vierde bedrijf vinden we Gabriël in gesprek met Michaël en Uriël, zijn schildknaap. Michaël trekt zijn harnas aan

en trekt heen, gevolgd door zijn getrouwen. Direct daarop komen Lucifer, Belzebub en de Luciferisten op. Het wordt minder waarschijnlijk dat zich dat allemaal op dezelfde locatie afspeelt. Er moet een zekere afstand bestaan tussen de twee groepen. Toch is er nog contact: het zojuist besproken gesprek tussen Lucifer en Rafaël vindt hier plaats en dat eindigt met Lucifers uitroep: ‘Daar hoor ik Gods trompet’ (vs. 1655). Het vijfde bedrijf bestaat vrijwel uitsluitend uit vertellingen. Eerst vertelt Uriël aan Rafaël in de beste klassieke traditie hoe de slag verlopen is, in een zogeheten ‘bodeverhaal’, een pronkstuk van vertelkunst. In triomf komen de engelen en Michaël dan van het strijdperk terug. En dan, op dat hoogtepunt, volgt een nieuw verslag, dit keer van Gabriël: de strijd met de afvallige engelen mag gewonnen zijn, maar Lucifer heeft op aarde de overwinning behaald: de mens heeft gezondigd en heeft al zijn glans en glorie verloren.

Hoe *Lucifer* is opgevoerd weten we niet. Wei is bekend dat er een kostbare ‘toneelhemel’ voor is gebouwd. Maar hoe dan ook, een houten gebouw en kunst- en vliegwerk, hoe ingenieus ook, kan toch niet een hemel voorstellen. De hemel is van ‘lucht’ en engelen ‘vliegen’ daarin, zo werd hun beweging traditioneel genoemd. Dat valt niet te tonen maar wel te vertellen. Soms is die lucht ijl en dun, soms lijkt Vondel aan een waterachtig element te denken waarin de beweging van de engelen met ‘zwemmen’ kan worden aangeduid (vs. 747) en zeker geldt dat voor de veldslag tussen engelen en duivels waarin men roeit en de tactieken van de zeeslag kan toepassen. Soms wordt de hemel nog concreter voorgesteld: er is een wapenhuis dat met een sleutel geopend dient te worden, Gods paleis heeft een diamanten poort. Hiervoor kon Vondel zich beroepen op de beschrijving van het hemelse Jeruzalem als een stad met fundamenteën, met een hoge muur waarin twaalf poorten. Als zo'n apocalyptisch geschrift het voor mensenogen onafbeeldbare wil tonen, zal het met menselijke beelden moeten gebeuren. De taal moet doen wat met aards materiaal niet mogelijk is: de illusie geven van de unieke hemelse situatie.

Behalve de eenheid van plaats kent het klassieke toneel ook de ‘eenheid van tijd’, die inhield dat de tragedie zich in één dag moest afspelen. Die eenheid noemt Vondel niet in *Lucifer*. Dat is ongetwijfeld weloverwogen. De hemel kent geen tijd: ‘duizend jaren zijn in uw ogen als een dag’, zegt de bijbel en Vondel heeft zelf gedicht: ‘Het hemels uurwerk telt geen stonden’ (WBX p. 44). Er gebeurt in *Lucifer* veel meer dan op een menselijke dag zou kunnen: een opstand, een veldslag en dan ook nog, als de engelen gevallen zijn, de zondeval van Adam en Eva door toedoen van de op aarde rondspokende helse machten. Bijbeluitleggers hebben zich de eeuwen door het hoofd gebroken over allerlei curieuze details van de scheppingsgeschiedenis: waar was het paradijs precies gelokaliseerd, maar ook: hoe laat was het op de zesde dag toen Adam geschapen werd, op welk moment van de dag werd Eva uit zijn rib gebouwd, hoe lang

zijn ze gelukkig samen geweest voor de slang ze tot zonde verleidde en uit het paradijs werden gejaagd? Daar zijn veel antwoorden op, maar nergens wordt dit alles als in één dag geconcentreerd gezien. Deze gebeurtenissen ziet Vondel hier, in *Lucifer*, vanuit hemels, tijd-loos perspectief. Later, in *Adam in ballingschap*, zal hij (een deel van) hetzelfde verhaal nog eens weergeven, maar dan vanaf de aarde. En ja, dan speelt zich het huwelijksfeest van Adam en Eva en hun ondergang zich inderdaad binnen 24 uur af.

‘Staatverandering’ en ‘herkennisse’

Zoals ik al aangaf, diende in een aristotelische tragedie de hoofdpersoon iemand te zijn tussen goed en kwaad die geleidelijk aan tot de ondergang wordt gebracht. Lang lijkt alles goed te gaan, maar dan komt onontkoombaar het moment waarop het ongeluk toeslaat en de gebeurtenissen kantelen, de peripeteia [omwenteling], door Vondel ‘staatverandering’ genoemd. Daar hoort bij dat de hoofdpersoon op dat moment ook inziet wat er is gebeurd en wat daarvan de gevolgen zijn: de anagnorisis of agnitio, in Vondels vertaling ‘herkennisse’. Staatverandering en herkennisse zijn ook in *Lucifer* terug te vinden, zij het op een wat ongebruikelijk moment. Dat heeft opnieuw te maken met het uitzonderlijke onderwerp: engelen die tot duivelen worden. Wanneer de val in het vierde bedrijf eenmaal heeft plaatsgevonden, geeft Vondel Lucifer en zijn trawanten geen tekst meer. Vanaf dat moment mogen alleen de trouwgebleven engelen de gebeurtenissen vertellen en interpreteren. Lucifer krijgt geen gelegenheid om zelf de betekenis van zijn val te verwoorden. De vertolking van zijn inzicht wordt hem wel iets eerder gegund, namelijk op het moment vlak voor de beslissende slag. Dan blijkt hij in feite al te weten wat er zal gaan gebeuren en wat dat voor hemzelf inhoudt. De monoloog van vs. 1634-1655 is het moment van Lucifers anagnorisis, terwijl de werkelijke peripeteia dan nog niet heeft plaatsgevonden:

Of ergens schepsel zo rampzalig zwerft als ik? (vs. 1634)

Theologische achtergrond

Een belangrijk thema van *Lucifer* is de vrije verkiezing van God. Uit veel bijbelverhalen blijkt dat God kiest voor de zwakkere en de jongere, en de hoogmoedige verwerpt ten gunste van de nederige. De jongere broer Abel wordt gekozen boven de oudere Kaïn, Jacob wordt verkozen boven Ezau en de verloren jongste zoon uit de gelijkenis komt in de hoogste positie terecht. De in die lijn lig-

gende keuze voor de mens, die ‘aardworm’, kunnen de Luciferisten niet begrijpen en in hun hoogmoed en afgunst nog minder accepteren. Dat de jongere zoon boven de oudste wordt gesteld, wijzen ze als bitter onrechtvaardig af (vs. 1031-1033, 1163-1164). Dit bijbelse hoofdthema is door Vondel vaker in zijn werk vertolkt: ‘De hemel heeft het kleen verkoren’, zo luidt het bijvoorbeeld in de rei van edelingen in *Gysbrecht van Aemstel*.

Over de meer specifieke theologische denkbeelden zoals die door Vondel in *Lucifer* zijn neergelegd, is al heel veel geschreven. Met name in de twintigste eeuw hebben katholieke ordebroeders als de premonstratenzer pater Molkenboer en de franciscaner pater Maximilianus hun grote kennis van kerkvaders en latere theologen in tal van Vondelstudies neergelegd. Er is geen sprake van deze soms tamelijk duistere stof hier uitvoerig te bespreken. Ons moderneren ontbreekt daartoe ook vrijwel altijd de benodigde voorkennis. Maar ook Vondels tijdgenoten zullen niet alle subtiliteiten opvangen en begrepen hebben. Er is temeer reden voor een zekere terughoudendheid omdat beschouwingen over de theologische achtergronden van Vondels tragedies gemakkelijk (maar ten onrechte) de indruk geven dat de dichter zijn exegetische en theologische inzichten als onbetwijfelbare waarheid zou hebben aangeboden aan toeschouwers en lezers. En nog minder heeft hij verondersteld dat men dit alles in het achterhoofd zou moeten hebben om zijn stukken te begrijpen.

Een enkel voorbeeld. Theologen hebben erop gewezen dat er vaak een ‘proeftijd’ voor de engelen werd verondersteld, waarin ze een beproeving moesten doorstaan. Volgens de gezaghebbende theoloog Thomas van Aquino zou de verleiding zijn dat engelen op ongeordende wijze zouden verlangen gelijk aan God te zijn. Volgens theologen uit de franciscaanse school zoals Duns Scotus en Suarez zou de beproeving zijn ‘de nederige onderwerping aan de godmens’. Vondel zou zich bij die tweede visie hebben aangesloten. Dat lijkt mij juist, maar het is ook goed om erop te attenderen dat het hele begrip ‘proeftijd’ in het stuk niet met zoveel woorden voorkomt. Iets dergelijks geldt voor een ander hoogst belangrijk theologisch vraagstuk: was de menswording van Gods Zoon afhankelijk van de zondeval, zoals Thomas van Aquino dat zag, of zou ook zonder die val de menswording hebben plaatsgevonden, zoals de franciscaanse school meende. Opnieuw lijkt het erop dat Vondel zich bij die laatste groep heeft aangesloten, maar alweer is het evenzeer duidelijk dat hij het vraagstuk als zodanig niet bespreekt en er zijn personages ook niet over laat discussiëren. Hij gebruikt wat hij van theologen leert om daarmee zijn tragedie zo overtuigend en waarschijnlijk mogelijk te maken. Het valt hem daarom ook niet te verwijten dat hij er niet in geslaagd is problemen waar de knapste koppen zo’n vijftien eeuwen over hadden gespeculeerd, bevredigend op te lossen. Dat was zijn intentie en ook zijn pretentie niet. Het enige wat hij wilde, was voor zichzelf de zekerheid

hebben dat de voorstelling van zaken zoals hij die in zijn tragedie gaf, theologisch een zekere aannemelijkheid had.

Politieke achtergrond

Lucifer is het drama van de opstand. Gezien het feit dat Vondel zijn tragedie heeft opgedragen aan de Duitse keizer, kan men vermoeden dat de dichter, al was het maar met een half oog, ook naar de politieke situatie in zijn eigen tijd heeft gekeken. Daarop wijst de dedicatie ook. Er wordt gerefereerd aan de gevaarlijke toestand van het christelijke Europa, bedreigd als het wordt door de Turken. Om dat gevaar te keren is een verenigd Europa nodig, onder leiding van of in elk geval met respect voor een keizer die bereid en in staat is de gevaren van buiten af te wenden. Het is in dit verband veelzeggend dat het leger van Lucifer in groene livrei onder het veldteken van de halve maan strijdt (vs. 1760, 1779). Meer in het algemeen wijst Vondel in deze Opdracht op de gevaren van staten waar usurpatoren met list en geweld, als God het niet verhoedt, de macht trachten over te nemen. Zo gezien bestaat er zeker verband tussen de Opdracht aan de keizer en de thematiek van *Lucifer*.

Er zijn ook andere verbanden gelegd. Er is een reactie van een tijdgenoot bekend die Vondel verwijt dat Vondel het bijbelverhaal misbruikte om commentaar te geven op de recente gebeurtenissen in Engeland waar Cromwells opstand zelfs tot koningsmoord had geleid. Dat was een gebeurtenis waarover Vondel elders zijn afschuw had uitgesproken: ‘Zo bouwt het helse heir in 't Engels rijk zijn troon’ (WBV, 476), waarbij de dubbele betekenis van engelenrijk en Engels rijk niet toevallig is. Desondanks is het onjuist *Lucifer* te beschouwen als een politieke allegorie met Karel I in de rol van Michaël en Cromwell als de opstandige stedehouder. Het ligt veeleer andersom: de tragedie beeldt uit hoe het gevaar van hoogmoed en opstand tegen God van den beginne af aan in de kosmos aanwezig is geweest. Altijd weer probeert het scheepsel het goddelijk recht te ondermijnen en de goddelijke orde te doorbreken. ‘Staatzucht zal alle orden storen’ (vs. 1323). Dat valt de hele geschiedenis door te zien en ook de eigen tijd biedt genoeg voorbeelden.

Ontvangst door tijdgenoten

De hierboven genoemde anoniem die de *Lucifer* als een vermomd politiek pamflet zag, was niet de enige die bezwaren tegen het stuk formuleerde. Veel feller was het verzet uit de religieuze hoek. Zoals Geeraard Brandt, Vondels biograaf het uitdrukt:

Sommige predikanten bestraften openlijk op stoel [op de preekstoel] dat men zulke bijbelstof en de hemel met de engelen op het toneel bracht; dat men 't heilige vermengde met menselijke vonden en daar een spel van maakte. 'In dit spel', zeiden ze, 'waren onheilige, onkuise, afgodische, valse en gans stoute dingen, te spitsvondig uit menselijke hersens gezogen, begrepen'. Hun prediken en verzoek had zoveel kracht dat men Lucifer, na twee reizen spelens, van 't toneel weerde. Doch dat tegenstreven verwekte te groter nieuwsgierigheid om te lezen hetgeen men verbood te spelen: de ganse druk van duizend boeken werd in acht dagen tijd uitverkocht, zodat de boekverkoper het treurspel weer van nieuws op de pers bracht.

Deze scherpe stellingname van de predikanten past in het kader van de toenmalige controverse over de waarde van toneel. Vanuit de kerk zag men de schouwburg als een poel des verderfs waar grove taal en lichte zeden hand in hand gingen. De gereformeerde kerkenraad was er daarom steeds op uit de magistraten tot sluiting van de schouwburg te bewegen. Wanneer er dan in zo'n besmette omgeving een toneelstuk werd opgevoerd waarin een katholiek (!) het waagde op een tamelijk vrije manier met discussiërende engelen en verliefde praatjes van duivels-in-wording bijbelstof te vertonen en te interpreteren, dan raakten de dominees helemaal in beroering: moesten zij van die zijde concurrentie dulden? In het zeventiende-eeuwse Amsterdam was de gereformeerde kerk een machtig lichaam. Het stadsbestuur boog voor de bezwaren van de kerkenraad en na twee opvoeringen, op 2 en 5 februari, werd *Lucifer* verboden. Gelezen werd het stuk des te meer. Alleen al in 1654 verschenen er zes drukken.

Er is al veel gediscussieerd over de vraag of *Lucifer* een van de bronnen van Miltons *Paradise lost* (1667) is geweest. Milton kende Nederlands en het is niet onmogelijk dat hij met zijn politieke belangstelling voor de Nederlandse reacties op het aantreden van Cromwell, van Vondels werk kennisgenomen heeft. Van werkelijke beïnvloeding is echter geen sprake. Beide auteurs hebben elk op hun eigen wijze gedeeltelijk hetzelfde materiaal gebruikt.

Adam in ballingschap

Zoals gezegd, tien jaar na de voltooiing van *Lucifer* grijpt Vondel terug op de daar behandelde stof. De val van de mens was in *Lucifer* alleen in een verhaal aan het einde van het stuk ter sprake geweest, als een dieptreurig contrapunt van de hemelse overwinning die op de afvallige engelen was behaald. Nu krijgt dit beslissende oerverhaal van de mensheid zijn eigen dramatische vormgeving.

Grotius' Adamus exul als literaire bron

Vondel heeft in dit geval de stof niet helemaal zelfstandig bewerkt maar aansluiting gezocht bij het werk van een grote bewonderde voorganger die tevens een goede vriend van hem was geweest, Hugo de Groot of Grotius (1583-1645). Als zeer jonge man - hij was achttien jaar oud toen - had deze in 1601 een Latijns treurspel gepubliceerd onder de titel *Adamus exul*. 'Adam in ballingschap' is een letterlijke vertaling van deze titel. Niet zelden sluit Vondel ook in zijn taalgebruik nauw bij Grotius aan.

Vondel komt openlijk voor deze inspiratiebron uit in zijn Opdracht van het stuk. Het zou volstrekt onjuist zijn voor deze werkwijze het woord plagiaat te gebruiken. Het gaat hier om het in de Renaissance zeer gebruikelijke begrip 'imitatio', navolging. Die navolging richtte zich in eerste instantie op de grote klassieke voorbeelden. Door die werkwijze liet de dichter zien dat hij het werk van de grote modellen als Sophocles of Seneca kende en waardeerde maar toch ook trachtte te overtreffen. Eigenlijk zijn al Vondels bijbelse tragedies als imitaties te beschouwen. De vormgeving ervan sloot bij de klassieken aan, maar de bijbelse stof was per definitie van hogere orde en van meer belang - dat alleen al droeg bij aan het 'overtreffen'. Bij uitbreiding kon men ook grote voorgangers uit de eigen tijd imiteren, met hetzelfde uitgangspunt: hun meesterschap erkennen, maar ook met de poging hen te overtreffen door het vermijden van eventuele fouten en het aanbrengen van eigen, nieuwe schoonheden.

Een nauwkeurige vergelijking tussen beide stukken voert hier te ver. Het is genoeg te vermelden dat Vondel structureel sterk bij Grotius aansluit en dat hij de groepen personages in beginsel gelijk houdt, maar in details uitbreidt. Komt bij Grotius alleen 'Sathan' voor, Vondel gebruikt drie 'helse personages'; Grotius' éne 'angelus' is bij Vondel door drie engelen vervangen. Zo'n verandering kan verschillende functies hebben: wat bijvoorbeeld 'Sathan' alleen overweegt en dus ook in een monoloog op het toneel uitspreekt, wordt nu over verschillende personages verdeeld, wat de 'duivelenpsychologie' meer inhoud en verscheidenheid geeft. Tegelijk is een discussie interessanter voor de toeschouwers dan een lange monoloog.

Van meer belang zijn de inhoudelijke afwijkingen, zoals de hierna te bespreken kijk op Eva. Daar oefent Vondel duidelijk indirect kritiek op zijn voorganger. Vondels tijdgenoten - voorzover over de benodigde deskundigheid beschikkend - zullen zijn tragedie dus gewaardeerd hebben als een knappe imitatie van Grotius' model, maar tegelijk als een geheel eigen kunstwerk dat zonder enig bezwaar op Vondels naam gezet kon worden.

Bijbelse en theologische achtergrond

Anders dan bij *Lucifer* het geval was, kon Vondel voor deze tragedie op veel bijbelse gegevens steunen. Het hele verhaal van de verleiding van Eva door de slang en vervolgens die van Adam door Eva is in de bijbel vrij uitgebreid beschreven. En voorzover strikte bijbelse gegevens ontbraken, had de theologische traditie al heel wat ingevuld. Zo wordt in de bijbel over de slang verteld dat hij 'listiger' was dan alle dieren. Zijn straf zal zijn dat hij voortaan over de aarde zal moeten kruipen. Maar al heel gauw had deze slang een symbolische invulling gekregen, mede op basis van wat er ook in Genesis 3 staat, namelijk dat er vijandschap zal bestaan tussen het nageslacht van de vrouw en dat van de slang en dat ten slotte een nakomeling van de vrouw die slang 'de kop zal vermorzelen'. Dat werd in de christelijke traditie gelezen als een voorzegging van de overwinning die Christus op de zonde zal behalen. Daarmee is de slang gelijkgesteld aan de duivel. En zo stelt ook Vondel dat voor.

Voor het overige borduurt hij voort op wat hij bij Grotius had gevonden en op wat hijzelf in *Lucifer* had gedaan. Hij stelt zich voor hoe duivels (of engelen) in een bepaalde situatie zouden reageren en laat dat zien met een op de menselijke psychologie gebaseerd invoelingsvermogen. Daarbij geeft hij toch wel veel ruimte aan 'wat Gods boek niet zegt'. Van de lange gesprekken tussen de duivel en Eva en die tussen Adam en Eva vlak voor de verleiding is in de bijbel vrijwel niets te vinden. Ook Adams reactie op de zondeval, zijn idee om van Eva te scheiden of zelfmoord te plegen, heeft geen bijbelse basis. Hetzelfde geldt voor Eva's scheldpartij tegen haar man. Al in de zeventiende eeuw kwam hierop kritiek.

Bij zijn eigen bespreking van het stuk, het Berecht, geeft Vondel aan de bijbelse achtergrond van het verhaal nauwelijks aandacht. Des te meer is hij eropuit de theologische basis van zijn tragedie te verduidelijken, met name de kardinale vraag in dit treurspel: hoe is het mogelijk dat de mens, door God volmaakt geschapen, toch tot zonde is vervallen. Dat moet verklaard worden vanuit de aard van de mens. De mens, zo legt Vondel aan de hand van een studie van de theoloog kardinaal Bellarminus (1542-1621) uit, is een geheel van lichaam en geest. Maar het is wel een conflictueus geheel. Het lichaam, met zijn natuurlijke, dierlijke neigingen, moet onder controle worden gehouden door de geest, en dat geschiedt, aldus Vondel, door de gouden teugel van de 'erfrechtvaardigheid', een bovennatuurlijk geschenk van God aan de mens. God heeft de mens echter nog een ander geschenk gegeven, de vrije wil, deel van de menselijke geest. Uit vrije wil gehoorzaamt de mens aan zijn Schepper, maar omdat de wil nu eenmaal vrij is, kan de menselijke geest ook verkiezen niet te gehoorzamen. En als dat gebeurt, dan kan de geest ook het lichaam niet meer beteugelen. De gouden toom heeft zijn kracht verloren. In plaats van de erfrechtvaardigheid

heerst nu de erfzonde over het menselijk geslacht. Overigens was Bellarminus niet de enige bron voor het ‘Berecht’. In een andere passage steunt Vondel vrijwel letterlijk op een fragment uit de *Annales Ecclesiastici Veteris Testamenti* (1619) van de geleerde jezuïet Jacobus Salius. Ook voor de tragedie zelf heeft Vondel van dit geschiedwerk over het Oude Testament gebruikgemaakt.

De mensen: man en vrouw

Bij zijn tekening van engelen en duivels sluit Vondel aan bij wat hij in *Lucifer* had gedaan. Dat behoeft hier geen nadere bespreking. Maar nu heeft hij ook met mensen te maken, ja zelfs de prototypes van alle mensen: Adam en Eva. Zoals zij zijn, zijn wij allen. Wij hadden volmaakt kunnen zijn als zij en nu ze gevallen zijn, delen wij in hun val.

Wat de mens duidelijk van de engel onderscheidt, is de geslachtelijkheid. In *Lucifer* klonk daarop de jaloezie van de engelen al door. Man en vrouw maakten daar elkaars geluk uit. In *Adam in ballingschap* komt de donkere zijde naar voren.

Als we Adam en Eva voor het eerst ontmoeten, zijn ze volkomen gelukkig in hun dienst aan God die hen zo volmaakt heeft geschapen en hun het paradijs heeft geschonken om er te leven. Verrukt zingen ze een beurtzang tot zijn eer. Zijn grootste gave was wel dat Hij hen aan elkaar heeft geschonken. Adam is dankbaar voor Eva die hem als ‘hulp’ die bij hem past, is geschonken. Hij bezingt zijn liefde voor haar, zijn zuster (medemens), dochter (immers uit zijn rib ontstaan) en bruid.

Eva toont zich de ideale echtgenote, gehoorzaam, bescheiden en rustig:

Wat u, mijn lief, alleen vermaakt
en anders niet, zal mij behagen,
van dat het eerst begint te dagen,
totdat de zon haar dagvaart staakt.
Gevolgszaamheid, bescheid [bescheidenheid], en stilte,
een vrolijk hart, een blijde geest,
Voegt d' eerste bruid, op 't eerste feest. (vs. 203-209)

Om Vondels visie wat meer reliëf te geven, is een vergelijking nuttig met zijn model, *Adamus exul* (1601) van Hugo de Groot. In dat ambitieuze toneelstuk wilde de nog zeer jonge auteur laten zien wat hij op literair, maar ook op theologisch, ethisch en filosofisch gebied allemaal in zijn mars had. Zo heeft hij een uitgesproken visie op vrouwen. Een beschrijving van haar aard vindt men bijvoorbeeld in de lange openingsmonoloog waar Sathan aan het overwegen is

hoe hij het zondeloze en gelukkige mensenpaar ten val zal kunnen brengen. Als het met de man niet zou lukken, dan zeker met de vrouw.

De vrouw is immers wispelturig van aard, licht geneigd bevelen te veronachtzamen, ze blijft niet bij haar voornemen en wil zomaar iets anders, geeft gemakkelijk aan haar neigingen toe, in trotse hoop stelt ze zich een steeds hoger doel en haar hart gaat slechts uit naar wat ze mist. Haar tegenzin in het gelukkig levenslot, haar ongedurigheid, haar ijdele verlangens, de kleur van de vrucht die heerlijk is om te zien, de begeerte hem te proeven waarborgen mij de vervulling van mijn wens en afgezien daarvan waarborgt mij dit de vrouw alleen al, kwaadstichtster bij uitnemendheid. (vs. 192-201).

Met deze gedachtegang is de duivel rijkelijk voorbarig. Het mensenpaar is nog niet gevallen, Eva kent evenmin als Adam zonde. Maar hier grijpt de auteur al vooruit op hoe het verder in de wereld zal gaan. Niet Eva in het heden wordt beschreven maar Eva zoals ze tijdens en na de verleiding zal blijken te zijn en tegelijk ook haar hele vrouwelijke nakomelingschap. Zo wordt bij De Groot 'de' vrouw neergezet als de kwaadstichtster bij uitnemendheid.

Die beginnersfout heeft Vondel vermeden - al zal de uitkomst bij hem niet anders blijken te zijn. De oer-Eva is bij hem de niet-gevallen vrouw, met andere woorden, de ideale vrouw, zoals ze door God bedoeld is. Toch zal deze ideale vrouw bezwijken onder de verleiding. Daar is door de duivels dan ook stevig over nagedacht. Wie zullen ze het eerst aanpakken, Adam, de leider, of Eva? De conclusie is dat succes bij Eva verzekerd lijkt. Zij zal door list en door een beroep te doen op haar typisch vrouwelijke trekken wel te overwinnen zijn en dan is het vervolgens aannemelijk dat zij door de liefde die Adam haar toedraagt, hem zal kunnen overhalen. En hoe moet die verleiding dan in zijn werk gaan? Moet de duivel zich soms als engel vermommen? Nee, zegt duivel Asmodé, dat kan niet want dan is de eventuele zonde die Eva begaat niet als schuld te beschouwen: ze kan immers niet aannemen dat een engel haar tot zonde zou kunnen verleiden. Een betere vermomming is die als een dier met een zoetvloeiende spraak - een buigzame slangentong is als een muzieksnaar te gebruiken.

Met een licht verschil doet zich in *Adam in ballingschap* hetzelfde probleem voor als in *Lucifer*. In de toekomstige afgevallenen moet iets aanwezig zijn dat het mogelijk maakt hen tot zonde te verleiden. Dat 'iets' is op zichzelf niet kwaad, maar het biedt als het ware een opening. Bij de engelen was dat hun verrukking over Eva die langzaamaan tot jaloezie uitgroeide - en daarmee was een grens gepasseerd.

Bij Eva is dat een zekere geëxalteerdheid, een wens om in de hemel als de engelen voor Gods aangezicht te staan. Op zichzelf is daar niets mis mee, maar het dreigt haar toch van de aarde los te maken. Adam waarschuwt haar daarvoor: die wens van haar zal wel in vervulling gaan maar nu hebben ze hun taak nog op aarde. Hun liefde moet voor nakroost zorgen. En hun gesprek eindigt met kussen en liefdesgeluk. Adam is dan zo ontroerd dat hij zich even afzondert om God te danken. En dan grijpt Belial, de als slang vermomde duivel, zijn kans.

Hij begint de kunstig vormgegeven lyrische dialoog met een vleierende gelukwens aan de bruid, waarin het woord 'schoon' in allerlei samenstellingen vier keer achter elkaar voorkomt. Vervolgens legt hij uit wie hij is: een dier, en daarmee op een bepaalde manier toch een makker van Adam. Dieren houden van mensen, zo toont hij met verschillende voorbeelden aan. Dieren willen de mens ook graag ten dienste staan. Dat geldt voor mij ook: en daarom bied ik u de vrucht van deze boom aan: 'waarin de prijs leit/van alle wetenschap en wijsheid' (vs. 1090-1091). Hij verwacht dus dat de mens Eva in die 'wetenschap en wijsheid' geïnteresseerd zal zijn. Dat ontkent Eva ook niet, maar toch weigert ze: het is ons op straffe des doods verboden van die vrucht te eten. Belial argumenteert verder: zo'n verbod is toch strijdig met recht en rede. Is God soms afgunstig? De vruchten van de boom bevatten wijsheid, maar ook *lust*, een nieuw argument. Ze zijn overheerlijk en levenskrachtig: in plaats van de dood geven ze eeuwige jeugd! 't Is bruiloftsfeest vandaag: geniet van alles waar u zin in hebt. Alweer weigert Eva: men mag zich niet aan het kwaad vergapen, en het is een zonde van het verbodene te proeven. Met duivelse listigheid weerlegt Belial deze argumentatie: God heeft toch niets kwaads geschapen? En waarom ben je zo overdreven stipt? Met gebruikmaking van woorden die Jezus later zal gebruiken, betoogt hij: spijs en drank brengen het lichaam niet tot zonde, en al helemaal niet de ziel (waarmee hij een gevaarlijke tweedeling aanbrengt die de op de hemel gerichte Eva treft). Ze blijft tegenstribbelen maar toont zich toch geboeid: waarom is die boom eigenlijk verboden, wat voor 'geheimenis' van God zit daarachter? Deze vrouw, geboeid door wetenschap en wijsheid, wil ook wel graag Gods geheimen kennen en daarop gaat Belial gretig in. Het is wel verboden 'Gods geheim' te kennen, maar toch zal hij het haar ontvouwen. God is afgunstig - de tweede keer dat hij dit suggereert. De mens kan zo maar godegelijk worden, ja zelfs 'veranderen in een godin' die even wijs als God wordt, als ze van de boom der kennis proeft. Eva staat op het punt de appel die 'hemelse eigenschappen' belooft, te eten maar ze verandert eerst nog het centrale discussiepunt, volgens een bekende retorische truc. Als zij gaat eten, doet ze dat niet om wijsheid te verwerven en godgelijk te worden, nee, ze wil alleen haar lust boeten (daarmee terugkerend naar Belials tweede argument) en een heerlijke blozende appel eten. Kom, dat is toch niet zo erg:

Wat schaadt een beet? Onnoozle schuld. (vs. 1193)

Zo heeft Vondel twee dingen bereikt. Enerzijds is de zwaarte van deze overtreding volstrekt duidelijk: de vrouw beseft dat ze een gebod overtreedt met de uitdrukkelijke bedoeling de grens tussen God en mens te doorbreken - en die wens sluit aan bij haar eerder gesignaleerde gerichtheid op de hemelwereld. Anderzijds bagatelliseert ze voor zichzelf dat verbod: het eten van een appel, even toegeven aan je 'snoeplust' kan toch zo ernstig niet zijn. Eva eet en Belial geeft haar de raad meteen ook Adam de vrucht voor te zetten. Hij zal haar voorbeeld wel volgen, suggereert hij. Al zou hij de appel niet willen, hij zal toch bij zijn vrouw in de gunst willen blijven.

Even later ziet Adam Eva in de schaduw van de verboden boom zitten en zelfs eten. Dat voerspelt niets goeds. Eva legt een en ander uit, en biedt ook Adam de appel aan, met het accent op de onschuldige kant van de zaak: kijk eens, wat een blozende appel. Er kan toch niets op tegen zijn daarvan te eten? 't Is overdreven godsdienstig je om een appelbeet druk te maken - een argument dat Belial eerder had gebruikt. Eet er maar van, Adam, en daarna zul je het allemaal beter begrijpen - 't is immers de vrucht van de boom der kennis. Zo komt de discussie nu toch op dat tweede, minder onschuldige aspect. Maar Adam weigert: God dienen, dát is de hoogste wijsheid. Eva raakt geïrriteerd en grijpt nu naar haar laatste wapen, zichzelf, zoals ook Belial haar al had gesuggereerd. Waarom bejegen je je bruid zo nors, je hebt toch bij ons huwelijk beloofd me altijd te zullen liefhebben? We zijn toch één? Toon me je liefde door mij dit allereerste verzoek niet te weigeren. En dan laat ze een theologisch zwaarwegend woord vallen: 'Gebruik uw vrije wil' (vs. 1277). Dat is in Vondels gedachtegang een sterk argument om juist een man te overtuigen. Adam gaat er dan ook over nadenken. Moet ik voor die 'vrije wil' kiezen en goddelijke kennis verwerven of juist als een slaaf uit vrees voor straf God gehoorzamen - waarmee hij het dilemma al helemaal verkeerd neerzet. De keuze is immers: uit vrije wil God dienen of uit vrije wil tegen Hem zondigen. Toch biedt hij nog weerstand: als de keus is te scheiden van God of van Eva, dan kies ik voor het laatste.

Eva wordt woedend en reageert scherp. Dan verbreek je nu meteen al je huwelijksbelofte, voegt ze Adam toe. Alle schepselen houden van hun wederhelft, alleen jij bekommert je niet om je jonge bruid. Je kunt het blijkbaar wel zonder mij af. Als je me dan toch niet liefhebt, kun je ook moeiteloos afscheid van me nemen. Misschien maakt God uit weer een andere rib nog wel een vrouw voor je! En boos loopt ze weg.

Tegen dit argument is Adam niet opgewassen. Ook hij probeert de portee van de zaak nog wat te verkleinen in een gebed tot God: Vergeef me deze struikeling, ik moet mijn vrouw toch minnelijk bejegenen. En zo Gij wilt, kunt Ge

zelfs deze appel nog wel zegenen en van zijn gif ontdoen (vs. 1343-1348). Dat is even vrome als onwaarachtige praat die niets oplevert. De rei trekt de conclusie en maakt met alle argumenten verder korte metten.

Zo toont het stuk de glorie en de tragiek van de menselijke erotiek. In het begin was er harmonie, vervulden man en vrouw tegenover elkaar hun plichten, zoals die in hun aard waren vastgelegd. De man is de zon (zie de symbolische reidans in vs. 879-929), hij leidt, hij beschermt, hij zorgt. De vrouw is de maan: zij volgt, zij dient, in stille bescheidenheid. Samen zijn ze beeldragers Gods: volmaakt schone schepselen begiftigd met alle goede gaven van verstand en hart. Uit vrije wil voegen ze zich naar de goddelijke wetten die hun geluk ook waarborgen. Hun liefde teelt een eindeloos nakroost dat de aarde zal bevolken en beheren. Zo is in Vondels ogen het huwelijk bedoeld.

Aan het eind is alles misgelopen. Eva heeft - verleid door de duivel - de leiding genomen. Adam volgde als een zwakkeling. List en leugen heeft de plaats ingenomen van betrouwbare liefde, twist heeft de harmonie verstoord, seksualiteit is geen uitdrukking meer van liefde maar tot een wapen geworden. Het verantwoordelijkheid dragen voor elkaar maakt plaats voor het elkaar de schuld geven. Het genieten van de gaven die de aarde biedt, is verworden tot dwingende lust.

De zondeval van de mens is inderdaad de zondeval van man en vrouw.

Rede, wijsheid en kennis

De intrige van *Adam in ballingschap* draait om de boom van kennis van goed en kwaad. De begrippen kennis en rede spelen in het stuk een belangrijke rol. De mens ziet zich als het schepsel dat door God is onderscheiden met 'rede', verstand, inzicht, en de daaruit voortvloeiende wijsheid en kennis. De rede moet de leiding hebben over het geheel van lichaam en ziel. De mens moet dus ook naar rede luisteren. Het is dan ook op dit punt dat Belial Eva aanvalt. Het strijdt toch tegen de rede, betoogt hij, dat de mens nu juist niet van die boom van 'wetenschap en wijsheid' zou mogen eten. Het is toch ook redeloos te veronderstellen dat God iets kwaads geschapen zou hebben. Nee, de oorzaak van het verbod ligt in Gods angst dat de mens Hem in wetenschap en wijsheid gelijk zou worden. Eva bezwijkt en neemt in haar gesprek met Adam Belials argumentatie graag over: het verbod is 'strijdig tegen redenen' (vs. 1255) en even verder: 'Zo wordt ge in wetenschap en wijsheid God gelijk' (vs. 1276). Tegen het eerste argument plaatst Adam de principieel juiste tegenwerping dat het respect voor God nu juist het begin is van alle wetenschap en wijsheid, of in bijbelse termen: de vreze des Heren is het begin van alle wijsheid (Psalm 111:10). Tegen het tweede heeft hij minder verweer: 'God in wetenschap gelijken' is een verlei-

delijke gedachte en daartegenover zet hij niet vrijwillige gehoorzaamheid aan Gods gebod maar slaafse onderworpenheid, die uit vrees niet durft te zondigen (vs. 1281-1284). Ten slotte bezwijkt hij voor Eva's argumenten en vooral ook haar persoonlijke dreigementen.

Vondel heeft hoog spel gespeeld door Belial tamelijk overtuigende argumenten in de mond te geven. Waarom heeft God de mens verboden om van de boom der kennis te eten? Zou dat niet bedoeld zijn om hem klein te houden? Waarom de mens begiftigen met rede als onmiddellijk ook grenzen aan de menselijke wijsheid en wetenschap worden gesteld?

Het vraagstuk is zo belangrijk dat Vondel er ook de gezaghebbende engelenrei op laat reageren, in vraag- en antwoordvorm. Wat moet de mens een hoge prijs betalen voor de lust naar kennis, concludeert de eerste tegenzang (vs. 1382). Maar direct daarop corrigeert de tweede zang: 'Men mag nochtans naar kennis staan' (vs. 1384). Ook wij engelen proberen steeds meer in Gods geheimenissen door te dringen. Hoe komt het dan dat dit verlangen naar kennis Adams ondergang werd? Het antwoord luidt dat men die kennis dan wel op de juiste manier en om de juiste redenen moet willen verwerven: niet door ongehoorzaamheid en niet uit hoogmoedige trots. Ongebreidelde lust tot kennis is in Vondels ogen evenzeer luciferisme als ongebreidelde machtsbelustheid.

Een drama van 'staatverandering'

Als er ooit van peripetie en agnitio gesproken kan worden, dan wel hier. Het gaat in dit verhaal om de grootste ommekeer die het mensdom heeft gekend, de overgang van onschuld naar zonde, van goed naar kwaad, van paradijs naar woestenij. Die ommekeer vult het vierde bedrijf. De bedrijven daarvoor dienen ter emotionele voorbereiding en duivelse plannenmakerij. De omslag is dubbel. Eerst maakt Eva de overgang van goed naar kwaad door, daarna brengt ze ook Adam daartoe. Beide peripetieën worden door lange discussies met wisselende accenten voorbereid. Toch lopen ze in hoofdlijnen parallel en in feite gaat het toch om één peripetie: de zondeval van de mens, man en vrouw. Met de 'herkennisse' ligt het iets subtieler. Het inzicht in wat er gebeurd is, daagt bij beiden niet even snel. In eerste instantie is er bij Eva zelfs geen sprake van een agnitio. Ze eet, maar krijgt geen tijd om de gevolgen daarvan op te merken want meteen al komt Adam eraan. Tegenover hem geeft ze geen enkel blijk van schrik of berouw: ze moet hem immers juist overhalen haar voorbeeld te volgen. Adam heeft daarentegen al meteen een stadium van herkennisse doorgemaakt. Alleen al door wat hij ziet, begint het besef van iets verschrikkelijks bij hem door te breken. Als hij dan ten slotte ook gegeten heeft en Eva hoopvol veronderstelt dat ook hij nu het verschil tussen goed en kwaad heeft geleerd, schudt hij het

hoofd. Meteen weet hij wat er onherstelbaar is misgegaan. Bij Eva dringt dat inzicht pas veel later door, in de loop van het twistgesprek dat ze met Adam voert. Eerst ziet ze de toestand minder somber in dan hij en verwijt hem zelfs 'dwaasheid' als hij de vreselijke gevolgen schetst. Pas later erkent ook zij de onomkeerbaarheid van het gebeurde.

Ook hier kan men Vondels opvattingen over man-vrouwverhoudingen zien doorschemeren. De vrouw verleidt, dwingt en overwint daarmee de man, tegen alle goddelijke regels in. De man is vervolgens de eerste die *begrijpt* wat daarmee werkelijk is gebeurd. De vrouw moet dat eerst *ervaren*. Samen komen ze dan ten slotte met vallen en opstaan en na veel verwijten over en weer tot een *modus vivendi*. Hun liefde voor elkaar - hoewel die veel van zijn glans heeft verloren - houdt hen bijeen.

Het is moeilijk uit te maken wie de hoofdpersoon van de tragedie mag heten. Adam en Eva zijn beide inzet in het spel om de macht tussen Lucifer en God. De peripetie van Eva is voor de toeschouwer spannender omdat het hier om de eerste poging gaat. Daarentegen betekent de *agnitio* van Adam meer. Het stuk heet naar Adam. Dat is ook een genderkwestie. Zou het *Eva in ballingschap* hebben geheten, dan was immers de verwachting gewekt dat er met Adam iets anders was gebeurd. Volgens het spraakgebruik omsluit de eerste mens, Adam, ook de tweede, die toch eigenlijk een deel van hem is, uit zijn rib gebouwd. Zonder eigennaam had het stuk het beste *De mens in ballingschap* geheten.

De grote kenner van Vondels tragedies, W.A.P. Smit, rekent *Adam in ballingschap* tot de drama's van 'staatverandering', dus drama's waarin de peripetie centraal staat. Om die peripetie zo scherp mogelijk neer te zetten moet het contrast tussen wat ervoor en erna gebeurt zo groot mogelijk zijn. Dat heeft Vondel dan ook gedaan. Het maximale geluk vinden we aan het einde van het derde bedrijf, waar het bruiloftsfeest van Adam en Eva in gezelschap van engelen wordt gevierd, onder andere met een dans van aarde- en hemelingen. Het vierde bedrijf begint met Eva's extase en vervolgt met de uitbeelding van het liefdesgeluk. Direct daarop begint Belials verleidingspoging die ononderbroken uitloopt op de val van beiderj en hun verdrijving uit het paradijs.

Toch is de peripetie die plaatsvindt voor de toeschouwers geen verrassing geweest. Het verhaal van Adam en Eva en hun verleiding door de duivelse slang was iedereen bekend. Daarom heeft Vondel er kennelijk geen bezwaar in gezien de peripetie ook in zijn tragedie duidelijk voor te bereiden en aan te kondigen. Immers, vanaf het begin en daarna ook in enkele intermezzo's zien en horen we de partij van de duivel plannen beramen, en die plannen worden tot in de details vervolgens ook uitgevoerd. Het was ook nodig voor de toeschouwers om die boze bedoelingen en plannen duidelijk weer te geven. Het onmogelijke moest immers verklaard worden: de val van de goedgeschapen mens. Zo heeft

de ‘staatverandering’ structureel wel een belangrijke plaats maar is behalve het feit daarvan ook het *hoe* voor Vondel van centrale betekenis geweest.

De eenheden van tijd en plaats

‘Het treurtoneel is in den paradijze.’ Zo luidt de eerste toneelaanwijzing van Vondel. Hij geeft daarmee aan dat hij zich aan de eenheid van plaats heeft gehouden, maar definieert die plaats enigszins ruim, wat overigens niets bijzonders is. Het mensenpaar bevindt zich niet strak op één plaats maar beweegt zich door de lusthof. Adam moet immers even zoeken voor hij Eva, tot zijn schrik, onder de ‘boom der kennis’ aantreft. Het paradijs wordt voorts vrij nauwkeurig gelokaliseerd als een hooggelegen gebied in het Oosten, Mesopotamië, bij de Eufraat.

Interessanter en problematischer is de eenheid van tijd. ‘Het treurspel begint voor de morgenstond en eindigt met de avondstond’, en omvat dus ruim twaalf uur. Dat houdt wel in dat er op die éne dag bijzonder veel gebeurt. Het moet de dag zijn waarop Adam en Eva met elkaar gaan trouwen, als vervulling van Gods bedoeling: man en vrouw schiep Hij hen. Die bruiloftsdag wordt ook een echte feestdag, met bezoekers in de vorm van engelen, en zang en dans. En na al die feestelijkheden vindt dan Belials verleiding van Eva plaats, waarop ook Adams val volgt en meteen daarop ook hun verdrijving uit het paradijs.

Er is in de loop der eeuwen heel wat gespeculeerd over het verblijf van Adam en Eva in het paradijs en over de manier waarop we ons de voortgang en afloop van de verschillende gebeurtenissen moeten indenken. Moderne lezers doet dat vreemd aan: wie gaat een tijdpad in een mythe aanbrengen? Maar voor Vondel en zijn tijdgenoten ging het niet om een mythe maar om een geschiedverhaal. En zoals het verhaal van alle historische gebeurtenissen leent ook dit zich voor een analyse van wat er nu precies wanneer gebeurd is. Wanneer heeft bijvoorbeeld de schepping van het aardse paradijs plaatsgevonden, wanneer, ja zelfs hoe laat, werd Adam, en later Eva, geschapen? Wanneer werden ze binnen het paradijs binnengeleid en wanneer vond de val plaats? Enzovoorts, enzovoorts.

Vondel heeft zich niet met al deze details hoeven bezighouden. Als zijn stuk begint, zijn Adam en Eva beide geschapen en vertoeven ze al in het paradijs - zij het nog maar kort, zoals duidelijk wordt uit de prilheid van hun verwondering over alles wat ze zien en ervaren. Dat sluit goed aan bij de mening van Vondels bron, Salianus, dat de zondeval en de verdrijving uit het paradijs op de zesde dag van hun verblijf in het paradijs hebben plaatsgevonden. In aansluiting bij bijvoorbeeld Augustinus heeft Vondel gemeend dat Adam en Eva in het paradijs geen seksuele gemeenschap hebben gehad. De tijd daarvoor was nog te

kort, zo meende de kerkvader, of ook wel: God had daarvoor een uitdrukkelijke opdracht moeten geven, zodat het werkelijk om een regulier huwelijk zou gaan. Die opdracht, door de engel Gabriël overgebracht, staat inderdaad in *Adam in ballingschap* vermeld (vs. 432-452). Het bruiloftsfeest zou daarvan de inleiding hebben moeten zijn. Maar door de zondeval is het daarvan niet meer gekomen en direct daarop heeft ook, volgens de algemene interpretatie van Genesis 3:8-24, de verdrijving uit het paradijs plaatsgevonden. Dat moet in de avond zijn geweest, want God had Adam in het suizen van de avondwind bij Zich geroepen. Is daarmee het einde gemarkeerd, Adam zelf geeft het begin aan in vs. 119:

Daar rijst het alverkwikkend licht.

Bij zonsopgang begint hij samen met Eva zijn lofzang op God.

Zo heeft Vondel door de combinatie van allerlei theologische gegevens zijn invulling van deze ene dag waarschijnlijk gemaakt.

Ontvangst door tijdgenoten

Adam in ballingschap is tijdens Vondels leven nooit opgevoerd, mogelijk omdat het stuk verscheen in een periode dat de schouwburg verbouwd werd en daarna enkele maanden was gesloten vanwege de dreigende oorlog met Engeland. Mogelijk ook meenden de bestuurders van de schouwburg dat een stuk waarvoor allerlei katholieke grootheden als autoriteit aangeroepen worden, waarschijnlijk wel weer door de banvloek van de gereformeerde kerkenraad getroffen zou worden. En mogelijk ook was Vondels glorietijd voorbij. Het publiek verlangde meer naar actiedrama dan naar stukken met hoge theologische concepties.

Toch is de verschijning van het boek niet onopgemerkt voorbijgegaan. De tragedie riep een buitengewoon interessante reactie uit, van de hand van een zekere Meynarda Verboom, van wie we verder helaas niets weten. In een scherpzinnig polemisch gedicht van bijna 300 versregels, *Pleyt voor onse eerste Moeder Eva, tegens Joost van de Vondels Treurspel aller treurspelen, van Adams Ballingschap* (1664) verwijt deze vrouw Vondel zijn negatieve kijk op Eva, die, naar zij aantoonde, allesbehalve bijbels gefundeerd is. Ze geeft daarbij een staaltje close reading van Vondels tekst weg dat er wezen mag. Punt voor punt toont ze aan waar Vondel van de bijbelse gegevens is afgeweken en punt voor punt ook laat ze zien dat die buitenbijbelse invullingen vooral een antifeministische strekking hebben. Met veel vertoon van respect voor Vondel maar in feite bepaald niet zonder spot ('de man wordt oud en raakt misschien aan 't

suffen') heeft ze zo de pen opgenomen om voor 'grootmoeders eer' op te komen.

Van een reactie van de dichter is niets bekend en ook anderen hebben voorzover we weten niet op Verbooms gedicht gereageerd. Maar het is ondanks dat gebrek aan openlijke weerklank een belangrijk signaal, niet alleen tegen Vondel maar tegen de vrouwenvriendelijke bijbelexegese zoals die al sinds de vroege kerkvaders gebruikelijk was.

Noah

Noah is een merkwaardig stuk. In aanleg berust het op bijbelse gegevens, maar van 'wat Gods boek niet zegt', heeft Vondel een heel eigen fantasieverhaal gebrouwen, met personages die in de bijbel volstrekt niet zijn terug te vinden. Niet zozeer de zondvloed zelf staat bij hem centraal, maar de situatie van de mensheid aan de vooravond ervan.

Het gaat daarbij om een decadente samenleving, uitsluitend uit op genot, rijkdom, plezier, bestaande uit een kleine bovenlaag, grootvorst Achiman en grootvorstin Urania, en hun entourage. Van 'recht' is geen sprake, alles draait om macht en geweld en het zwaard heeft het voor het zeggen. Om God en zijn geboden bekommert men zich volstrekt niet. Voor de rest van de wereld heeft de hofkliek louter verachting: als de eerste berichten binnenkomen over herders die het leven door de beginnende zondvloed verliezen, noteert grootvorstin Urania droogjes dat er wel meer herders zijn. Aan het eind van het stuk, als men nog even discussieert over de vraag of op een hoge berg nog uitredding te vinden kan zijn, en dan het gebrek aan voedsel als een levensgroot probleem ziet, wijst de hofmeester, naar het schijnt vanuit een zekere ervaring sprekend, op de zegeningen van het menseneterschap: met name 'vrouwenborstenvlees' (vs. 1559) moet bijzonder heerlijk zijn. Kortom, het kwaad heeft hier vrij spel. Geen wonder dat in de openingsmonoloog Apollion, de hellevorst, het uitstekend naar zijn zin heeft. Zijn domein is immers dat van duisternis, schaduw en ondergang en hij verheugt zich erop dat hij de kans zal krijgen de door Noah gebouwde ark door brand te vernietigen.

Hij interpreteert de aarde als een oord van 'snoeplust': een luilekkerland, een paradijs zelfs, maar dan wel een pretparadijs:

Hier vindt de snoeplust al wat 's mensen lust loopt zoeken,
lusthoven, beemden, beek en bronnen in het rond.
De vruchten druppen van de takken in den mond,

en smilten op de tong. De vogels kwinkeleren.
 Het dansen, spelen, het gedurig banketteren,
 en bruiloften gaat hier het ganse jaar in zwang.
 (vs. 68-73)

Vanuit duivels perspectief moge de aarde een paradijs zijn, het verzet van de lezer zal toch wel op gang komen wanneer even verder het ‘wapenrecht’ (vs. 79) gevierd wordt en al helemaal wanneer blijkt dat voor de pracht en overdaad van het hof ‘al 't aardrijk slooft en met gebogen kniën schenkages komt vereren’ en de baldadigheid [misdadigheid, moedwil, lichtzinnigheid] van de machthebbers wordt aangeprezen (vs.90-91).

De spanning tussen de aantrekkelijkheid van rijkdom en plezier enerzijds, en de tegenhanger ervan, de afkeer van de bijbehorende wetteloosheid en decadentie, blijft in het stuk aanwezig. Het is algemeen-menselijk om genoeg, rijkdom, voorspoed, geluk te waarderen. Het is even menselijk om verstoorders van de idylle niet speciaal op prijs te stellen, zelfs als ze gelijk hebben.

Zo'n verstoorder is Noah. Hij werd al honend door Apollion aangekondigd: een oude profeet die steeds schrikkelijke dreigementen uit. Bauw hem maar na, adviseert de duivel zijn trawanten, dat is leuk. Meteen al het eerste optreden van Noah ontzenuwt deze vooruitblik. Hij blijkt behalve een boetprediker - dat ook - toch vooral een voorbidder om Gods genade. Steeds maar weer smeekt hij om uitstel van de komende zondvloed, steeds maar weer hoopt hij dat de straf nog afgewend mag worden. Dat gaat zo ver dat hij kennelijk getreuzeld heeft met het bouwen van de ark en daarvoor om vergiffenis vraagt: zolang hij bezig was kon de straf niet voltrokken worden. Zijn laatste woorden zijn:

Genade, o vader, en geen recht.
 (vs. 144)

Zijn eerste optreden kan dus gunstig ontvangen worden door de lezer. Het commentaar van de engelen stuurt de reactie van de lezer verder: zij staan aan de kant van God, het goede en daar hoort ook de vrome Noah thuis. De andere mensen zijn niet beter dan dieren, bekoord door wat tijdelijk is en snel vergaat. Noahs boetpreken en zijn discussies met de hoofdpersonen leveren niets op. Ongestoord gaat men verder op de weg des onheils totdat de zondvloed losbarst en het mensdom vernietigt, op Noah en de zijnen na.

Inhoud en thematiek in relatie tot de bijbel

Het verhaal van *Noah* is ontleend aan Genesis 6 en 7, waar het verhaal van de zondvloed wordt verteld. Niet alles in deze oerverhalen is even duidelijk en er is

dus voor de dichter een aanzienlijke vrijheid van interpretatie. Maar in dit geval is het overgrote deel verzonnen stof en van de gouden regel om ‘wat Gods boek niet zegt’ spaarzaam te gebruiken, komt in deze tragedie weinig terecht. De hoofdpersoon, vorst Achiman, is geheel Vondels eigen vinding. Hij is de persoon die tussen goed en kwaad aarzelt, zich enerzijds door Noah laat waarschuwen maar zich dan toch door zijn vrouw Urania - ook al een eigen vondst van de dichter - van de zegeningen van de natuurlijke lust laat overtuigen.

Waarom bracht God de zondvloed over de aarde? Genesis 6:5 geeft het antwoord. Daar blijkt het om de wijdverbreide slechtheid van de mensen te gaan. Wat die slechtheid precies inhield, wordt niet toegelicht, maar Vondel legt die bij monde van Noah op twee manieren uit. In de eerste plaats interpreteert Noah in een grote boetepreek alsmede in de bijbehorende discussie met Achiman de aardse verdorvenheid als wetteloosheid (vs. 389-400), in de tweede plaats als seksuele verwildering (vs. 431-506). Deze zonden liggen in elkaars verlengde: het gaat om een ongeremde samenleving. Ook in Vondels belangrijkste bron, dezelfde Sallustius die hij ook voor *Adam in ballingschap* had geraadpleegd, werd ‘luxuria’, wellust, in seksuele maar ook in materiele zin, als de centrale zonde van toen beschouwd. Nadat in *Lucifer* de machtsbelustheid als dominante zonde was besproken, en daarna in *Adam in ballingschap* het ongebreidelde verlangen naar kennis, is nu dus de wellust aan de beurt.

In de eerste plaats is de prezondvloedse samenleving er een waar geen wetten of remmen gelden. Men leeft er op los, men geniet van pracht en overdaad. Niet het recht heerst, maar de macht. Geen wonder dat ook al gauw blijkt dat dit vrije vrolijke leventje alleen maar geldt voor de toplaag van de samenleving. Om hun pracht en overdaad mogelijk te maken, moet de rest zwoegen:

Om welks baldadigheid [uitspattingen] te voên al 't aardrijk slooft.
(vs. 91)

Men bekommert zich om God noch gebod. Achiman verkondigt de wijsheid van de mens die geen God kent. Vondel heeft zich voor de uitbeelding van de wetteloze samenleving in hoge mate gebaseerd op passages uit het deuterocanonieke bijbelboek Wijsheid. Daar worden vrijdenkers aan het woord gelaten:

Kort is ons leven en vol verdriet; er is geen remedie als de mens doodgaat en het is nooit vertoond dat iemand uit de onderwereld terugkwam [...]
Onze dagen zijn als een vluchtige schaduw en ons einde is onherroepelijk, want het is bezegeld en niemand keert terug.
Vooruit dan, laten wij genieten van het goede dat we hebben en nu maar meteen van het geschapene profiteren nu we nog jong genoeg zijn. Laten

we ons te goed doen aan kostelijke wijn en aan parfums en laat geen lentebloesem ons ontgaan. Laten wij ons bekransen met rozenknoppen voordat ze verwelken. Niemand mag verstoken blijven van ons plezier. Overal willen wij tekenen achterlaten van onze vrolijkheid, want dat is ons deel en dat is ons lot.

Laten wij de rechtschapen arme tiranniseren en de weduwe niet ontzien en ons niet storen aan de grijze haren van de hoogbejaarde.

Onze kracht moet de maatstaf zijn van het recht, want wat zwak is dient kennelijk tot niets.

Laten wij de rechtschapene belagen want hij is ons tot last en hij verzet zich tegen wat wij doen. Hij verwijt ons overtreding van de wet en hij beschuldigt ons ervan dat wij afwijken van wat wij geleerd hebben. Hij beroemt zich erop God te kennen en noemt zich een dienaar van de HEER. Hij is een aanklacht tegen onze opvattingen geworden; het valt ons zwaar hem te zien, want zijn levenswijze is niet die van de anderen en zijn gedragingen zijn zonderling. (Wijsheid 2:12-15 volgens de Willibrordbijbel)

In het stuk zal Achiman deze argumenten gebruiken om zijn levenswijze te verdedigen (vs. 466 vv.). Het gedrag van de hofkliek tegen Noah is eveneens op deze passage gebaseerd. Vergelijk bijvoorbeeld het protest van Achiman tegen Noahs boetepreken in vs. 336 en volgende. Het irriteert hem daar bijzonder dat blijkbaar alleen Noah de titel van 'rechtvaardige' (rechtschapene) mag dragen. Noah wordt als een hinderlijke criticus ervaren en men bejegt hem op een grove manier: de man moet wel half dement zijn (vs. 303-304).

Bij ongeremd lustzoeken hoort in Vondels visie ongeremde seksualiteit. In de bijbel kon de dichter daarvoor een minieme aanwijzing vinden in een wat geheimzinnige passage in Genesis 6:4, waar wordt verteld dat in die dagen toen de 'zonen Gods' zich met aardse vrouwen mengden, er reuzen op aarde waren. Sommigen interpreteerden deze 'zonen Gods' als 'engelen' - een verklaring voor Apollions verliefdheid op Eva, trouwens. Achiman blijkt dit verhaal te kennen (vs. 453-459) en gebruikt het als excuus voor zijn eigen gedrag. Noah noemt het echter een 'lasterlijk gerucht'. Een andere verklaring, die van Vondels bron Salianus, is echter dat de zonen Gods de Sethieten zijn die zich door de (vrouwelijke) nakomelingen van Kaïn laten verleiden. Dit is de verklaring die Vondel in de 'Inhoud' volgt.

Hier is dus wel sprake van seksualiteit, maar een expliciet verband met de zondvloed ontbreekt. De kerkelijke traditie dacht toch wel in deze richting. Men legde dan onder meer een verband met Mattheus 24:38-39, waar Jezus de mensheid in de laatste dagen voor het Oordeel vergelijkt met de mensen voor de zondvloed: 'etende en drinkende, trouwend en getrouwd wordend, totdat de vloed hen overviel'. Ook in de hierboven geciteerde passage uit het bijbel-

boek Wijsheid is niet expliciet van seksueel wangedrag sprake. Toch wijst het enthousiasme over wijn, parfum en rozen wel enigszins in die richting. In elk geval ziet Achiman het zo want hij voegt aan dit rijtje nog toe: ‘zet op elke knie een bruid’ (vs. 499).

De spaarzame bijbelse gegevens heeft Vondel uitgebouwd tot een felle aanklacht tegen wellustig gedrag, en de schuld zowel voor het hedonisme als voor de erotische uitpattingen legt hij bij monde van Noah vrijwel exclusief bij de vrouw. Haar verleidingsmacht heeft de mannen aan haar lusten overgeleverd en hen machteloos gemaakt tot iets anders dan het inwilligen van haar wensen. De mannelijke zonden zijn door vrouwelijke schuld ontstaan.

Met andere woorden, niet alleen verschillende personages zijn een eigen schepping van Vondel, ook de interpretatie van het verhaal berust niet zozeer op bijbelse gegevens als wel - opnieuw - op een lange vrouwvijandelijke kerkelijke traditie.

De personages

Achiman en Urania zijn de woordvoerders van de hedonistische samenleving. Zij voeren discussies met Noah en verdedigen daarin hun levenswijze. Achiman lijkt nog het meest op een aristotelische hoofdpersoon. Weliswaar laat hij zich niet door Noahs woorden overtuigen maar wanneer hem even later bericht wordt gebracht over het van alle kanten opdringende water, wordt hij bezorgd en neigt hij ertoe zich toch door de boetprofeet te laten gezeggen. Zelfs denkt hij erover zich van Urania te scheiden. Als deze daarvan hoort, gaat ze onmiddellijk in de tegenaanval. In het dan volgende gesprek neemt Achiman aanvankelijk Noahs argumentatie over: inderdaad, wij hebben jullie vrouwen veel te lang als slaaf gevolgd. Jullie hebben ons door je wellust geboeid en jullie prachtliefvendheid heeft ons tot roof en geweld gebracht. Maar dan herinnert Urania hem aan hun eerste liefdesgeluk en aan het feit dat zij juist op deze dag hun bruiloftsfeest opnieuw zouden vieren waarbij ze hun ‘minnegloed’ aan iedereen zouden tonen. En op het moment dat ze hem daarmee weer in haar ban heeft gebracht, stuurt ze hem honend weg:

Ga hene, berg uw lijf in Noahs beestenkist.
(vs. 898)

Zoals eerder Adam, bezwijkt nu ook Achiman voor dit argument. Hij vernedert zich voor Urania, smeekt haar om vergiffenis en wordt ten slotte weer in genade aangenomen.

Noahs poging om Achiman te overtuigen, is daarmee dus mislukt. Hij krijgt een tweede kans om het met Urania te proberen, maar bij haar heeft hij

zo mogelijk nog minder succes. Ze vertoont geen spoor van twijfel of onzekerheid. Vergeleken met *Adam in ballingschap* zien we hier een omgekeerde parallellie. In het eerdere stuk zijn de duivels de aanvallers. Ze halen eerst Eva over en daarna valt ook Adam. In *Noah* is de rechtvaardige de ‘aanvaller’: eerst mislukt zijn poging tot bekering bij de man, zij het op het nippertje, dan bij de vrouw. De vrouw ‘valt’ dus als eerste in *Adam in ballingschap* en ze blijkt vervolgens in *Noah* het minst bekeerbaar. Pas helemaal aan het eind van dat stuk, onder directe doodsdreiging, tonen de hoofdrolspelers berouw, maar voor hun aardse leven is het dan te laat, al wordt door een engel nog uitzicht op verlossing uit de helse overmacht opengehouden.

Ook al lijkt Achiman, zoals gezegd, in zijn aarzeling nog het meest op een aristotelische hoofdpersoon, in feite mag hij zo toch niet heten. Hij is niet iemand die om min of meer begrijpelijke redenen een foute beslissing neemt, maar een personage dat volop geniet van zijn egoïstische vrolijke leven. Even aarzelt hij, maar meteen bezwijkt hij weer voor (hedonistische) argumenten. Het gaat in *Noah* dus niet zozeer om peripetie en agnitio, maar om een scherpe tegenstelling tussen de ‘rechtvaardige’ mens en de ongeremde lustzoekers. Die laatsten demonstreren als het ware wat het natuurlijke gevolg van de zondeval is en wat een leven zonder God en gebod inhoudt.

De derde hoofdrolspeler, Noah, is de godvrezende mens bij uitstek. Zoals ook al in het fragment uit *Wijsheid* werd aangegeven, is zo iemand een buitenstaander: ‘Zijn levenswijze is niet die van de anderen en zijn gedragingen zijn zonderling’ (2:15). Noah ziet eruit en gedraagt zich als een oudtestamentisch profeet. Hij lijkt met zijn kemelsharen mantel op de boeteprofeet Elia en Johannes de Doper. Hij is een asceet die verblijf houdt in een spelonk. Zelfs het grootste deel van de nacht besteedt hij aan voorbede voor de mensen. Als een heilige vertoont hij levitatieverschijnselen en net als de heiligen draagt hij een halo om het hoofd (vs. 276-278). Hij lijdt aan de onbekeerlijkheid van het mensdom. Maar mensen houden niet van buitenstaanders en het woord dat vaak voor Noah wordt gebruikt is ‘suffer’. Men vindt zijn gedrag afstotelijk: hij wast zich niet, zit met een schapenvacht omgeslagen, raast en buldert - de man is te gek om los te lopen (vs. 306-318). Al weigert men de oude man te geloven, toch is men aan het hof bang voor hem: ook een dwaas heeft op zijn manier macht. Ondanks alles is men onder de indruk van wat hij doet en zegt.

Zo is Noah de onaangepaste buitenstaander bij uitstek, die nu juist vanuit die onafhankelijke positie kan denken en zeggen wat hij wil. Als iedereen genot zoekt, waarschuwt hij. Als niemand aan gevaar denkt, dreigt hij met de ondergang.

Als ‘rechtvaardige’ krijgt Noah in het stuk veel tekst. Hij preekt, hij debatteert en hij discussieert met buitenstaanders maar ook met zijn gezinsleden.

Daarentegen vervult zijn vrouw slechts een kleine bijrol, zonder eigen tekst.

Er worden alleen enkele dingen over haar verteld: als Noah zoals meestal in afzondering verkeert, gaat ze hem om de zeven dagen ‘genaken’ en dan nog alleen ‘op 's mans behagen’ (vs. 269-270). Als dit ‘genaken’ erotisch geduid moet worden, dan wordt dus gesuggereerd dat Noah en zijn vrouw een bijzonder matig seksleven kenden, dit in tegenstelling tot de hele hen omgevende wereld. Als hij preekt wordt er gezegd: ‘De zedige eega zet zich neder, voor zijn voeten’ (vs. 369). In al die onderworpenheid, bescheidenheid en kuisheid is ze het tegenbeeld van de dwingerige, op de voorgrond tredende en losbandige Urania en daarmee heeft deze ongenoemde een exemplarische betekenis. Net als Noah is ze de verbeelding van de compromisloze gelovige, de verpersoonlijking van de bijbelse opdracht: ‘Gij geheel anders’ (Efez. 4:19).

Bij de andere personages is nog het meest opvallend de rol van Noahs zoon Cham. Al eerder was in een gesprek tussen Achiman en de ‘bouwmeester’ aangegeven dat deze Cham niet helemaal de ideale zoon is: hij gehoorzaamt Noah wel, maar met tegenzin. Hij lijkt ook wel een soort Kaïn die in staat zou zijn tot broedermoord als Noah hem niet onder de duim hield. In het vierde bedrijf voert de jongeman een gesprek met zijn vader. Hij blijkt dan zojuist een ontmoeting met Urania gehad te hebben, waar Noah ontstemd op reageert. Hij geeft Cham opdracht de ark nu binnen te gaan, maar die heeft er bepaald geen zin in zomaar ‘in een beestenstal te kruipen’ (vs. 1180) - het lijkt een echo van Urania's aandoening van de ark als een ‘beestenkist’. Het lijkt hem er vies en saai en in een baantje als dierenoppasser ziet hij al helemaal niets. Na enig gekibbel gaat Cham wat serieuzer op de zaak in. Hij vindt dat zijn vader God voorstelt als een scherprechter die niets liever doet dan zonden tellen en die bestraffen. Waarom dreigt Hij met zo'n straf die de hele wereld zal verdelgen? Is God soms een vrouw die gauw geïrriteerd is? Heeft Hij last van berouw dat Hij de wereld heeft geschapen? Noah reageert ontzet en grijpt de gelegenheid aan om uiteen te zetten dat mensen nu eenmaal niet anders dan in mensentaal over God kunnen spreken en dat woorden als naijver of toorn en wraakzucht niet adequaat op God kunnen worden toegepast. Het is volstrekt rechtvaardig dat God een eind aan het voortwoekerende kwaad wil maken.

Cham buigt voor deze hogere wijsheid en belooft zijn vader verder te gehoorzamen. Noah maakt dan nog de opmerking dat Urania blijkbaar geprobeerd heeft via Cham tweedracht in het gezin te zaaien. God zij dank, is dat niet gelukt.

Door verschillende onderzoekers is opgemerkt dat dit tweegesprek slechts los met de hoofdhandeling verbonden is. Soms is verondersteld dat deze passage nog een rest is van een eerdere versie waarin Cham verliefd zou zijn geweest op Urania. Bewijzen hiervoor zijn echter niet te leveren. Wanneer we uitgaan van de bestaande tekst, dan lijkt het voor de hand te liggen dat Vondel hier al even vooruitgreep op een later bijbelverhaal waarin Cham zich tegen-

over zijn - dan ook al niet helemaal vlekkeloze vader - schandelijk gedraagt (Gen. 9:18-26). De zondvloed wast de wereld maar tijdelijk schoon. Ironisch genoeg worden in de ark de zondaars van de toekomst gered.

De eenheden

Vondels behandeling van de eenheden van plaats en tijd geeft weinig bijzonders te zien. De eenheid van plaats is dit keer strak aangehouden: de hele handeling vindt plaats in de Kaukasus op de vlakte voor de Reuzenburg, het wat hoger gelegen paleis van de vorsten. Het treurspel speelt zich op één dag af, de dag voordat de zondvloed werkelijk losbarst, maar ook de dag waarop de eerste tekenen ervan al kenbaar zijn geworden. Dat maakt het waarschijnlijk dat alle discussies zich nog eens samenvattend op die dag afspelen. De zondvloed zelf kon dus niet vertoond worden - dat zou toneeltechnisch ook wel onmogelijk zijn - maar dat wordt opgevangen doordat Noah het verhaal ervan al vertelt, in een soort profetisch bodebericht.

De eenheid van handeling draait om de staatverandering, ook al heeft die intrinsiek niet zoveel gewicht. Opnieuw heeft Vondel een uiterste tegenstelling gecreëerd tussen het uitgangspunt van de situatie (het begin van een losbandig bruiloftsfeest) en het eind, de naderende ondergang van de mensheid, verbeeld door Achiman en Urania die tevergeefs toegang vragen tot de ark. De centrale vraag waar het om gaat is: zullen de vorsten zich door Noah laten overtuigen. Zoals hierboven al aangegeven, levert die vraag weinig spanning op. De personages zijn daarvoor te zeer aan het kwade gebonden. Onafwendbaar komt het einde.

Natuur, rede en genade

In *Adam in ballingschap* had Vondel opvallend genoeg juist aan Eva het verlangen naar kennis en wijsheid toegeschreven. Nu, in *Noah*, laat hij de filosofische onderbouwing van de libertijnse levenshouding vooral aan Urania over. Er is, gezien de afloop, alle reden aan te nemen dat hij dergelijk filosoferen nu juist niet bij vrouwen vindt passen.

Achiman gebruikte zonder veel reflectie de argumenten zoals verwoord in het bijbelboek Wijsheid. Het leven is kort, geniet er maar van. Maar als Urania aan het woord komt, bouwt ze een heel betoog op met gebruikmaking van het woord 'natuur'. Wanneer Achiman tegenover haar zijn bezorgdheid uit over het wassende water, legt Urania uit dat de natuur nu eenmaal haar gang gaat:

Natuur regeert het al. Deez' stuurvrouw zit aan't stuur.
(vs. 793)

En ze licht dat toe met een aantal natuurverschijnselen. Men moet die bestuderen en niet als het onwetende volk onmiddellijk in paniek raken door meteoren of vreemdgevormde wolken. Zo is ook de beweging van het water natuurlijk bepaald.

Fijntjes verschuift ze dan, met een beroep op de lessen van Achiman zelf, de teneur van haar betoog. Hij heeft haar toch geleerd zich 'gehoorzaam [aan natuur] te onderwerpen' en 'de dertle tochten wijs in [te] volgen met een lust. Zo voelde 't lijf geen smart, zo bleef de geest gerust.' (vs. 816-818)

Met dat natuurargument verdedigt ze bijvoorbeeld ook, om Achiman gerust te stellen, veelwijverij. Dat doet de haan ook, 'natuurlijk, zonder smet' (vs. 830). Zo betoont Urania zich een ijverig leerling van Epicurus die graag de levensregel van de meester 'sequere naturam', volg de natuur, aanprijst. Ze gaat daarbij in haar interpretaties wel heel ver. Zo had Seneca er bij zijn visie op het volgen van de natuur al op gewezen dat de natuur van de mens volmakter is dan die van het dier omdat het dier nu eenmaal niet het streven naar het goede kent - en ook dat is volgens Seneca 'volgen van de natuur'. Voor een mens betekent die maxime niet ongeremd zijn lusten volgen, maar juist zonder excessen leven.

Overigens had ook Achiman zich al eens op de natuur beroepen:

Natuur schiep niet vergeefs: zij leerde een vrouw gebruiken.
(vs. 430)

In zijn antwoord op deze utilitair-egoïstische benadering begint Noah meteen met het woord 'God'. Inderdaad gaat het Vondel bij dit gebruik van 'natuur' om de oppositie tegen de Schepper-God. Niet 'Natuur' regeert het al, maar aan God komt die macht toe. Niet 'Natuur' heeft het laatste woord, maar wat God wil. Daarom kan het beroep van Urania en Achiman op de natuur ook niet geldig zijn.

Tegenover zijn *natuurlijke* neigingen moet de mens de unieke gave inzetten die God hem heeft geschonken en die hem onderscheidt van de andere schepselen, namelijk de *rede*. Dat zegt bijvoorbeeld de rei van engelen die het beklaagt dat God de mens wel de rede geschonken heeft maar dat hij die niet gebruikt (vs. 173-176). Hetzelfde staat in de rei na het tweede bedrijf. De ondeugd weigert te buigen voor de 'rede'. Noah bezigt hetzelfde argument: de mens verwaarloost zijn redelijke ziel, ja zelfs God, wanneer hij zich door zijn zinnelijkheid laat meeslepen (vs. 958-959).

Juist omdat de mens over die rede beschikt en daarmee ook over de vrije wil - dat gouden 'handvest' -, kan hem zijn schuld aangerekend worden. Daar laat Vondel Noah met zijn zonen nog even over discussiëren voordat ze de ark

binnengaan (vs. 1352-1361). Op deze manier komen theologische punten die ook al in *Adam in ballingschap* ter sprake waren geweest in een andere context opnieuw aan de orde.

Hetzelfde geldt voor het begrip ‘genade’. Als Adam en Eva in *Lucifer* uit het paradijs verdreven zijn, is er toch nog toekomst voor de mensheid. De rei belooft - en dat zijn de laatste woorden van de tragedie - dat de Verlosser eens het mensdom van Adams erfschuld zal verlossen. Het slot van *Adam in ballingschap* biedt minder uitzicht, maar zelfs daar wordt, bijna terloops, toch gezegd dat God het recht beneden de genade plaatst (vs. 1677). Desondanks eindigt het stuk met de verbanning. In *Noah* is er zelfs voor de grootste zondaars, inclusief de door en door slechte Urania, nog uitzicht op Gods genade en verlossing uit de kerker van de dood, het vagevuur, wanneer ze zich voor hun dood bekeren. De laatste regel van de tragedie luidt:

Zo ga uw heilgenade uw wonderdaën te boven. (vs. 1585)

Ontvangst door tijdgenoten

Er zijn geen openbare commentaren van tijdgenoten op *Noah* bekend. Die reacties hadden ook alleen van lezers, niet van toeschouwers kunnen komen, want het stuk is niet opgevoerd. Vondels tijd voor het toneel was voorbij. Het stuk gaf qua thematiek na *Adam in ballingschap* ook weinig nieuws te zien. Meynarda Verboom had haar kritiek met nog meer recht kunnen herhalen: met behulp van puur verzonnen gegevens heeft Vondel de schuld van de menselijke zondigheid vooral aan de vrouwen gegeven. Een veel latere lezeres uit de negentiende eeuw - anoniem optredend in de verhandeling over Vondels vrouwenkarakters van A.S. Kok - maakt vanuit dat perspectief bezwaar tegen de volstrekt eenzijdige karaktertekening van Urania.

Wel heeft Vondel een brief ontvangen van zijn collega-dichter Joachim Oudaen. Die brief is helaas niet overgeleverd, behalve enkele passages eruit die David van Hoogstraten in zijn korte biografie van Oudaen min of meer vrij citeert. Oudaen begint met grote kritiek te leveren op de ‘wanschepsels van de windbuil Jan Vos’ waar Vondel zo gunstig bij afsteekt.

Temeer werd Oudaens drift gaande omdat tegelijk in de wereld kwam de *Noah* van Vondel, een treurspel dat hij zo zielroerend en krachtig vond dat hij getuigde daardoor als buiten zichzelf getrokken te worden [...] Hij bespeurde in dit edel stuk een onnavolgbare natuurlijkheid en bewegelijkheid der hartstochten; de toepassing der personages eigenlijk gevormd; de sieraden ook zo aangeboren en onopgesmukt en den schik der dingen in

alles zo ongezoekt op elkander slaande, dat hij niet zien kon wat er zonder zo welgeschapen lichaam te wanscheppen, aan zou kunnen veranderd of bijgedaan worden.

Het verhinderde hem niet toch met een enkel punt van kritiek te komen. Zo heeft Oudaen zich er kennelijk over verbaasd dat Vondel Noah de zoon laat zijn van dezelfde Lamech die twee vrouwen tegelijk had. Ook het gebruik van enkele klassieke namen stoort hem.

De antwoordbrief van de bijna tachtigjarige Vondel is bewaard gebleven. Na de woorden van lof bescheiden afgewimpeld te hebben, gaat hij op de detailkritiek in. Wat die Lamech betreft, Vondel geeft als antwoord dat ‘verscheiden treffelijke godgeleerden’ de Lamech uit Genesis 4 (vs. 23) en 5 (vs. 28) als identiek hebben beschouwd - W.A.P. Smit heeft die theologen overigens niet terug kunnen vinden. Aan Buchanan, zo gaat hij verder, heeft hij de vrijheid ontleend om in dit Hebreeuwse oerverhaal personages een Griekse naam te geven, - bedoeld zijn Apollion en Urania: Apollo werd wel als ‘verderver’ weergegeven en Urania heeft Vondel van de bijbelse landstreek Ur afgeleid. De brief eindigt met een kleine uiteenzetting over het dogmatische geschil tussen de vrijzinnige Oudaen en hemzelf betreffende Christus. Maar op zijn leeftijd is hij hiermee minder bezig dan met de voorbereiding op de dood, in het vertrouwen dat God hem zal behouden.

Het proza bij de tragedies

De tragedies worden alledrie voorafgegaan door soms uitgebreid voorwerk in proza. In *Lucifer* en *Adam in ballingschap* bestaat dat uit een Opdracht en een Berecht, in *Noah* zijn in de Opdracht ook elementen van een Berecht opgenomen.

In een Opdracht of dedicatie draagt een dichter zijn werk op aan een hooggeplaatst personage, met de bedoeling van hem een zekere protectie te krijgen of ook wel een vorm van beloning. De Opdracht voor *Lucifer* is wel het hoogst gegrepen, gericht als ze is tot de Duitse keizer, in Vondels idealiserende ogen te beschouwen als Gods stadhouder op aarde, die van *Adam in ballingschap* is gericht tot de regenten van liefdadige instellingen in Amsterdam die deelden in de opbrengst van de schouwburg en dus als voorstanders van het toneel konden gelden, *Noah* ten slotte is opgedragen aan een aanzienlijke Amsterdammer en katholieke geloofsgenoot van de dichter.

Zo'n Opdracht dient uiteraard de adressaat gunstig te stemmen en de dichter streeft daarom ook naar een zeer hoog artistiek niveau. Zo begint hij bijvoorbeeld, naar klassiek model, met een lange, kunstige zin. De eerste zin

van de Opdracht aan de keizer van *Lucifer* bijvoorbeeld bestaat uit een breedvoerige volzin, met een dubbele vergelijking, doormidden gedeeld met een tegenstelling. De kernwoorden zijn ‘mogendheid’ en ‘majesteit’, zowel van toepassing op God als op de aardse machthebber, maar ook woorden als ‘begenadigen’ en ‘gewaardigen’ die uitdrukken dat deze verheven heersers nederige smekelingen bij hun troon toelaten.

En daarmee is een toon gezet. Bij zulk artistiek hoogwaardig proza behoort vanzelfsprekend ook dat men enig geleerdheidsvertoon te berde brengt, in de vorm van citaten of verwijzingen naar belangrijke auteurs. De loftrumpet wordt gestoken voor de adressaat en in enkele woorden wordt ook aangegeven waarom het aangeboden toneelstuk nu juist zo goed bij de ontvanger past.

De Berechten zijn niet tot een bepaald persoon gericht, maar tot de geïnteresseerde lezers in het algemeen, door Vondel beschouwd als welwillende bondgenoten. Het zijn essays waarin de dichter uiteenzet wat de bedoelingen van zijn tragedie waren, welke moeilijkheden hij bij de opzet heeft moeten overwinnen, waar inhoudelijke problemen lagen en waarin hij soms ook een verdediging van zijn werkwijze geeft. Om zijn doel te bereiken hanteert de schrijver een vloed aan argumenten en een grote hoeveelheid autoriteiten om zijn woorden kracht bij te zetten. Het gaat daarbij niet om een strak wetenschappelijk betoog maar om retorische overtuigingskracht.

Vondels proza kent geen voetnoten. Ook dat heeft tot gevolg dat de lezer gemakkelijk meegesleept wordt en nauwelijks de gelegenheid krijgt bijgedachten of kleine zijsporen van het hoofdbetoog te onderscheiden. Zo zouden wij tegenwoordig de uitweiding in het voorbericht van *Lucifer* over de natuurkundige kennis die onder de schors van de fabel van de reuzenstrijd verborgen zit en die in het betoog geen enkele functie vervult, als wetenswaardigheid in een voetnoot plaatsen. In datzelfde Berecht komt een passage voor waarin Vondel, ter verdediging van het toneel, allerlei bijbelse en christelijke schrijvers opsomt die toneelspelen over bijbelse onderwerpen hebben gemaakt. Dan valt ook de naam van Richard Baker, een protestantse Engelsman die een korte meditatie over de val van de engelen heeft geschreven. Geen toneelstuk dus en dus ook zonder bewijskracht hier. In een moderne tekst zou dat een voetnoot geworden zijn, ongeveer als volgt: ‘Overigens, ook een moderne protestantse godgeleerde is al heel breedvoerig met het interpreteren en overdenken van het onderwerp van mijn toneelstuk bezig geweest. Daar ging het wel niet om toneel maar om proza, maar ook hij ging soms ver buiten de strikte bijbelse gegevens.’

Ook het feit dat de teksten vaak niet in alinea's zijn ingedeeld, heeft het effect dat de lezer eerder wordt meegenomen door de stroom van argumenten en autoriteiten dan dat hij die kritisch bekijkt. Vondel glijdt soepel van het een naar het ander en het is kennelijk de bedoeling dat de lezer zich laat meevoeren. Ook dat leidt af van het feit dat de bewijsvoering soms strikt genomen niet

klopt en soms ook op minder belangrijke punten geconcentreerd is. De lezer zal niet alles op een goudschaal willen wegen, temeer omdat, in de woorden van het Berecht voor *Lucifer*, de essays gericht zijn tot medestanders, immers ‘de kunstgenoten en begunstigers der toneelspeelen.’ Die hoeven eigenlijk niet overtuigd te worden maar hebben alleen ad hoc wat steun en uitleg nodig. Voor zulke lezers is het voldoende als ze ervan doordrongen zijn geraakt dat wat de dichter gaat bieden alleszins respectabel, theologisch verantwoord en zelfs vroom is.

Het berecht van *Lucifer*

In dit voorbericht behandelt Vondel een aantal kwesties.

Wat betreft de stof - die hij als volstrekt subliem beschouwt - zet Vondel zich af tegen vergelijkbare verhalen uit de klassieke oudheid: nee, het gaat hier niet om het verhaal van koning Salmoneus die het waagde Jupiter uit te dagen en evenmin om de strijd van de reuzen die probeerden vanaf de aarde de hemel te bereiken. Onder die verhalen gaan, zo merkt hij op, overigens wel goede lessen schuil: het gevaar van ‘roekeloze verwaandheid’ tegen de goddelijke macht en ook wel een natuurkundige les: een verklaring van vulkaanuitbarstingen. Hier echter gaat het om een door de bijbel als waarheid aangeboden verhaal: de val van de opperengel Lucifer. En daarop volgen dan de bewijsplaatsen uit het Oude en Nieuwe Testament. Deze bewijsvoering was nodig omdat er mensen zijn die deze val in twijfel trekken. Daarmee keren ze zich niet alleen tegen de bijbel maar ook tegen oude christelijke schrijvers als de kerkvaders Cyprianus en Gregorius en de twaalfde-eeuwse theoloog Bernard van Clairvaux. Deze en andere namen en bewijsplaatsen heeft Vondel kunnen terugvinden in het boek van de Franse jezuïet Dionysius Petavius (1583-1652) over de engelen.

Die gezaghebbende godgeleerden verklaarden Lucifers val uit twee eigenschappen: nijdigheid, afgunst, en hovaardij, trots. Dat brengt Vondel op een tweede punt. Die twee zonden heeft hij uitgebeeld als dieren voor Lucifers wagen, namelijk als een leeuw en een draak. Dat is een symbolische uitbeelding en Vondel verdedigt die door erop te wijzen dat er ook in de bijbel een zekere relatie wordt aangegeven tussen helse geesten en dieren.

Het lijkt een zwaar aangezette verdediging voor het optreden van deze twee dieren (die niet op het toneel te zien zijn maar alleen beschreven worden) maar Vondel gebruikt dit betrekkelijk kleine voorbeeld voor een algemener punt: de vrijheid om fantasie in poëzie ruimte te geven, een vrijheid die hij hard nodig had voor dit toneelstuk dat - in weerwil van de aangehaalde bijbelplaatsen - toch in hoge mate op dichterlijke verbeelding rust. Om eventuele kritiek nog verder voor te zijn, voegt hij er dan ook ijlings aan toe dat hij in het alge-

meen onderschrijft dat ‘heilige stof’ de toneeldichter meer bindt dan wereldse verhalen en op dit punt durft hij zelfs een kanttekening te plaatsen bij een uitspraak van Horatius die een ongeclausuleerd pleidooi voor dichterlijke vrijheid had gevoerd.

Deze dichterlijke vrijheid voert hem nu ook op theologisch terrein. In zijn drama heeft hij het geheim van de menswording van Christus al enigszins aan de engelen duidelijk laten worden om hun jaloezie te prikkelen. Vondel moet toegeven dat de meeste theologen dit niet geloofden - het wordt ook door geen enkele bijbels gegeven gesteund - maar omdat er toch ook godgeleerden waren die dit wel meenden, kon hij het idee als dichter toch gebruiken. Maar dat hij zich op autoriteiten kon beroepen was belangrijk voor hem omdat het hem beschermt tegen het verwijt dat hij maar naar eigen inzichten met de bijbelse gegevens omspringt.

De argumentering listig enigszins verschuivend beroept Vondel zich vervolgens op Paulus, die in zijn brief aan de Hebreeëen een uitvoerige passage had gewijd aan de positie van de Zoon Gods die ver boven de engelen staat. Daarmee lijkt hij zijn positie door een wel zeer krachtige autoriteit versterkt te hebben maar in feite gaat het bij Paulus in het geheel niet om de eventuele afgunst of hovaardij van de engelen.

En nu hij dan toch een belangrijk bijbels punt besproken heeft, grijpt hij de gelegenheid aan om een algeheel pleidooi voor het gebruik van bijbelstof op het toneel te houden. Eerst wijst hij erop dat mensen nu eenmaal niet allemaal hetzelfde mooi vinden en dat alle kunsten voor- en tegenstanders hebben. Een tweede argument is dat al heel vroeg christenschrijvers bijbelse tragedies hebben geschreven. Trouwens, ook de protestant Richard Baker had zelfs onlangs nog uitvoerig geschreven over de val der engelen - dat was overigens geen toneelstuk maar proza. In zijn lust om zijn critici - die hij vooral onder de predikanten zocht - een hak te zetten door nu juist met een moderne protestantse theoloog voor de dag te komen, glijdt Vondel hier even van zijn betoog weg. Het derde argument gaat over het toneel in het algemeen. Vondel kan er niet omheen dat de vroege christelijke leidslieden grote bezwaren tegen het toneel hadden. Maar, zo legt hij uit, dat moet men in de tijd zien. Het toneel stond in die eerste eeuwen nog in dienst van de heidense afgoderij. Bovendien ging het er soms nogal zedeloos toe. Dat is nu voorbij: in heel Europa zijn geen afgoden meer te vinden. Maar nu even afgezien van die excessen: stichtelijke en vermakelijke spelen hadden en hebben hun nut. Ze kanaliseren emoties, ze bieden levenslessen, ze zijn een goede oefening voor scholieren in taal en tucht en goede zeden. Ja, mensen kunnen door hartroerende toneelteksten zelfs tegen hun wil op het rechte pad gebracht worden. Dat laatste wordt bewezen door de toneelspelers Genesisius en Ardaleo. Die parodieerden op het toneel de christelijke waarheden maar werden door de waarheid van wat ze bespotten zo ge-

troffen dat ze bekeerd werden. De pointe is hier dus kennelijk dat hun tekst in feite de waarheid bevatte en alleen door de spottende voordracht de lachlust zou moeten opwekken - maar de toneeltekst bleek sterker. En vanuit deze specifieke leerzame en stichtelijke toneeltekst komt Vondel weer soepel op toneelteksten in het algemeen die vol zitten met 'pit van wijsheid' meer dan 'laffe redenen, uren lang in den wind gestrooid en eer verdrietig dan leerzaam'. Had ds. Leupenius die hier kritiek op de gereformeerde preken achter zag, daarmee geen gelijk? Een volgend argument is van wat minder gewicht. Je mag, zo zei men in Nederland, de bijbelstof toch niet als 'spel' zien. Geduldig legt Vondel uit: ja, dat kan je zo denken in het Nederlands, door het woord *toneelspel*. Maar voor het Grieks gaat dat al helemaal niet op en dan legt hij de etymologie van 'tragoedia' uit - daar komt geen 'spel' in voor. En alsof dat niet genoeg is, benadert hij het vervolgens ook nog van de omgekeerde Nederlandse kant: hoeveel woorden zijn daar niet met 'spel' erin die toch niets lichtzinnigs hebben? En natuurlijk vindt hij het fijn dat hij dan verschillende woorden kan noemen die nu juist in de protestantse eredienst een belangrijke rol spelen, zoals orgelspel, en het spel van tien snaren in de psalmen.

Het wordt tijd voor de conclusie. Wie dit 'onderscheid' goed vat, zal inzien dat je het misbruik van het toneel kunt gispn en tegelijk het goed gebruik kunt prijzen. Welk 'onderscheid'? In de directe lijn van het betoog zou dat moeten zijn het verschil tussen een woord 'spel' en de gebruikswaarde daarvan in verschillende contexten. In de grote lijn van het betoog gaat het eerder om het verschil tussen 'goed gebruik' en 'misbruik'. Daarop komt het betoog dan ook uit. Dat zijn, Vondels, aanpak tot het 'goede gebruik' hoort, heeft hij aangetoond in de verschillende onderdelen van zijn betoog waarin hij specifieke kritiekpunten heeft weerlegd.

De opdracht van *Adam in ballingschap*

Vondel wijdt zijn treurspel aan de regenten van twee charitatieve Amsterdamse instellingen. Die waren voor hun inkomsten afhankelijk van de opbrengsten van de schouwburg. Uiteraard waren ze daarom voorstanders van het toneel, en naar Vondel hoopvol veronderstelt, dus ook van goed toneel. Ook in de zeventiende eeuw werd al fel gediscussieerd over de vraag of het toneel nu de grote massa moet dienen, dan wel een kleine groep fijnproevers. Dat de regenten vaak vanwege financiële redenen op het eerste uitkwamen, hoeft geen verbazing te wekken.

Vondel probeert in deze Opdracht zijn tragedie zo aantrekkelijk mogelijk voor te stellen. Voor dit stuk is nu werkelijk een oerklassiek decor nodig, een overschaduwde ruimte, zoals het Griekse woord 'scène' betekent en zoals Von-

del zich de setting voorstelt waarin de oudste Griekse toneelvoorstellingen zich afspeelden. Hij struikelt bijna over de vele geleerde en leerzame gegevens die hij tegelijk wil verschaffen. Tragedie ('bokkenspel') heeft te maken met de bok die als prijs werd gegeven bij toneelwedstrijden; het schimpende satirische spel, door hem ook in verband gebracht met de landelijke obscene saters, is nu afgeschaft; het woord toneel heeft met 'tonen' te maken en niet, zoals sommigen denken, met 'tonnen'.

En als hij dan eerst de lezers even in de klassieke sfeer heeft gebracht, gaat hij ze daarna snel corrigeren: nee, het zal geen klassiek decor worden met allerlei gevaarlijke personages maar men zal het bijbelse paradijs voor ogen gevoerd krijgen, een door God zelf geplante lusthof. Mooier kan niet. En we zullen de volmaakte mensen Adam en Eva te zien krijgen, in prachtig zuiver wit gekleed (dat wordt in het Berecht nader toegelicht). En, toppunt van schoonheid, er zal een hemelse dans worden uitgevoerd. Maar het gaat wél om een tragedie en de duivel zal zich in de gedaante van een slang in de paradijsvreugde mengen. Daar past een bekend klassiek citaat bij, uit Vergilius: 'Jongens, vlucht hiervandaan - een slang houdt zich in het gras verborgen' (*Ecloga* III, vs. 93). Dan verandert de grootste vreugde in de diepste smart. Dat verhaal nu gaat hij, naar het voorbeeld van Hugo de Groot, op de planken brengen. Moge het publiek er enthousiast op reageren. Dan zijn ook de regenten tevreden.

Het berecht van *Adam in ballingschap*

In dit Berecht geeft Vondel een uiteenzetting van de theologische en antropologische basis waarop zijn toneelstuk berust. In enkele min of meer zijdelingse opmerkingen legt hij ook een verband tussen zijn tragedie en het drama van de val van de eerste mens.

Het essay opent met een breedopgezette vergelijking, in één lange, doorgeconstrueerde zin neergelegd. Een schilderij, met een belangrijk onderwerp en in alle onderdelen perfect uitgevoerd, wekt blijvend de diepgaande bewondering van de toeschouwers op. Datzelfde geldt voor de leer van de kerk, gegarandeerd door de Heilige Geest, waarin gedachten over de belangrijkste onderwerpen zijn neergelegd, gedurende eeuwen doordacht en in een prachtig geheel samengevoegd - dit expliciteert Vondel niet maar het volgt uit de metafoor.

In het eerste deel van zijn betoog volgt Vondel de scholastieke uiteenzettingen van de geleerde kardinaal Bellarminus (1542-1621) op de voet, verderop als het leven van de mens in het paradijs wordt behandeld, steunt hij op de door hem vaker als bron gebruikte Jacobus Salianus die een geschiedboek over het Oude Testament had geschreven. Allereerst wordt de dubbele natuur van de mens uitgelegd, die bestaat uit lichaam en geest. Wat betreft zijn lichamelijke

kant heeft hij veel met de dieren gemeen, en het is dat aspect dat hem drijft tot lichamelijke genoegens. Zijn geestelijke kant verbindt hem nu juist met de engelen en als zodanig sturen zijn verstand en zijn wil hem naar geestelijk en intellectueel geluk. Deze dubbele natuur kan tot innerlijke conflicten leiden: hoe moet de mens zich op de juiste manier gedragen wanneer de beide neigingen elkaar bestrijden.

Om dat probleem op te lossen heeft de Voorzienigheid de mens de bovennatuurlijke - dat wil zeggen: boven de natuur van de mens uitgaande - gave van de 'Erfrechtvaardigheid' geschonken, een soort gouden teugel waarmee de geest het lichaam in bedwang kan houden. Voorwaarde is dan wel dat de geest zich niet tegen de goddelijke wil verzet. Op zichzelf heeft de geest die mogelijkheid wel: de vrije wil. Dus: Adam werd volmaakt, 'volkomen', geschapen. De 'Erfrechtvaardigheid' hood hem de mogelijkheid volmaakt te blijven maar hij was niet onvatbaar voor de mogelijkheid te zondigen. Een aantal bijbelplaatsen ondersteunt deze visie: vanwege zijn volmaaktheid bij de schepping is de mens een bewonderenswaardig schepsel Gods. Vondel volgt hierbij de Vulgaattekst. Moderne vertalingen laten soms een andere lezing zien.

Een belangrijke tekst was voor Vondel Ecclesiasticus (een van de deuterocanonieke bijbelboeken) 17:1-2 waar staat: 'God schiep de mens van aarde en *bekleedde* hem met deugd.' Dat 'kleed van deugd' slaat op de bovennatuurlijke gave van de Erfrechtvaardigheid. Daarop volgt een kleine uitweiding (die men in een moderne tekst in een voetnoot zou plaatsen) over het begin van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (Lucas 10:30) waar verteld wordt over een man die door bandieten werd overvallen, van zijn kleren beroofd en daarna uitgeplunderd. Dat verbeeldt, aldus Vondel, wat er met de mens is gebeurd. Toen hij door de duivelse vijand werd overvallen, werd hij van zijn bovennatuurlijke gave, het kleed der rechtvaardigheid, beroofd en vervolgens vol wonden geslagen: zonde en de gevolgen daarvan. Verschillende kerkvaders worden vervolgens geciteerd die het steeds hebben over een *kleed* van deugd. Vele plaatsen uit het boek Openbaring waar over witte klederen gesproken wordt, vullen het gezegde nog aan. Dat loste - en daar ging het Vondel hier in feite om - een theatermoeilijkheid op: Adam en Eva waren naakt in het paradijs, maar desondanks toch met zo'n deugdenkleed bedekt. Dat maakte het Vondel mogelijk zijn personages met witte klederen te laten optreden. Zo leidden Adam en Eva een gelukzalig leven. Lichaam en ziel waren in het juiste evenwicht. Ze hadden een direct contact met God en de engelen.

Maar dan. Zoals zelfs de engelen in de hemel niet tevreden waren met hun lot en in opstand kwamen, zo ging het op aarde. Met duivelse list werden de mensen ertoe overgehaald het goddelijke gebod te overtreden. Daarmee verloren ze de bovennatuurlijke gave van de volmaaktheid, het kleed der deugd werd afgescheurd en ze zagen beschaamd hun naaktheid. Dat was, zegt Von-

del, het moment van de ‘herkentenis’, de agnitio van het klassieke treurspel, het plotselinge inzicht in de feitelijke treurige situatie. En op die agnitio volgt dan ook meteen de ‘overgang’, de peripeteia, de kanteling van de gebeurtenissen waarbij op het hoogste geluk het diepste ongeluk volgt.

In Adam zijn alle mensen gevallen en daarmee moeten ook alle mensen ‘het kleed der erfrechtvaardigheid’ missen. De gouden teugel om het conflict tussen ziel en lichaam op te lossen, ontbreekt. De mens wordt niet meer gedomineerd door de bovennatuurlijke erfrechtvaardigheid maar door erfzonde en erfschuld. En daarmee doet ook de dood zijn intree.

Ten slotte behandelt Vondel nu nog enkele inzichten van zijn geleerde, door hem zo bewonderde vriend Vossius die een verhandeling had geschreven over de gevaarlijke vijfde-eeuwse ketter Pelagius. Deze had het leerstuk van de erfzonde afgewezen. Hij meende dat iedere mens als het ware weer in Adams positie begon, ook volmaakt, maar dat de mensen gingen zondigen omdat ze het voorbeeld van Adam volgden. De dood beschouwde Pelagius dan ook niet als een straf, maar als een natuurlijk gegeven en de kinderdoop wees hij af omdat kinderen nog niet gezondigd hadden. Als de mens zijn natuurlijke gaven maar goed zou gebruiken, dat wil zeggen het juiste inzicht zou volgen dat het verstandig is Gods wetten te gehoorzamen, dan zou niets hem tot zonde dwingen. Kortom, ook zonder de inwerking van Gods genade kan de mens uit vrije wil het goede doen. Dat zijn allemaal denkbeelden die de rechtgelovige katholieke Vondel volstrekt afwijst en waarvan hij wist dat ook zijn calvinistische tegenstanders ze verafschuwden. Hij kon zulke ideeën bovendien voor zijn tragedie ook helemaal niet gebruiken. Immers, als de zondeval eigenlijk geen gevolgen had voor de mensheid, dan was aan zijn drama de kracht ontnomen.

Toch ziet hij in dat zijn bespiegelingen hem misschien wat ver voerden en hij besluit daarom met te zeggen dat hij zich verder niet met deze brandende verschillen zal bezig houden. Hij zal zich houden aan de bekende regel. De ware leer is: wat overal, altijd en door allen wordt geloofd.

De opdracht van *Noah*

Deze Opdracht die tegelijk de functie van een Berecht heeft, handelt over drie punten: de verhouding van *Noah* tot *Lucifer* en *Adam in ballingschap*, de historiciteit van de zondvloed, mede ondersteund door heidense bronnen, en de bedoeling van de tragedie. Het eerste punt is hierboven besproken. Over de historische bronnen die Vondel aanhaalt, merkt Smit op dat het meer om geleerdheidsvertoon dan een bewijskrachtig betoog gaat. Voor het grootste deel komen de genoemde namen uit de *Annales* van de zestiende-eeuwse jezuïet Salianus (al eerder door Vondel als belangrijke bron gebruikt) en de bekende

Joodse oudheden van Flavius Josephus. Ten slotte verklaart Vondel dat zijn tragedie bedoeld is om bij wijze van spiegel voor de toeschouwers, geheel in lijn met de bijbelverhalen, het kwaad afschrikwekkend voor te stellen en te laten zien dat Gods rechtvaardig oordeel vroeg of laat altijd komt.

Verantwoording

De teksten zijn gebaseerd op de zogeheten WB-editie: *De werken van Vondel. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien deelen*. Ed. J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam 1927-1940. De drie tragedies zijn hierin volgens de eerste druk uitgegeven door B.H. Molkenboer O.P. met een zeer deskundig en uitgebreid commentaar.

Lucifer: WBV, p. 601-696 en p. 966-968 (variantenapparaat van de andere bij Vondels leven tot stand gekomen drukken uit 1654 en 1661).

Adam in ballingschap: WB IX, p. 94-170.

Noah: WB IX, p. 391-454.

De teksten zijn met behoud van klank, metrum en rijm overgebracht in de moderne spelling. Vanwege de klank ben ik vrij conservatief geweest als het om klinkerherschelling ging. Vondels rijke taal speelt graag met assonanties en al is niet altijd duidelijk of een klankovereenkomst werkelijk bedoeld is, de mogelijkheid ertoe moet men niet blokkeren. Wat meer ingrijpende veranderingen heb ik me veroorloofd als het om medeklinkers gaat. Zo is bijvoorbeeld de bij Vondel vaak voorkomende vorm ‘durf’ veranderd in het thans gebruikelijke ‘durft’. Iets verder gaat nog het veranderen van ‘daar’ in ‘waar’ als het om het relativum gaat, of het zelfstandig naamwoord ‘niets’ voor ‘niet’.

Naamvals vormen zijn gehandhaafd. De naamvallen maken niet alleen een integrerend deel van Vondels taal uit, maar zijn bovendien diep verankerd in zijn dichtstelsel. Om het tekstbeeld zo rustig mogelijk te houden zijn weglatingstekens verwijderd in gevallen als ‘voor een’ slaaf - immers ook Vondel geeft aan dat de uitspraak daar: ‘een’ is en niet ‘enen’. Ook heb ik in gevallen waar het vanwege het metrum nodig is elisie toe te passen en waar de volledige vorm verouderd is, de moderne vorm gegeven, dus bijvoorbeeld ‘ik help u’ in plaats van ‘ik helpe u’. Ook in zo'n geval geeft Vondel immers zelf aan dat de e-klank dient te verdwijnen.

De interpunctie is aan het moderne gebruik aangepast, zij het dat Vondels royale gebruik van komma's veelal is gehandhaafd.

Ook het hoofdlettergebruik is aan de moderne conventies aangepast, wat inhoudt dat veel kapitalen zijn gesneuveld. Personificaties hebben een hoofdletter, ook God en de daarbij behorende persoonlijke voornaamwoorden. Het generieke woord ‘engelen’ heeft geen kapitaal, maar wanneer de namen van

specifieke engelenorden worden genoemd, hebben die wel een hoofdletter: ‘Cherubijnen’, ‘Serafijnen’ et cetera.

Om de structuur van de zinnen en hun verdeling over de versregels zo duidelijk mogelijk te maken, beginnen alleen nieuwe zinnen met een hoofdletter.

De teksten van Vondel verlangen vanwege het metrum consequent dat elisie wordt toegepast wanneer klinkers op elkaar botsen. Soms geeft hij die elisie aan, soms laat hij het aan de lezer over. Het is in Vondels vloeiende verzen vrijwel altijd volstrekt duidelijk hoe er gelezen moet worden.

Bij dichters als Vondel zijn rijm en metrum kenmerken bij uitstek van poëzie. Om de gebruiksmogelijkheden van de taal in zo'n kader te verruimen, worden vaak woordvervormingen toegepast. Daartoe behoren verkortingen als ‘bô’ voor ‘bode’, of ‘geschapenheên’ voor ‘geschapenheden’. Vondel zelf gaf dat soms wel, soms niet aan. Ik heb ter aanduiding van dergelijke verkortingen een dakje gebruikt, behalve in die gevallen waarin in het moderne Nederlands de verkorting zonder meer gebruikelijk is, bijvoorbeeld ‘neer’ voor ‘neder’, of ‘weer’ voor ‘weder’. Op vormen als ‘ga’, de aanvoegende wijs van ‘gaan’, ontbreekt zo'n dakje want zo'n vorm is niet samengetrokken uit ‘gade’.

Andersom gebruikt Vondel ook uitgerekte vormen als ‘gewellefd’, ‘hierinne’ of ‘keurebenden’. Die zijn gehandhaafd terwille van de metriek.

Een moeilijk geval bij herspelling vormen bepaalde woorden met ij, zoals ‘bandijten’ dat Vondel laat rijmen op ‘wrijten’, maar dat ook buiten rijmpositie voorkomt. Na rijp beraad heb ik die vormen gehandhaafd. De uitspraak van de ij (ook wel dubbele i genoemd) in Vondels tijd liet verschillende mogelijkheden toe. Waarschijnlijk was een klank die tussen onze ‘ie’ en onze ‘ij’ inligt. Andersom heb ik ook Vondels ‘tiger’ laten staan, een voor hem uitzonderlijke spelling die op een bedoelde klank wijst.

Vondel laat vormen als ‘sprong’ en ‘klonk’ op elkaar rijmen maar omdat hij kennelijk zelf ‘spronk’ een vreemde vorm vond, maakt hij daar ‘sprongk’ van. Zo'n indicatie heb ik laten staan.

Een zeldzame keer zou herspelling verwarring wekken. Het woord ‘verzieren’ (thans niet meer in gebruik) met betekenis ‘verzinnen’ is een ander woord dan ons ‘versieren’. Om dat te markeren heb ik de vorm ‘verzierd’ laten staan, en van een aantekening voorzien.

Vondel schreef gewoon Nederlands, zij het een dichterlijk Nederlands van zo'n 350 jaar geleden. Een afwijkende taalvorm kan een moderne lezer best herkennen. Als Vondel schrijft ‘overgerompeld’ hoeft daar geen aantekening bij: ‘overrompeld’. De aantekeningen dienen om woorden die een afwijkende betekenis hebben, uit te leggen, om niet op het eerste gezicht duidelijke constructies te verklaren, om toespelingen op bijbelse en mythologische namen en begrip-

pen toe te lichten. Vanzelfsprekend heb ik daarbij dankbaar gebruik gemaakt van de oudere edities zoals die zijn aangegeven in de bibliografie.

In de aantekeningen vindt men ook Vondels bronnen aangegeven. Ik heb daarbij de grens getrokken dat ik niet verder ben gegaan dan Vondel zelf deed. In de Berechten van *Lucifer* en *Adam in ballingschap* en de Opdracht van *Noah* strooit hij met veel citaten en gegevens van kerkvaders en theologen, die hij echter niet zelf geraadpleegd heeft maar heeft overgenomen uit andere werken. In *Lucifer* gaat het om *De angelis* van de Franse jezuïet Dionysius Petavius (1583-1652), in *Adam in ballingschap* om een beschouwing over de aard van de mens van kardinaal Robertus Bellarminus (1542-1621) en een studie van G.J. Vossius over de pelagiaanse dwalingen, in *Noah* om de laat-klassieke *Joodse Oudheden* van Flavius Josephus en de *Annales Ecclesiastici Veteris Testamenti* (1619) van Jacobus Salianus. De tweedehandse bronnen heb ik niet aangegeven. Ik verwijs daarvoor naar de WB-uitgave waar Molkenboer ter plaatse de gewenste gegevens vefschaft (voor *Adam in ballingschap* zie behalve de noten ook WBIX, p. 750-751) en naar Smit 1962, p. 32 noot en p. 512-514.

Ik ben veel dank verschuldigd aan meelezers: Margaretha H. Schenkeveld, Willemien de Vries en Willemien Schenkeveld. Lia van Gemert heeft de teksten met adelaarsblik gecorrigeerd.

Bibliografie

- Anoniem, 'Op Joost van Vondels gruwel-spel', in: *De werken van J. van den Vondel*. Ed. J. van Lennep en J.H.W. Unger. Leiden z.j. Deel 1654-1655, p. 261-264.
- Anoniem, 'Tegen Vondels Lucifer', in: *De werken van J. van den Vondel*. Ed. J. van Lennep en J.H.W. Unger. Leiden z.j. Deel 1654-1655, p. 264-265.
- Brandt, Geeraardt, *Het leven van Joost van den Vondel*. Ed. P. Leendertz jr. 's-Gravenhage 1932.
- Brandt, Geeraardt, *Het leven van Joost van den Vondel*. Ed. Marieke M. van Oostrom en Maria A. Schenkeveld-van der Dussen. Amsterdam 1986.
- Croiset, Hans, 'Via "verstaanbaarheid" naar "het vrouwelijke dier"', in *Nederlandse Letterkunde* 8 (2003), p. 1-9.
- Delumeau, Jean, *Une histoire du paradis*. Tome 1. *Le jardin des délices*. Parijs 1992.
- Gemert, Lia van, *Norse negers. Oudere letterkunde in 1996*. Inaugurele oratie. Katholieke Universiteit Nijmegen 1996, p. 6-11.
- Grotius, Hugo, *Adamus exul*, in: *De dichtwerken van Hugo Grotius*. Deel 1a en 1b. Ed. B.L. Meulenbroek e.a. Assen 1970-1971.
- Hoogstraten, David van, 'Het leven van Joachim Oudaen', in: J. Oudaen, *Poëzy* dl. III. Amsterdam 1712, p. 65.
- King, Peter, 'Vondels Lucifer: een mislukt theologisch toneelstuk', in: *Visies op Vondel na 300 jaar*. Ed. S.F. Witstein† en E.K. Grootes. Den Haag 1979, p. 218-235.
- Kirkconnell, Watson, *The celestial cycle. The Theme of Paradise Lost in World Literature with Translations of the Major Analogues*. Toronto 1952.
- Kok, A.S., *Vondel in eenige van zijn vrouwenkarakters; een bijdrage tot billijke waardeering van 's dichters dramatische kunstwerken*. Amsterdam 1864.
- Konst, Jan, "'Het goet of quaet te kiezen". De rol van de vrije wil in Vondels Lucifer, Adam in ballingschap en Noah', in: *Nederlandse letterkunde* 2 (1997), p. 319-337.
- Konst, Jan, *Fortuna, fatum en Providentia Dei in de Nederlandse tragedie 1600-1720*. Hilversum 2003, p. 191-203.
- Koppenol, Johan, *De Schepping anno 1654*. Inaugurele oratie. Vrije Universiteit Amsterdam 2000.
- Kuyper, A., *De engelen Gods*. Amsterdam-Pretoria z.j. [1902].

- Langvik-Johannessen, K., *Zwischen Himmel und Erde. Eine studie über Joost van den Vondels biblische Tragödie in gattungsgeschichtlicher Perspektive*. Oslo enz. 1963.
- Maximilianus, O.F.M. Cap., pater Dr., 'Lucifer en de Franciscaanse school', in: *Vondelstudies*. Ed. L.C. Michels. Terheijden 1968, p. 211-240.
- Meer, F. van der, 'De tweede val der engelen. Geschiedenis ener beeldvorming', in: *Saecula saeculorum. Opstellen aangeboden aan C.W. Mönnich*. Amsterdam 1982, p. 49-97.
- Osterkamp, E., 'Joost van den Vondel, Lucifer; der Himmel als Staat', in: *Lucifer, Stationen eines Motivs*. Berlin 1979, p. 87-130.
- Rademaker, C.S.M. en Tuynman, P. (ed.), *Het uitleenboekje van Vossius*. Amsterdam 1962.
- Schenkeveld-van der Dussen, Riet, 'Een vreemde vraag en een niet-gewenst antwoord; Eva over Adam; Verboom over Vondel', in: *Mooi meegenomen? Over de genietbaarheid van oudere teksten uit de Nederlandse letterkunde*. Ed. Herman Pleij en Willem van den Berg. Amsterdam 1997, p. 136-140.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Schopenhauers vloek of het probleem van de herspelling', in *Nederlandse Letterkunde* 4 (1999), p. 385-390.
- Schenkeveld-van der Dussen, Riet, *Vondel en 't vrouwelijke dier. Vondels visie op vrouwen en enkele aspecten van de receptie daarvan*. Afscheidscollege Universiteit Utrecht. Utrecht 2002.
- Schuytvlot, A.C., *Catalogus van werken van en over Vondel gedrukt voor 1801 en aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam*. Nieuwkoop 1987.
- Smit, W.A.P., *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur*. 3 dln. Zwolle 1956-1962.
- Sterck, J.F.M., *Vondelbrieven*. Amsterdam-Sloterdijk 1935.
- Verboom, Meynarda, *Pleyt voor onse eerste Moeder Eva, tegens Joost van de Vondels Treurspel aller treurspelen, van Adams Ballingschap*. Amsterdam 1664.
- Verboom, Meynarda, *Pleyt voor onse eerste Moeder Eva, tegens Joost van de Vondels Treurspel aller treurspelen, van Adams Ballingschap*, in: *Met en zonder lauwerkrans*. Ed. Riet Schenkeveld-van der Dussen e.a. Amsterdam 1997, p. 304-312 (herspeld).
- Verschaeve, Cyriel, *Uren bewondering voor groote kunstwerken. Vondel's trilogie Lucifer, Adam in ballingschap, Noah. Verzameld werk dl. 4*. Z.p. 1934.
- Vondel, J.v., *Adam in ballingschap*. Ed. H.A. Wage. Zutphen z.j.
- Vondel, J.v., *Noah*. Ed. M.E. Kronenberg. Tweede druk. Zutphen 1948.

Vondel, Joost van den, *Lucifer*, treurspel. Ed. W.J.M.A. Asselbergs. Vierde druk. Culemborg 1973.

Vondel, Joost van den, *Lucifer*. Treurspel. Ed. Lieven Rens. Den Haag 1979.

[Vondel] *De werken van Vondel. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien deelen*. Ed. J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam 1927-1940.

Waaijman, Kees, *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden*. Gent-Kampen 2000.

Illustratieverantwoording

- p. 6 titelpagina van de eerste druk van *Lucifer* uit 1654. UB Amsterdam, sign. 2451 E 5.
- p. 114 titelpagina van de eerste druk van *Adam in ballingschap* uit 1664. UB Amsterdam, sign. O 63-119.
- p. 200 titelpagina van de eerste druk van *Noah* uit 1667. UB Amsterdam, sign. Vondel 8 J 9.
- p. 280 gravure uit *Lucifer*-uitgave uit 1654. Toegeschreven aan Salomon Savery. UB Amsterdam, sign. 1 E 14.
- p. 337 Jan Breughel en Peter Paul Rubens, *Adam en Eva in het paradijs*, circa 1610-1615.

Verantwoording van de Deltareeks

De reeks stelt klassieke werken uit de letterkunde van Nederland en Vlaanderen ter beschikking aan de huidige lezer. Naast volledige teksten zullen in de reeks ook bloemlezingen verschijnen, bijvoorbeeld wanneer een klassieke auteur met een groot en gevarieerd dichtelijk oeuvre daar meer mee gediend is dan met de uitgave van een van zijn werken. Ook een belangwekkend literair genre waaraan door verschillende auteurs is bijgedragen kan de grondslag vormen voor een deel van de reeks.

De uitgaven worden voorzien van een inleidende beschouwing die het werk in zijn historische en literaire situatie plaatst en die verwijst naar andere publicaties.

Woordverklaringen en inhoudelijke toelichtingen maken de tekst voor de lezer van nu toegankelijk. Daarbij wordt vermeden hem op te tuigen met een al te zwaarwichtige wetenschappelijke commentaar. In bijzondere gevallen zal gebruikgemaakt worden van een parallelvertaling.

De gebruiker kan rekenen op een betrouwbare tekst, waarvan de keuze zorgvuldig overwogen is en de wijze van uitgeven wetenschappelijk verantwoord. De teksten worden doorgaans in de oorspronkelijke spelling aangeboden. Wel wordt zo nodig het gebruik van i/j en u/v genormaliseerd volgens het huidige onderscheid van klinker en medeklinker; soms wordt de hele tekst herspeld naar de huidige normen. Voorzover de editor correcties heeft aangebracht, worden deze exact verantwoord. Het gaat in de reeks om zogenaamde leesedities. Daarin wordt ervan afgezien de geschiedenis van de tekst in zijn verschillende versies te reconstrueren. Een opgave van varianten zal derhalve ontbreken. De verschillende delen van de reeks zullen niet steeds precies dezelfde aanpak van de editieproblematiek laten zien, daar deze mede afhangt van de aard van de tekstoverlevering en de stand van het onderzoek.